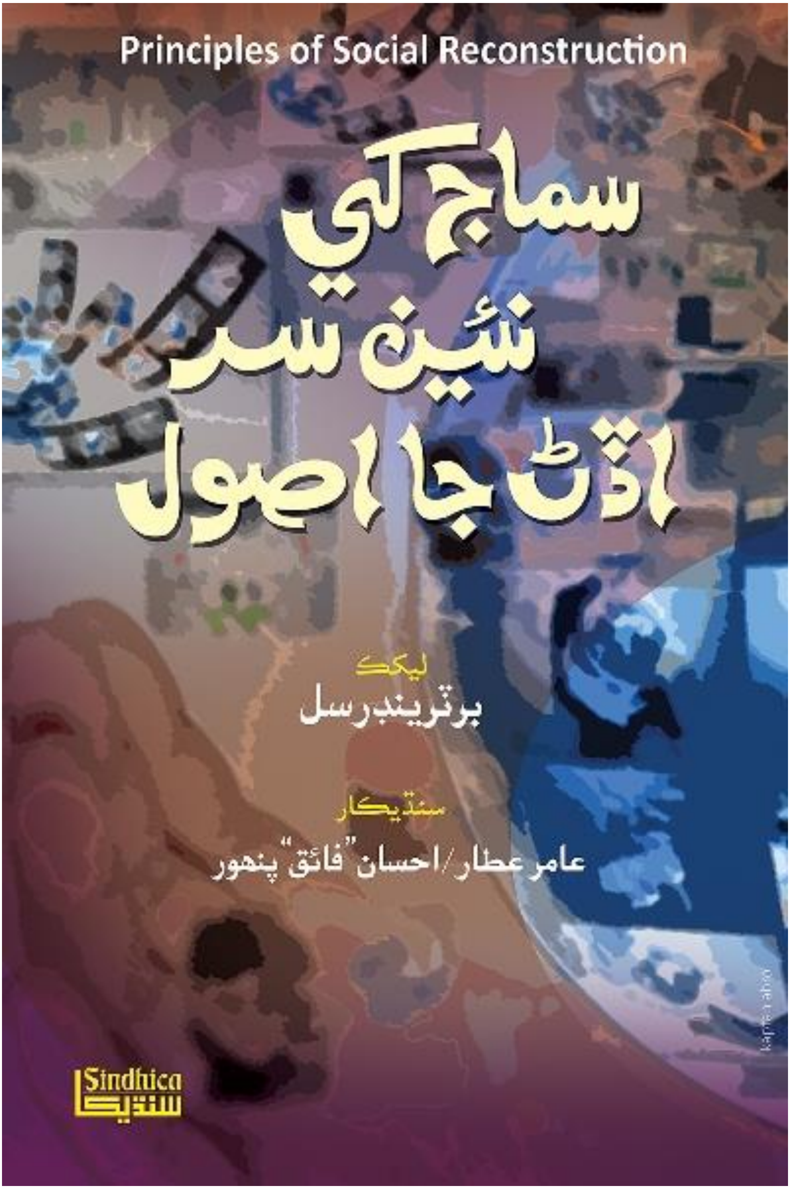
Principles of Social Reconstruction
سماج کي نئين سر اڏڻ جا اصول
ليکڪ
برٽرينڊ رسل
سنڌيڪار
عامر عطار / احسان "فائق" پنهور
Sindhica
سنڌيڪا

سماج کي نئين سر اڏڻ جا اصول

ليکڪ
برٽرينڊ رسل

سنڌيڪار
عامر عطار/احسان "فائق" پنهور

Sindhica
سنڌيڪا

ڊجيٽل ايڊيشن :
سنڌ سلامت ڪتاب گهر

ڪتاب نمبر

320

سڀ حق ۽ واسطا ڇپائيندڙ وٽ محفوظ

نئون ڇاپو:	2016ع
ڪتاب جو نالو :	سماج کي نئين سر اڏڻ جا اصول
ليکڪ:	برٽرينڊ رسل
سنڌيڪار:	عامر عطار / احسان "فائق" پنهور
ڇپيندڙ:	ذکي پريس، ڪراچي
ڇپائيندڙ :	سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
قيمت :	160/= رپيا

"SAMAAJ KHE NAEN SAR ADAN JA ASOOL"
(Principles of Social Reconstruction)
By: Bertrand Russel
Translated by: Aamir Attar & Ihsan Faiq Panhwar
Published by: Sindhica Academy,
B-24, National Auto Plaza, Marston Road, Karachi-74400

لکپڙهه لاءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي 74400
فون: 021-32737290، ويب سائيٽ: www.sindhica.org
اي ميل: sindhicaacademy@gmail.com

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو ڪتاب نمبر (253) اوهان اڳيان پيش ڪجي ٿو. هي ڪتاب **”سماج کي نئين سر اڏڻ جا اصول“** جنهن جو ليکڪ **برٽرينڊرسل** آهي اهو ليکچرن تي مشتمل آهي، سنڌي ترجمو **عامر عطار/احسان ”فائق“ پنهور** ڪيو آهي.

انهن ليڪچرن کي تحريري صورت ۾ پيش ڪرڻ جو مقصد هي آهي ته هڪ اهڙو نظريو سامهون آندو وڃي، جنهن ۾ سياست جي فلسفي کي نئين انداز ۾ پيش ڪري سگهجي، جنهن جو بنياد يقين ۽ جوش تي هجي ۽ جيڪو انساني زندگي جو رُخ تبديل ڪرڻ تي قادر هجي.

هي ڪتاب 2016ع ۾ **سنڌيڪا اڪيڊمي** پاران ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون سنڌيڪا اڪيڊمي جي سرواڻ نور احمد ميمڻ ۽ فضل الرحمان ميمڻ جا جن ڪتاب جي سافٽ ڪاپي موڪلي سنڌ سلامت تي پيش ڪرڻ جي اجازت ڏني.

اوهان سڀني دوستن، پائرن، سڄڻن، بزرگن ۽ ساجاهه وندن جي قيمتي مشورن، راين، صلاحن ۽ رهنمائي جو منتظر.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com

فهرست

مهاڳ 6

باب پهريون
ترقي جو سرچشمو 7

باب ٻيو
رياست ۽ حڪومت 26

باب ٽيون
جنگ اداري جي حيثيت سان 42

باب چوٿون
ملڪيت ۽ جائيداد 56

باب پنجون
تعليم ۽ تربيت 67

باب ڇهون
شادي ۽ آبادي جا مسئلا 77

باب ستون
مذهب ۽ ڪليسا 85

باب اٺون
نيٺ ڇا ڪرڻ گهرجي؟ 95

مهاڳ

هنن ليڪچرن کي 1915ع ۾ لکت ۾ آندو ويو ۽ پوءِ 1916ع جي شروعات ۾ زباني طور تي انهن کي عوام سامهون پيش ڪيو ويو. مون اهو سوچي ڇڏيو هيو تہ انهن کي اجان وڌيڪ بهتر انداز ۾ توهان جي سامهون پيش ڪندس، پر ٻين ڪمن ۾ ايترو قاتل رهيس جو وقت گذرندو ويو ۽ منهنجا خواب چڪنا چور ٿي ويا.

انهن ليڪچرن کي تحريري صورت ۾ پيش ڪرڻ جو مقصد هي آهي تہ هڪ اهڙو نظريو سامهون آندو وڃي، جنهن ۾ سياست جي فلسفي کي نئين انداز ۾ پيش ڪري سگهان: جنهن جو بنياد يقين ۽ جوش تي هجي ۽ جيڪو انساني زندگي جو رُخ تبديل ڪرڻ تي قادر هجي. گهڻي قدر تحريڪن کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪري سگهجي ٿو. حالتِ اضافي ۽ تخليقي. حالتِ اضافي مان مراد ڪنهن شي کي حاصل ڪرڻ يا پابند ڪرڻ آهي، جيڪا ورهائي نٿي سگهجي ۽ تخليقي مان مراد آهي تہ هر ڳالهہ کي دنيا جي سامهون اهڙي طرح ۾ پيش ڪجي جو ان جي قدر ۽ قيمت جو صحيح ڪاٿو ڪري سگهجي، نہ صورت ۾ تہ جڻ اها ڪنهن جي ذاتي ملڪيت آهي مان سمجهان ٿو تہ بهترين زندگي اها آهي جيڪا تخليقي اصولن تي قائم هجي ۽ بدترين اها آهي جيڪا ڏاڍ جي صورت ۾ قائم ڪئي وڃي يعني طاقت جي زور سان.

سياسي ادارا تمام وڏو اثررسوخ رکندا آهن ۽ تخليقي صلاحتين کي سانڍي تاتي وڏي ڪرڻ ۾ اڳتي وڏي حصو وٺندا آهن حڪومت جنگ ۽ ٻين ملڪن تي قبضي کي بنيادي حيثيت قرار ڏيندي آهي. خيالن جي اظهار جذبن کي شڪل ڏئي اپارڻ ۽ حوصلہ افزائي ڪرڻ ۾ بہ ڀرپور ڪردار ادا ڪندي آهي. ان ڪان سواءِ تعليم، شادي، مذهب ۽ تخليقي صلاحيتن کي اجاگر ڪرڻ جي بنيادي ذريعن ۾ پڻ ان جو اهم ڪردار آهي. جيتوڻيڪ موجوده دؤر ۾ ان جي ڪارڪردگي گهڻي بهتر نہ آهي. تخليقي آزادي جي لاءِ ضروري آهي تہ اصلاح جي اصولن کي ٻنهي صورتن ۾ ترجيح ڏني وڃي يعني سياست ۾ بہ ۽ معاشيات ۾ بہ. پنهنجي ان ذميواري کي تسليم ڪندي مون هي تقريرون تحرير ڪيون آهن.

برٽريند رسل

باب پهريون

ترقي جو سرچشمو

اهي سڀ ماڻهو جيڪي نون تصورن ۽ تازن خيالن جا پوڄاري آهن ۽ اهي جيڪي پراڻن خيالن سان تيار ٿي جنگ کان پوءِ اسان جي زندگي ۾ داخل ٿي ويا آهن، ڇا اهي ڪا تبديلي ۽ انقلاب چاهن ٿا؟ انهن کي گهرجي تہ عمل جي ميدان ۾ اچن ۽ واضح ڪن تہ عالمي طور تي اهي ڪهڙو ڪردار ادا ڪرڻ جو ارادو رکن ٿا؟

منهنجي راءِ مطابق خاص ڳالهہ جيڪا هجڻ گهرجي، سا هي آهي تہ جنگ جي نتيجي ۾ ٿيڻ وارن واقعن ۽ نظرين جي مطابق اها انساني قدرن جي ڇلانگ تي مدار رکندڙ آهي ۽ اهي قدر ڪهڙا آهن؟ قانون جي بنياد تي، باقائده طور تي انهن کي ظاهر ٿيڻو آهي. انهيءَ سوچ ۽ فڪر جو انداز جيڪڏهن صحيح آهي تہ پوءِ اهو سياسي نظرين جي مطابق آهي ۽ مڪمل طور تي درست بہ آهي. ٻئي طرف پراڻي علم ۽ حڪمت ۽ آزاد پسنديءَ پنهنجي حيثيت کي ثابت ڪيو آهي. هيٺ ڏنل ليڪچرن مان جيتوڻيڪ صرف هڪ جو تعلق جنگ ۽ لڙائي سان آهي، باقي سڀ جا سڀ انهن واقعن جي منظر ڪشي ڪن ٿا، جيڪي جنگ جي نتيجي ۾ سامهون آيا آهن ۽ ان ڳالهہ جي گهر ڪندڙ آهن تہ انهن اميدن کي نظر ۾ رکندي اڳتي وڌجي جيڪي سياسي ادارن قائم ڪيون. اهو نظريو انسان کي جنگ کان پري رکڻ گهري ٿو. جيتوڻيڪ اها عظيم بنيادي نئين سر جوڙجڪ معاشي ۽ معاشرتي زندگي کانسواءِ ناممڪن آهي.

اهي ماڻهو جيڪي يقين ۽ اعتماد واري ماحول کان پري، جوش ۽ ولولي کان محروم آهن ۽ جيڪي جنگ کي قابلِ برداشت حد تائين تڪليف ڏيندڙ سمجهندا آهن ۽ ان سان گڏوگڏ ان کي عالمگير سانحو قرار ڏيندا آهن. انهن جو خيال آهي تہ رحم جو جذبو پاڻ ئي مجبور ڪندو آهي تہ وڌائي ۽ جلدبازي کان صفا پري رهجي، پر انهيءَ ئي مسئلي سڄي يورپ کي پنهنجي ڄار ۾ ڦاسائي ڇڏيو آهي. بي سهارن انسانن کي تباهہ ۽ برباد ڪرڻ لاءِ جيڪو طوفان تيزي سان وڌندو پيو اچي، ضروري آهي تہ ان طوفان کي روڪڻ جو حل ڳولهيو وڃي، يا ان جي لاءِ پنهنجو پاڻ کي خطري ۾ وڌو وڃي يا سخت ويڙهہ ڪئي وڃي. معاهدي وارو رويو اختيار ڪري هين کي روڪڻ بہ ناممڪن آهي. پر اهو تي سگهي ٿو تہ جوابي حملو ڪري پنهنجو پاڻ کي بچايو وڃي.

توهان تخليقي سوچ ۽ انداز کي ان طرح تبديل ڪريو جو ان جي بدلي ۾ همدردي جا جذبا موٽي اچن. پر اڄ ڪلهه جي دنيا سوچ ويچار ۽ همدردي جي جذبن کي هڪ طرف رکي بيشمار برائين ۾ مبتلا ٿي وئي آهي.

جنگ جي متعلق اڄ ڪلهه دنيا ۾ ٻه نظريا ملن ٿا. پر مونکي اهي ٻئي خيال مناسب نٿا لڳن. هن ملڪ جون عام حالتون هي آهن تہ اڪثريت جي خيال ۾ اهو سڀ ڪجهه بدمعاش جرمنن جي ڪئي ڪمائي آهي جيڪا ڪنهن حد تائين مذهبي عقيدي, سفارتي مهارت يا ڏيکاءُ پسند پيچيدگي تي مشتمل آهي. منهنجو خيال آهي تہ ٻئي نظريا اهو سمجهڻ ۾ ناڪام آهن تہ اصل معاملو ڇا آهي؟ هڪ قديم نسخي مطابق اهو انساني فطرت جو حصو آهي, جنهن ۾ جنگ جي صورتحال پيدا ٿي ويندي آهي. جرمن ۽ ٻيا ماڻهو جيڪي حڪومت ڻاهيندا آهن, انهن جون صلاحيتون وچولي درجي جون هونديون آهن ۽ انهن ماڻهن جي اندر ايتريقدر جوش ۽ جذبو هوندو آهي جيڪو دنيا جي ٻين ماڻهن ۾ گهڻو مختلف نہ آهي. جنگ ان وقت قابلِ قبول ٿي ويندي آهي, جڏهن ماهرن جي حڪمت عملي ناڪام ٿي تمام وڏي نفرت ۾ تبديل ٿي ويندي آهي, جنهن جي ڪري جنگ پکڙجندي آهي.

اهي نقلي شيون جن تي عوام ڀروسو ڪندو آهي, جڏهن تہ حقيقي شين کي تسليم نٿو ڪري, جوش ۽ جذبي جو صحيح ادراڪ ڪندو آهي. ضروري آهي تہ انفرادي جنون هر معاملي ۾ داخل هجي. پر عوام جي مجموعي اميدن کي نظر ۾ رکندي اسين سڀ ماڻهو گهڻين ئي ڳالهين تي يقين رکندا آهيون, جن جو ڪو بہ مضبوط دليل نہ هوندو آهي. جيتوڻيڪ شعوري طور تي اسان جي فطرت ڪجهه خاص ڳالهين جي اميد رکندي آهي جن کي اسين مڃيندا ۽ تسليم ڪندا آهيون. منجهائيندڙ وهم ۽ عقيدا جيڪي اجاين خيالن کي سگهه بخشيندا آهن, انسانن جي وچ ٿورو وڏيڪ اختلاف پيدا ڪندا آهن ۽ اڳتي هلي انهن کي عقيدن جي ٻہ طرفي فضائن ۾ ورهائي ڪري ڇڏيندا آهن.

جنگ يقيناً نقصان ئي ڏيندڙ آهي, بلڪ اها هڪ طرح جي چريائپ آهي. جيڪڏهن اُڀرائپ کي ضابطي ۾ رکجي, پوءِ پلي اها ڪاوڙ ۾ اچڻ جي ڪري ئي ڇو نہ هجي تہ پوءِ ماڻهو پنهنجو پاڻ کي قابو ۾ رکندا. جنگي جذبن جي خلاف ٽيندا ۽ مسئلن جو حل پاڻ ۾ ويهي ڪري طئي ڪري وٺندا. اها هڪ حقيقت آهي, جيتوڻيڪ ناڪافي آهي. اهو مسئلو رڳو انهن جي لاءِ قابلِ توجهه آهي جيڪي سنجيدگي سان مسئلي جو حل ڪڍڻ چاهيندا ۽ جوش ۽ جذبن کي جنگي جنون تي

فوقيت ڏيندا هجن. صرف هوش ئي جوش کي قابو ڪري سگهي ٿو ۽ هڪ عقلي دليل ئي جنون کي دٻائي سگهي ٿو. سبب ڪهڙو آهي؟ جيئن تہ اسان جا واعظ ڪندڙ حضرات عوام کي لالچ ڏيندا آهن، اهو انداز تمام گهڻو منفي انداز آهي. زندگي کي خوشگوار بنائڻ لاءِ سادگي کي اپنائڻ گهرجي، پر جنگ کي روڪڻ لاءِ اهو طريقو ناڪافي آهي . هڪ پرسڪون جذبو ان معاهدي واري رويي کي ختم ڪري سگهي ٿو ۽ انهن ماڻهن تي اثر انداز ٿي سگهي ٿو جيڪي جنگ جي حق ۾ دليل ڏيندا آهن. ضرورت انهيءَ ڳالهہ جي آهي تہ هرويرو جي جوش ۽ اڀرائپ واري روش کي تبديل ڪيو وڃي. رڳو احساس ڪرڻ ۽ سوچڻ سان ڪجهہ نہ ٿيندو.

انساني سرگرمين جي وڌڻ ويجهڻ جا ٻہ رستا آهن: هڪ جذبو ۽ ٻيو خواهش. انهن ٻنهي جذبن کي اهميت ڏني وئي آهي ۽ پڻ تسليم ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن ماڻهو محسوس ڪري تہ هو مڪمل طور تي انهن خيالن کي پسند نہ ڪندو آهي ۽ ان ڳالهہ کي تسليم ڪرڻ ۾ ٻڏتر محسوس ڪندو آهي تہ ان جو نتيجو ڇا ٿيندو؟ ان صورتحال ۾ تصورَ هاڻي ان کي پانت پانت جا خواب ڏيکاريندا آهن تہ نتيجو خوشگوار بہ ٿي سگهي ٿو. انهن سمورن خواهشن جي دوران هڪ وقفو ايندو آهي، پنهنجو پاڻ کي تسلي ڏيڻ جي لاءِ. خواهشن جي اثر هيٺ ٿيڻ واريون حرڪتون تڪليف ڏيندڙ بہ ٿي سگهن ٿيون. مطمئن ٿيڻ کان اڳ پنهنجو پاڻ تي قابو پائڻ ڪنهن حد تائين مشڪل بہ ٿي سگهي ٿو. پر مقصد ڪڏهن نہ بہ ملندو آهي.

خواهش هڪ طاقتور جذبو آهي جيڪو ان ڳالهہ تي مدار رکي ٿو تہ مقصد ڪيترو مضبوط آهي؟ تمام ڏکيو هئڻ جي باوجود اميدون ۽ خواهشون پوريون بہ ٿي سگهن ٿيون. اهو سڀ ڪجهہ قابلِ قبول آهي ۽ سياسي نفسيات اڃان تائين ان ڳالهہ تي قائم آهي تہ انساني جذبا ڪهڙن بنيادن تي عمل ڪري رهيا آهن؟ پر خواهش جي ابتدا انسان جي حرڪتن ۽ عملن جي مطابق هئڻ گهرجي. ان جي حيثيت هاڻي ايتري گهڻي نہ آهي پر اسان کي وڌ کان وڌ عقل ۽ ڏاهپ، سوچ ويچار ۽ مهذب انداز اپنائڻو پوندو.

اسان جي فطرت جي فطري ۽ وجداني انداز ۾اسان کي خاص قسم جي جذبن تي غلبو حاصل آهي، پر ڪنهن مثبت انداز ۾ نہ. جيڪي سوچڻ سمهجڻ تي مجبور ڪري ڇڏيندا آهن. جڏهن تہ جذبو ۽ جنون تمام گهڻو تيزي سان گردش ۾ آهي. ڪتا چنڊ جي طرف منهن ڪري ڀونڪندا آهن. ان لاءِ نہ تہ انهن جي خيال ۾ ائين ڪرڻ انهن جو فرض آهي پر انهن جو جوش ۽ ڪاوڙ انهن کي ان ڳالهہ تي مجبور

ڪندي آهي. اهو ڪنهن خاص سبب جي ڪري نہ هوندو آهي، بس اها هڪ بيچيني آهي جيڪا انهن کي ائين ڪرڻ تي آماده ڪندي آهي، جيئن بک، اُڄ، ويڙهہ جهيڙو، پيار محبت يا پاڻ وڻائڻ جي خواهش. اهي ماڻهو جيڪي يقين رکندا آهن تہ انسان هڪ وچٽرائي کي پسند ڪندڙ جانور آهي، سي چوندا آهن تہ انسان خود غرضي ۽ پاڻ پڌائڻ جي خواهش رکندا آهن تہ جيئن ٻيا ماڻهو انهن جي باري ۾ سٺي راءِ قائم ڪن. پر اسان مان گهڻا ماڻهو موقعي جي تلاش ۾ هوندا آهن تہ پنهنجو پاڻ پڌائڻ جي بدران عام موقعن تي اهڙا نتيجا حاصل ڪري سگهن تہ جيئن عام ماڻهو کين پسند ڪن. پر اهي ماڻهو منفي نتيجي لاءِ تيار نہ هوندا آهن. اهي وقتي جنون جي اثر هيٺ هوندا آهن ۽ انهن جو جوش تمام ئي مضبوط هوندو آهي، جڏهن تہ عام خواهش اهي نتيجا ناهي ڏيندي. ذهني طور تي اڻ پختا ماڻهو پنهنجي سوچ مطابق سمجهندا آهن تہ اهي ٻارن ۽ ڪتن جي پيٽ ۾ انصاف ۽ اعتدال پسند آهن. غير ارادي طور تي پنهنجو پاڻ کي پاڻ کان ئي لڪائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهو غير ارادي ۽ جڙتو انداز هميشہ يقين جي پنيان لڳو پيو هوندو آهي. جڏهن هڪ جذبو اميد مطابق نتيجو ناهي ڏيندو، تڏهن هڪ خواهش ڪرُ ڪڻندي آهي جيڪا جذبن کي وڏيڪ نشوونما عطا ڪندي آهي. جيڪڏهن ڪو منطقي نتيجو جيڪو مرضي جي برخلاف هوندو آهي تڏهن دورانديشي ۽ جوش جي وچ ۾ هڪ جنگ ڇڙي پوندي آهي. اهڙي وقت ۾ جيڪڏهن ابهراپ ۽ جوش ۾ ٿورڙي بہ ڍرائي ايندي آهي تہ دورانديشي فتح حاصل ڪري ونندي آهي. انهيءَ ڳالهہ کي تمام ئي ڏاهپ واري ڪمن ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. ٻي صورت ۾ جيڪڏهن جوش وڏيڪ جاندار آهي تہ دورانديشي دم توڙي ڇڏيندي، يا جيڪڏهن ماڻهو وڏيڪ وڏي همت ۽ حوصلي وارو آهي تڏهن نتيجا بنا خوف جي منظور ڪيا ويندا. جڏهن ميڪبٿ اعتراف ڪري ورتو تہ هو يقيني شڪست ڏسڻ وارو آهي تہ هن جنگ کان ذري جيترو بہ ٻڏتر يا ويچار محسوس نہ ڪيو. هن ٻي اختيار چئي ڏنو:

”دنيادار ميڪ ڊف! توتي لعنت هجي جو تون ڪمزورن تي حملو ۽ انهن تي ظلم ڪندو آهين. “

پر اهڙِي همت ۽ ٻي ڊپائي ڪٿي ڪٿي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. گهڻا ماڻهو جنهن وقت انهن جي همت جوان هوندي آهي، پنهنجو پاڻ کي اڪثر هڪ ٿورڙي شعور، اخلاقي توجهہ ۽ پسنديده منطقي نتيجي جي اثر هيٺ خواب ۾ قيد ڪري ڇڏيندا آهن. رڳو اها ئي سوچ منطقي آهي جيڪا روشن خيالي ۽ دانائي، سان گڏوگڏ جستجو ۽

تحقيق جي ذريعي پيدا ٿيندي آهي ۽ جيڪا سوچڻ سمجهڻ جي طرف رهنمائي ڪندي آهي. پر گهڻي ڀاڱي ڳالهيون رڳو جذباتي هونديون آهن ۽ خود اهي سوچ ويچار ۾ مبتلا رهنديون آهن. انهيءَ ڪري ضروري آهي ته اسان کي نا اميد ٿيڻ نه گهرجي ۽ پنهنجي جذبن کي صدمو نه پهچائڻ گهرجي.[1]

جڏهن ڪنهن جوش يا جذبي کي دٻايو ويندو آهي ته ان وقت تمام گهڻي بيچيني پيدا ٿيندي آهي، اجا به ائين چئجي ته اها تڪليف هڪ اهڙي هوندي آهي وڌندي ئي ويندي آهي. اسين ان تڪليف کي وس آهر دٻائڻ جي ڪوشش ڪندا آهيون ۽ اسان جو ڪم ان صورت ۾ ڪامياب ٿي سگهي ٿو جڏهن ان جي پنيان ڪو مقصد لڪيل هجي. پر پيڙا هميشه ان وقت اڀرندي آهي جڏهن ان کي ائين ڪرڻ تي ڪو اڀاريندو آهي. ولولو هردم رت ۾ شامل رهندو آهي ۽ ان وقت جاڳندو آهي جڏهن جنون کي عارضي طور تي قابو ڪيو وڃي.

جذبو اسان جي حرڪتن جي اثر هيٺ هوندو آهي، پر اجا به ائين چئجي ته خواهشن کان به وڌيڪ طاقتور هوندو آهي. پنهنجي خواهش کي ايتري به اهميت نه ڏيڻ گهرجي جو انهن کي هرشيءِ تي فوقيت ڏني وڃي. جوش ۽ جذبو پنهنجي همراه ۽ گهڻين ئي ڳالهين کي پاڻ سان گڏ ڪٺي هلندو آهي جيڪي خيالي ۽ تصوراتي به هونديون آهن. اهي انسان کي اهو سوچڻ تي مجبور ڪن ٿيون ته انهن جون خواهشون انهن لاءِ گهربل نتيجا ڏيڻ واريون آهن جيڪي جوش کي پنهنجي مرضي مطابق هلائينديون آهن ۽ هي ته اهي پنهنجو ڪم ڪري رهيون آهن. جڏهن ته حقيقت ۾ اهي حرڪتون پنهنجي اندر ڪو خاص مقصد ناهن رکنديون. هڪ ماڻهو ان يقين ۽ اعتماد سان هڪ ڪتاب لکي سگهي ٿو يا هڪ تصوير ۾ رنگ ڀري سگهي ٿو ته اها ان جي شهرت ۽ مشهوري ۾ اضافو ڪندي. پر هيءَ جيئڻ ئي سندس ته تڏهن اهو هڪ نئين ڪم جي ذميواري سنڀالي وٺندو آهي. هڪ فنڪاراڻو خيال ان کي اڳتي وڌڻ تي اتساهيندو آهي جيڪو زندگي لاءِ بيحد اهم آهي. صحيح چاه اهو آهي جيڪو اسان کي ڪجھ ڪري ڏيکارڻ تي اتساهيندو آهي ۽ اهي خواهشون جيڪي صرف تصورن تي ڇانيل رهنديون آهن، اهي ذهني تسلي لاء صرف پڙدا آهن.

---

[1] ان موضوع تي برنارڊ هارٽ جي مقالي "نفسيات جي ديوانگي" جو مطالعو ڪريو ڪيمبرج يونيورسٽي 1914ع باب پنجون، صفحو625.

خواهش، جوش جي حريف جي حيثيت رکندي آهي ۽ حقيقت ۾ هڪ تمام وڏو ۽ اپرندڙ جذبو آهي. اهو عام زندگي جي عملن ۾، جوش، ڦڙتي واري چرپر ۽ انارڪسٽ مزاج رکندو آهي جيڪو آساني سان هڪ ترتيب ڏنل نظام ۾ پير نٿو کوڙي سگهي. اهو ٻارن ۽ فنڪارن ۾ ڪافي پسند ڪيو ويندو آهي پر سنجيده مزاج ۽ مهذب ماڻهن ۾ نہ. عام طور تي معاوضي تي ڪيل ڪم جوش ۽ جذبي سان نہ پر زبردستي ڪيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪم پنهنجو پاڻ ٿڪائيندڙ ۽ تڪليف ڏيندڙ امر آهي، پر معاوضي جي ڪشش ڪم کي دلچسپ بڻائي ڇڏيندي آهي. سنجيده شرط جيڪي مردن کي ڪم لاءِ آماده ڪندا آهن، سي سواءِ ٿورڙن ماڻهن جي، عام طور تي ڪنهن مقصد جي اثر هيٺ هوندا آهن نہ ڪي جوش ۽ جذبي جي. ان معاملي ۾ شايد ئي ڪو برائي محسوس ڪندو هجي ڇاڪاڻ تہ جوش مطمئن زندگي جي جاءِ نٿو وٺي سگهي.

اهڙو شخص جيڪو حقيقت ۾ جوش ۽ جذبن جي اهل ناهي، يا خيالي طور تي چرين جهڙو لڳندو آهي، ان لاءِ سمورا چاهہ يقيني طور تي بيڪار آهن. ڇو تہ اهو مستقبل جي باري ۾ دوانديشي جو ادراڪ نٿو ڪري سگهي. هو يقيناً ٻئي انداز ۾ سوچيندو تہ ان جا نتيجا ڪهڙا ٿي سگهن ٿا ۽ ڇا اهي نتيجا ان جي مرضي جي مطابق هوندا؟ فڪر جي انداز جو اهو اختلاف اخلاقي هوندو يا روشن خيالي تي مبني، جڏهن تہ ان جو بنيادي اختلاف جنون جي باري ۾ آهي. اصل ڳالهہ ان وقت تائين ممڪن ناهي جيستائين جنون جي باري ۾ پنهنجي موقف تي قائم نہ رهجي. اهي سڀ مرد جيڪي طاقتور ۽ چست چالاڪ هوندا آهن، انهن جي اندر جوش ۽ جذبن جي ڪثرت هوندي آهي ۽ انهن جي ٻين تي اک ئي ناهي ٻڌندي. انڌو جوش ڪڏهن ڪڏهن تباهي ۽ بربادي اجا بہ ائين ڇڪجي موت ڏانهن وٺي ويندو آهي، پر ٻئي طرف اهڙا ماڻهو ڪامياب سان بہ هم ڪنار ٿيا آهن. انڌا جذبا جنگ سان متضاد ٿي سگهن ٿا، ٻئي طرف اهي علم، ادب ۽ محبت جو ذريعو بڻجي سگهن ٿا. جوش جو رُخ زندگي ۽ خوشين جي طرف هئڻ گهرجي ٻي صورت ۾ ان جو رُخ تباهي ۽ بربادي جي طرف هوندو.

ولولي ۽ جنون تي قابو ان وقت پائي سگهجي ٿو جڏهن اها خواهش دل ۾ پوري طرح ويهڻ سان گڏوگڏ ڪنهن دانشور جي تقرير کان بہ مطمئن هجي. اهو جذبو بہ ڪڏهن ڪڏهن بنا ڪنهن انتظام جي پڄاڻي تي پهچي ويندو آهي ان ڪري اهو درحقيقت توهان جي اثر هيٺ هجي، ۽ ان ۾ جوش ۽ جذبو بہ نہ هجي، تہ پوءِ اها محنت

واري زندگي آهي. غير دلچسپ ۽ انهن مقصدن کان پري آهي جن کي حاصل ڪرڻ جي باري ۾ هن ڪڏهن سوچيو هيو. جڏهن سموري قوم انهيءَ انداز ۾ زندگي گذاري رهي هجي ته قوم ڪمزور ۽ منجهيل بڻجي رهجي ويندي آهي. ڪنهن مقصد کي سامهون رکي ڪوشش ڪرڻ بنا ڪا به قوم بلندي ڏانهن وڃڻ تي آماده نٿي ٿي سگهي.

هڪ ترقي يا فته قوم لاءِ ڪنهن خاص مقصد سان جيئڻ لاء صنعتي ترقي ۽ نظام بنيادي ضرورتون آهن. بجاءِ ان جي جو صرف خواب ۽ جنون جي سهاري زنده رهجي. اهڙي مجهول انداز جي زندگي مستقبل ۾ نوان نوان جذبا پيدا ڪندي آهي. ان انداز سان نه جيڪي مختلف عادتن تي قابو پائڻ کان پوءِ حاصل ڪري سگهجن ٿا. هي نوان جذبا انتهائي مناسب آهن, پر انهن جا اثر خراب به نڪري سگهن ٿا نسبت انهن جي جيڪي آزمائجي چڪا هجن. اهو به هڪڙو سبب آهي ته ڇا جي ڪري قومي نظام تي فوجي نظام بُرا اثر وجهندو آهي, يا ته قوتِ حيات جي ڪوٽ ان جو سبب اهي يا جنون جي جابراڻي ۽ ظالماڻي ڪاروائي. جيڪڏهن ذهانت جو ڪو رستو تلاش نه ڪيو ويو ته اهڙا حادثا زندگي تي يقيناً اثر انداز ٿيندا ڪنهن ماڻهو جا جذبا ان جي قدرتي خواهش ۽ مزاج سان ڪنهن گهري مطالعي جي ڪانسواءِ هڪ خاص حد تائين مستحڪم نٿا رهي سگهن, ۽ نه ئي حالاتن مطابق تبديل ڪري سگهجن ٿا. انهن تبديلين جي قدرتي ڪيفيتن جو مطالعو لازمي آهي ۽ ان جا نتيجا قبول ڪرڻ گهرجن, پوءِ پلي اهي سٺا هجن يا خراب ۽ اهو جائزو ڪنهن سماجي يا سياسي اداري تحت ورتو وڃڻ گهرجي.

پوري قوت سان جنگ پڪڙجندي ٿي وڃي, جنهن جو ڪو خاص سبب نه آهي. جنگ رڳو دشمن تي ڪڙڪي پوڻ جو هڪ جذبو آهي جيڪو ڪنهن نه ڪنهن موقعي تي جاڳي پوندو آهي ۽ ڪيترن ئي موقعن تي انهيءَ جا ڪيترائي متضاد سبب به هوندا آهن. هر جذبو مختلف خيالن جو هڪ مڪمل نتيجو پيدا ڪندو آهي. اهي جنوني نظريا برن هارڊي (Bernhardi) (سينٽ برنارڊ جو راهب) يا وري مسلمان فاتحن جي ابتدائي دؤرن ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ان کان سواءِ جوشوا (Joshua) جي ڪتاب ۾ ته اهي جذبا پوري جوبن تي آهن. هتي هڪ برتري احساس نظر اچي ٿو يعني اهو يقين ته سڀ ڪجهه ڪنهن عقلي دليل جي تحت ڪيو ويو آهي ۽ چونڊيل ماڻهن, ان تي مهر لڳائي آهي. اهو انهيءَ ڳالهه جو يقين ڏياري ٿو ته صرف پنهنجي اندر جي سٺائي يا خرابي هڪ اهميت رکندي آهي. پر گڏوگڏ هي به ته باقي دنيا جو به ادب ڪيو وڃي. جديد سياست جي لحاظ اهو رويو شاهي قانون ۾ شامل ٿي

ويو آهي. سڄو يورپ اجتماعي طور تي اهو رويو اپنائي چڪو آهي. ايشيا آفريڪا ۾ ۽ ڪنهن حد تائين جرمن به اهوئي رويو رکندا آهن.

جوش واري حملي کي ٻنجو ڏيڻ لاءِ هي لازمي آهي ته اهڙو رويو اپنايو وڃي جهڙو اسرائلين جو فلسطينن سان آهي يا وچئين دؤر جي يورپ جو مسلمانن سان هوندو هو. هي اهي عقيدا آهن جيڪي شيطاني يا ڪنهن ڪليسائي گروه جي ماتحت ڪيا ويندا آهن ۽ جن کي ٻڌي ٻڌي وار ئي اُپا ٿي ويندا آهن. جڏهن انهن کي فتح حاصل ٿي وڃي ته نيڪ قدرن ۽ قومي رسمن رواجن تي پابندي لڳائيندا آهن. جڏهن جنگ شروع ٿي ته انگلينڊ ۽ فرانس جي رجعت پسندن شور مچائڻ شروع ڪري ڏنو ته جمهوريت خطري ۾ آهي، جڏهن ته ان کان اڳ ۾ اهي جمهوريت کي روڪڻ ۾ سڀ کان اڳرا هئا. اهي ان معاملي ۾ سچا نه هئا. بس جنگي جوش و جنون جي جذبي انهن کي مجبور ڪيو. جيڪو جرمن جي حملي جي ڪري انهن جي دلين ۾ ويهي ويو هيو. انهن کي جرمني کان نفرت هئي پر انهن جو خيال هيو ته اهي جمهوريت پسند به آهن. انهن حالتن ۾ سڄي دنيا جي اندر حملي جو جوش ۽ ان جي مزاحمت، ٻئي جذبا هڪ ئي وقت ڪم ڪري رهيا هئا.

اسين ان جوش ۽ جنون کي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا.

پهريون:اهي ماڻهو جن جو انهيءَ ملڪ جي لاءِ، جنهن ملڪ جي اهي رعيت آهن. قومي رجحان دشمنن وارو هوندو آهي، ان ان درجي ۾ ڪجهه آئرش، پولستاني، يهودي ۽ ڪيترن ئي مظلوم قومن جا ماڻهو شامل آهن. منهنجي خيال موجب انهن جي ان غلط سوچ کي نظرانداز ڪري سگهجي ٿو جڏهن ته قدرتي طور تي اهي به اهو ئي جوش ۽ جذبو رکندا آهن، جيڪو جنگي نقطه نظر سان هجڻ گهرجي.

ٻيون: درجو انهن ماڻهن تي مشتمل آهي جيڪي جنگ ۾ فوجي قوت يا طاقت جو ڪارڻ نه بڻيا آهن ۽ هي اهي ماڻهو آهن جن جو قدرتي جوش ۽ جذبو ڪافي حد تائين گهٽ ۽ جذبن کان خالي آهي. اهي ماڻهو انهن ڪانسواءِ جيڪي جرمنن کان پئسا وٺندا آهن، امن پرست ۽ مذهبي سڏيا ويندا آهن. جيڪڏهن اهو سمجهيو وڃي ته امن پسند ماڻهو بي حس ۽ جوش و جذبي کان خالي هوندا آهن، جڏهن ته انهن جا ٻيا پائر پنهنجي ملڪ لاءِ پنهنجن زندگين جا نظرانا پيش ڪري رهيا آهن. تن مان اهي ماڻهو جن تي ٿوري گهڻي بي حسي ڇانيل آهي ۽ اهي ان ڪانسواءِ ڪجهه ناهن ڪندا ته جنگ ۾ عملي طور تي حصو وٺڻ کان پاسيرا هتي هڪ ٿورڙو تعداد اهڙن ماڻهن جو به آهي جن جي باري ۾ چئي سگهجي ٿو ته اهي حق تي آهن. منهنجو

خيال آهي تہ جيڪي ماڻهو جنگ جي حمايت ڪندا آهن، اهي اهڙن ماڻهن کي بدنام ڪندا آهن. اِنهن منفي ڳالهين کانسواءِ اهي جذبا جيڪي جنگي جوش و جنون جي تحت ڪم ڪري رهيا آهن، قوم کي اميد آهي تہ جوشيلا جذبا انهن جي لاءِ فائديمند ثابت ٿيندا. جوش زندگي جو هڪ اهڙو جذبو آهي جيڪو ڪاميابي جي طرف وٺي وڃي ٿو ۽ جيستائين اهو جاري آهي، زندگي کي خوشين سان ڀرڻ جي اميد قائم رهندي. پر جنون جي پڄاڻي رڳو موت آهي ۽ موت کانپوءِ ٻي زندگي ناهي ملندي.

ٽيون: سرگرم پر امن پسند، هي ماڻهو بهرحال جوش ۽ جذبن کان خالي نہ آهن پر اهڙن ماڻهن جو فرض بڻجندو آهي تہ اهي جنگ جي انداز کي تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن. جوش جو هي عمل اهڙو ناهي تہ ماڻهو پنهنجي اندروني جذبي جي خلاف ڪو اهڙو عمل اختيار ڪري، جيڪو مايوس ڪندڙ هجي ۽ پنهنجو پاڻ کي خطري ۾ وجهي ڇڏي. جوش کان بچاءَ جي لاءِ عوامي مخالفت انسان جي فطري ۽ طاقتور جبلت آهي، جنهن تي صرف انهيءَ صورت ۾ ئي قابو پائي سگهجي ٿو جڏهن خطرناڪ جوش ۽ جذبو ان تي حاوي ٿي وڃي.

تحريڪ ۽ جوش کي مختلف حصن ۾ ورهائي ڪري سگهجي ٿو، جيڪي زندگي کي روشني بخشيندا آهن يا وري ٻي حسي ڏانهن وٺي وڃن ٿا. جنگ ۾ جوش ۽ جذبا پختا ٿي ويندا آهن ۽ انهن جا اثر موت جي طرف وٺي وڃن ٿا. جيڪڏهن انسان جو مثبت جذبو مضبوط آهي تہ پوءِ اهي زندگي جي طرف موٽي ايندا آهن. انسان کي جيڪو جذبو جنگ جو رستو ڏيکاريندو آهي، انهن مان ڪجهہ ڳالهيون صرف روشن خيال ۽ حوصلي وارن ماڻهن ۾ هونديون آهن. فنڪار، سائنسدان ۽ اعليٰ تعليم يافتہ ماڻهو ان فهرست ۾ شامل آهن. ائين انهن ماڻهن جو رجحان جنگ جي طرف ناهي.

زندگي جي وهڪري ۾ ٽي رستا ايندا آهن جيڪي ڪنهن خاص ۽ اهم خوبين جي طرف اشارو ڪندا آهن.

1. پيار ۽ محبت
2. چاڻ ۾ واڌارو ۽ تعميري جذبو
3. جواني جو مزو ۽ خوشي.

اسان جا ادارا ناانصافي ۽ اختيارن جي ڪوٽ جا شڪار آهن، ان وجہ سان اسان جون دليون تنگ ٿي چڪيون آهن ۽ همدردي کان خالي آهن. اسين صرف اهو رستو

تلاش ڪندا آهيون جنهن ۾ اسان جو فائدو هجي. رسمي ۽ غير طبعي تصور جيڪو ڪاميابي جي طرف وٺي وڃي ٿو ان جي ڪمي وڌندي پئي وڃي. انهن خرابين جي وجہ سان زندگي جو حسن تباهہ ۽ برباد ٿي ويو آهي.

اسان جو اقتصادي نظام اڪثريت کي مجبور ڪندو آهي تہ اهي پنهنجو بار ڪٽڻ سان گڏوگڏ ٻين جو بہ بار برداشت ڪن ۽ انهن کي ڪمتري جو احساس ڏياريندو آهي. اهي سڀ ڳالهيون پائيچاري جي سگهہ ۽ ٻڌي کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏين ٿيون, پر عقل ۽ ڏاهپ جو مظاهرو ڪري انهن مسئلن کي حل ڪري سگهجي ٿو. جيڪڏهن ايئن ٿي وڃي تہ انسان جي مجبور زندگي بلڪل مختلف صورت ۾ گذري ۽ انسان هڪ نئين حوصلي سان, نئين خوشگوار زندگي جي طرف روانو ٿي پوي. هنن مقالن ۽ ليڪچرن جو اصل مقصد هي آهي تہ ماڻهن ۾ جوش پيدا ڪيو وڃي تہ جيئن اهي مستقبل کي خوشحل بنائڻ جي راهہ تي نڪري پون.

جنون ۽ خواهشون زندگي جون بي حد اهم حقيقتون آهن, جن کي ڪنهن بہ صورت ۾ نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. اهي جذبا هڪ خاص ترتيب سان اڀِرندا آهن. بدنامي کٽي کهڙي بہ سبب جي ڪري ٿئي پر ان بدنصيبي کي پنهنجي حڪمت عملي سان پري ڪري سگهجي ٿو پر انسان ۾ هر صلاحيت محدود هوندي آهي. سماجي ادارا هڪ انسان جي ذهني ترقي ۽ آزاداڻي نشوونما لاءِ ڇاڇا ڪري سگهن؟ انسان ۾ هڪ خاص جوش ۽ جذبو هوندو آهي ۽ ڪيترن ئي قسمن جو خواهشون هونديون آهن; مثال طور تي ڪجهہ ماڻهو نشي جا شوقين ٿجي ويندا آهن, جيڪو ذهني طاقت کي اڀِرڻ وڌڻ ناهي ڏيندو. اهڙن ماڻهن کي گهرجي تہ پنهنجي اصلاح ڪن ۽ اصول ناهن ۽ پوءِ انهن تي سختي سان پابند رهن. ڪيتريون ئي شيون اهڙيون بہ ٿينديون آهن جيڪي ٻين کي نقصان ناهن پهچائينديون پر پوءِ بہ انهن کان احتياط ڪرڻ گهرجي.

انسان وڻن وانگر پنهنجو اوسر ۽ واڌ ويجهہ گهرندا آهن, سيني انديشن کان پاڪ ۽ هر قسم جي پريشانين کان آزادي چاهيندا آهن. اهي ڪنهن سياسي اداري جي تحت بہ وڌي ويجهي سگهن ٿا ۽ انهن ادارن جي راهن ۾ رڪاوٽون بہ وجهي سگهن ٿا. زمين ۽ آزادي انسان جي واڌ ويجهہ ۾ مختلف ڪردار ادا ڪنديون آهن. مڪمل واڌ ويجهہ جنهن جي اميد ڪري سگهجي ٿي, ان وقت تائين واضح ناهي هوندي جيستائين ان جي تشريح نہ ٿي وڃي. اهي بيحد لطيف ۽ نازڪ مرحلا آهن ۽ صرف ان ئي وقت محسوس ڪري سگهجن ٿا جڏهن نازڪ, ڏنڏليون ۽ غير واضح

ڳالهيون، تصور ۽ خيال ۾ ايندڙيون آهن. اهو رڳو ماحول تي مدار نٿو رکي پر اهو جذبو ايمان، رجحان ۽ سچي انساني برادري تي يقين رکندو آهي. وڏيڪ ترقي ۽ واڌويجهه ان معاشري جي تحت ٿيندي آهي جنهن ۾ اهي رهندا آهن. هڪ مرد جون خواهشون ۽ اميدون صرف ان جي پنهنجي زندگي تائين محدود نه آهن. جيڪڏهن ان جا جذبا ۽ خيال وسيع ۽ بلند آهن ته معاشري جي ناڪامي جو تصور ناممڪن آهي ۽ معاشري جي ڪاميابي ان جي پنهنجي ڪاميابي آهي.

جديد دؤر ۾ مرد ۽ عورت جي وچ ۾ ترقي جي رڪاوٽ اهو قانون آهي جيڪو ورثي (رسمون، رواج ۽ عقيدا) جي ذريعي ملندو آهي. ذهانت جي ترقي ۽ علم جيڪو جسماني ۽ فوجي انداز ۾ ايندو آهي، ان جي ڪري ترقي جا نوان امڪان پيدا ٿيندا آهن ۽ نون خيالن ۽ جذبن کي جنم ڏيندا آهن، جيڪي انهن ماڻهن کي بخوبي مطمئن ڪري سگهن ٿا، جن آئين ۽ ورهاست جو قانون منظور ڪيو آهي. هتي ڪنهن حد تائين انهن امڪانن کي تسليم ڪري سگهجي ٿو جيڪي هڪ سٺي زندگي ناهڻ ۾ ڪارآمد ثابت ٿي سگهن ٿا. هن ميدان ۾ اهي ادارا جيڪي تعليم ۽ تربيت جي لحاظ کان سٺا خاصا موقعا ميسر ڪندا آهن، انهن کي به لڳاتار جدوجهد ڪرڻي پوندي آهي. ان مقام تي هڪ عالمي فساد شروع ٿي ويندو آهي، جنهن جي اندر آزادي ۽ انصاف جي خلاف روايتون ۽ اقتدارَ اُتي ڪٺا ٿيندا آهن. اسان جي اخلاقيات جيتوڻيڪ فرسوده ٿي چڪي آهي ۽ ان جي جاءِ تي هڪ فسادي جذبو زندگي ۾ داخل ٿي ويو آهي. جنهن ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ٿي رهيو آهي.

اسان جا درسگاهه هڪ تاريخي پيڙهه ۽ بنياد رکندا آهن. ايشائي قومن پنهنجي قادرِمطلق کي سچاڻي ورتو آهي، جنهن جو شان نرالو آهي. جنهن جي مرضي جي ڪانسواءِ انسان بلڪل بيوس آهي. قادرِمطلق، شهنشاهه ۽ يورپ کي اهڙو ئي رتبو عطا ڪيو آهي، جنهن جو اظهار ان جي عظيم الشان سلطنت ۽ مذهبي ڪليسائي حڪومت جي ذريعي ٿئي ٿو ۽ نه رڳو اهو پر پنهنجي بخشش جو اظهار ان طرح به ڪندو آهي جيئن هڪ پيءُ پنهنجي پٽن سان ڪندو آهي. چرچ ۽ بادشاهه جو حڪم خدا جو حڪم سڏيو ويندو آهي.

جيڪڏهن اسان به غور ڪري ڏسون ته صاف معلوم ٿيندو ته جنهن به طاقت جي ذريعي قبصو ڪري ورتو اها زمين ان جي ٿي وئي يا جن کي حڪومت جي طرف کان اجازت ڏني وئي يا جن کي حڪومت پاڻ جاگيرون عطا ڪيون. وچئين دؤر جي آئين ۾ ٿورڙا ڪي اهڙا خوش قسمت آهن جن کي پوري آزادي حاصل آهي ته اهي

جيئن چاهن پنهنجي زندگي گذارين. پر هڪ عظيم اڪثريت وڏن ۽ طاقتور ماڻهن جي خدمت ڪري ئي زندهہ رهي سگهي ٿي. هڪ ڊگهي عرصي تائين جيستائين عهدي يا اقتدار جو صحيح طرح قدر ڪيو ويو ۽ ان کي تسليم ڪيو ويو تہ پنهنجي ڪجهہ براين جي باوجود وچولو معاشرو نامياتي طور تي قائم رهيو. جڏهن کان بيروني تسليم، رضا ۽ مناسب روحاني آزادي جي اصولن کي مڃيو ويو آهي تڏهن کان اهو نظريو مغربي مسيحت جي دنيا ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

وچئين دؤر جي تاريخ ۾ زندگيءَ جي باري ۾ نظريا گم آهن. ان جي ناڪامي جا سبب هي ٿيا تہ آزادي ۽ انصاف لاءِ ماڻهن جا اهي مطالبا پورا نہ ٿي سگهيا، جن جي کين اميد هئي. جڏهن حڪمران پنهنجن حدن ۽ طاقت سان تجويزون پيش ڪري ويندا آهن تڏهن مظلوم شڪار، يعني عوام کي اهو سوچڻ تي مجبور ڪيو ويندو آهي تہ ان جا حق ڦٻايا وڃن ٿا ۽ فقط زنده رهڻ لاءِ بہ انهن کي پنهنجي عزت جو سودو ڪرڻو پوندو. اهو هڪ عام دستور آهي تہ جڏهن ماڻهن وٽ طاقت اچي ويندي آهي تہ اهي ان جو غلط استعمال ڪرڻ لڳندا آهن ۽ پوءِ اها ئي طاقت ظالماڻي حڪومت ۾ تبديل ٿي ويندي آهي. جيئن تہ انصاف جي دعويٰ ڪوڙي ثابت ٿي رهي آهي. انهيءَ ڪري ماڻهو گهڻي کان گهڻي تعداد ۾ پنهنجا پنهنجا ٽولا قائم ڪرڻ لڳا آهن ۽ هر ڪو پنهنجي حقن جي لاءِ وڙهڻ لڳو آهي. پر اجاتائين ڪا حقيقي تنظيم متحد ٿي سامهون ناهي آئي ۽ رڳو غم ۽ ڏک جو نمونو بڻجي وئي آهي. جنهن ڳالهہ انسان کي متحد ڪيو اُها جنگ ئي آهي. ماڻهو ان نئين اتحاد ۽ نقطہ نظر جي تصور سان خوش ٿي ويا ۽ جتي ڪٿي جشن جي ڪيفيت پيدا ٿي وئي.

آزادي جي جنگ هڪبئي کي ويجهو آڻڻ ۾ ناڪام ٿي چڪي آهي. جيڪڏهن هڪ منظم معاشري جو قيام عمل ۾ آڻڻو آهي تہ ان لاءِ اسان جي ادارن کي ايتريون وڏيڪ تبديليون آڻيون پونديون، جو انهن جو روح تبديل ٿي وڃي ۽ هڪ ٻي تهذيب ايري سامهون اچي وڃي. وچئين دؤر جون سلطنتون ۽ چرچ اسان کي تباه ڪري ويا. جو تہ ان دؤر ۾ مذهب جا مڃيل عقيدا موجود هئا پر انهن کي نهايت بيدردي سان ڇٽيو ويو. جن تي ٿورو بہ شڪ يا شبهو ٿيو انهن کي شڪ جو فائدو ڏيڻ کانسواءِ ئي نهايت بي رحمي سان ماريو ويو يا وري انهن کي مجبور ڪيو ويو تہ اهي ڪنهن نہ ڪنهن چرچ جي عقيدن کي اپنائي وٺن. ڪجهہ ماڻهو سوچ ۽ فڪر جي ڪشمڪش ۾ مبتلا رهيا تہ ڪهڙو رستو اختيار ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ بيداري ۽ نئين دؤر جي سجاڳي جا ڪرڻا ڦٽي پون. پر بااثر ماڻهن جي ظالماڻن نظرين تمام

سٽن ۾ نيڪ خيالن جو ٻيڙو ٻڏي غرق ڪري ڇڏيو. پھريون اھم ٽڪراءُ لوٿر (Luther) جي دعويٰ سان ٿيو جنھن جو مطلب ھيو پنھنجي حق تي بيھي رھڻ، انفرادي انصاف جو حق ۽ جنرل ڪائونسل جو انصاف. انھيءَ دعويٰ سان اھو احساس اڀري ٿو تہ ماڻھن کي طاقت جي ذريعي دٻائي نٿو سگھجي پر ھر ماڻھو کي پنھنجي مرضي جو اختيار آھي. مذھبي معاملن ۾ بگاڙ جو سلسلو آزادي جي جنگ کان شروع ٿيو ۽ تمام جلدي ھڪٻئي جي ويجھو ٿي ويا.[2]

ويڙھ ڪانپوءِ ٻيھر متفق ٿي وڃڻ جي اميد ھڪ حد تائين ناممڪن آھي. اڪثر ڏٺو ويو آھي تہ انصاف جي نالي تي صرف دعوائون ڪيون ويندڀون آھن. قديم رسمن يا رواجن، آئين ۽ قانون جي نالي تي عوام جي راھن ۾ رڪاوٽ وڌي وئي. ان جي باوجود ٻئي ٽولا ان ڳالھ تي يقين رکندا آھن تہ ڪاميابي انھن جي ٿيندي. جڏھن تہ اھا جنگ ڊگھي بہ آھي تہ ڏکئي بہ. ان ڪري عام نظريا آھستي آھستي وسري رھيا آھن. نتيجو نڪرندو آھي تہ آخر ۾ ڪجھ بہ باقي ناھي رھندو سواءِ ان جي تہ جڏھن مظلوم آزادي حاصل ڪري وٺندو آھي، تڏھن اھو پنھنجي مالڪن جي خلاف ظالماڻو رويو اختيار ڪندو آھي.

آخر قومي آزادي جي پاليسي ڇا آھي؟ اصلي مسئلي موجب اھو عقيدو آھي تہ ماڻھن کي پنھنجي ھمدردي ۽ ريتن رسمن کي ھڪ قدرتي جٿي ۾ شامل ڪرڻ گھرجي. پر عملي طرح اھو عقيدو بحث مباحثي ۾ منجھي معاملي کي خراب ڪري ڇڏي ٿو. ھاڻي ھتي بہ گروپ ٺھجي ويا آھن. قوم A جو چوڻ آھي تہ مان قوم B جي غلام آھيان ۽ اھا ناانصافي آھي. قوم A اعليٰ مرتبي واري تعليم يافتہ ۽ مھذب آھي. جڏھن تہ قوم B جابراڻي طور تي اقتدار ۾ آھي. قوم A واڌ ويجھ جو حق رکي ٿي ۽ قوم B کي ھٿيار ڦٽا ڪرڻ گھرجن. اھي ماڻھو ذاتي دشمني ۽ ھڪٻئي کي ڪمتر سمجھڻ جو احساس ڪٽي ھلي رھيا آھن. بھرحال قوم A کي آزادي جو حق حاصل آھي. ڇا توھان ان کي قوم C جو نالو ڏئي سگھو ٿا جيڪا اسان جي حڪومت جو ھڪ حصو آھي ۽ اھي خيالات رکندي آھي جيڪي توھان A جي خلاف رکندا آھيو؟ قوم C فساد پسند آھي ۽ ھڪ سٺي حڪومت لاءِ نااھل آھي. اھي قومون پنھنجو پاڻ کي پڏائڻ ۽ برتري جي احساس کي ظاھر ڪرڻ لاءِ عجيب و

[2] عيسائيت کان اڳ جو ھي مضمون جيڪو قانونِ غلامي چيو ويو، ملٽري سروس ايڪٽ نمبر 1916,2ع ۾ لکيو ويو.

غريب حرڪتون ڪري رهيون آهن.

انگريز آئرش ڳالهائڻ پسند ڪندا آهن، پر جرمن ۽ روسي پولستاني ڳالهائيندا آهن ۽ آسٽريلين هنگري جي تاتاري ٻولي ڳالهائڻ پسند ڪندا آهن. هنگري جا اڪثر رهاڪو سربيا جي ٻولي ڳالهائيندا آهن. اهڙي طرح سربيا جا رهڻ وارا مقدونيه طرز جي بلگر پسند ڪندا آهن. اهو نظريو ظلم، زيادتي ۽ ڏاڍائي ذريعي قبضي ڏانهن رهنمائي ڪري ٿو. پندرهين صدي ۾ فرانس انگريزن کان آزادي حاصل ڪري ورتي ۽ جنگ ۾ شامل ٿي اٽلي تي قبضو ڪري ورتو. جلد ئي اسپين به آزاد ٿي ويو ۽ مورون (عرب ۽ بربري گڏيل قوم) جي مدد سان فرانس سان هڪ صدي تائين وڙهندو رهيو ته جيئن يورپ ۾ غلبو ۽ اقتدار حاصل ڪري سگهي. ان معاملي ۾ جرمني جو ڪردار وڏو دلچسپ رهيو آهي. ارڙهين صدي جي آغاز ۾ جرمني جي تهذيب فرينچ هئي ۽ اها عدالتي ٻولي هئي. ان ٻولي ۾ ليبنز (Lebniz) فلسفو لکيو. فرينچ بين الاقوامي ۽ شائسته ٻولي آهي. جنهن جي اندر قومي شعور ۽ احساسِ برتري موجود هيو. ان سبب جي ڪري جرمني اهم ڪم انجام ڏيندي غزل، موسيقي، نفسيات ۽ سائنس ۾ بيحد ترقي حاصل ڪئي. پر 1813ع ۾ نپولين جي ڏاڍ ۽ ظلم جي عروج جي ڪري جرمن قوميت جو جذبو پلجڻ لڳو. صدين جي فساد ۽ بيقراري کان پوءِ يورپ ۾ امن ۽ سڪون جو دؤر شروع ٿيو. جڏهن فرينچ، سوئڊش ۽ روسي مداخلت جرمني ۾ شروع ٿي ته جرمنن کي معلوم ٿيو ته اهي غير ملڪي فوجين کي پنهنجي سرحد کان ٻاهر رکي ئي هڪ اتحاد برقرار رکي سگهن ٿا، پر ايئن ان وقت ٿي سگهي پيو ته جڏهن نپولين کي شڪست اچي وڃي.

جيڪڏهن ڪا مضبوط قوم سرحدن جي حدبندي جو ڪو حل ڪڍي سگهي ٿي ته اهو صرف طاقت جي ذريعي ئي ممڪن آهي، اهڙي طرح وقت گذرڻ سان گڏوگڏ سرمائيدارن ۽ محنت ڪندڙن جي مسئلن جو به حل دريافت ڪري سگهجي ٿو. پر ٻئي اهو چاهيندا آهن ته طاقت جي ذريعي پنهنجا پنهنجا مفاد ۽ حق حاصل ڪيا وڃن، جيتوڻيڪ جيڪو ٽولو طاقتور هوندو اهو پنهنجي ڳالهه مڃائي ويندو. هتي اهڙا ادارا قائم ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيڪي ناانصافي جو خاتمو ڪري سگهن. وڌيڪ اهو ته جڏهن اهي ادارا قائم ٿي وڃن ته انهن کي مضبوط ترين بنيادن تي قائم رهڻ گهرجي. ان کان سواءِ ٽولن کي مطمئن ڪرڻ جو ڪو ٻيو رستو نه آهي. ٻنهي کي پنهنجي انا ۽ خودي قربان ڪرڻي پوندي. اسان جي بقا ۽ سلامتي جو راز ان ۾ لڪيل آهي ته اسين هڪٻئي سان خوشگوار تعلقات قائم ڪيون. اهي سڀ ادارا

انفرادي نشوونما ۾ رڪاوٽ پيدا نہ ڪرڻ سان ئي پنهنجو وجود قائم رکي سگهن ٿا. جيڪڏهن دنيا کي بچائڻو آهي تہ اهي تبديليون آڻيون ئي پونديون.

ٻن قومن جي وچ ۾ خوشگوار تعلقن جا بنيادي اصول هي آهن تہ فطري زنجير ۾ هڪ گڏيل مقصد کي قائم رکڻ تي زور ڏنو وڃي. خوشگوار تعلقاتن جي معنيٰ دراصل اهي جذبا آهن، جيڪي اسان کي خوشين سان سرشار ڪندا آهن. ڪنهن ٻئي جي ڪم ۾ همراهي ڪندي ڪجهہ لمحا گذاري، ڪنهن کي ڏسي سرهائي ۽ خوشي محسوس ڪندا آهيون يا ڪنهن سٺي ساٿي سان گڏ ڪم ڪري دل ۾ اها اميد جاڳندي آهي تہ ڪاش! اهو ساٿ هميشہ قائم رهي. ڪنهن دوست سان سير يا تفريح ڪري هڪ خوشگوار احساس ٿيندو آهي ۽ پوءِ اهي ئي جذبا اڳتي هلي محبت ۾ تبديل ٿي ويندا آهن. هاڻي اچون منفي پاسي جي طرف. ڪڏهن ڪڏهن ساٿي جي بيهودگي، بدتميزي يا ڪميڻائپ ڏسي نفرت ٿيڻ لڳندي آهي. پر ڇا ايئن نٿو ٿي سگهي تہ ناپسنديده جذبن کي پيار ۽ محبت ۾ تبديل ڪري ڇڏجي.

انسان جو مزاج مختلف انداز رکندو آهي؛ جذباتي، نرمي، شدت پسندي وغيره وغيره. ڪو ڪارلائل کي پسند ڪندو آهي ۽ ڪو والٽ وهائٽ مين کي. پوءِ اها انتها پسندي هڪ جهڳڙي جي صورت اختيار ڪري وٺندي آهي. اڪثر ماڻهو ڪارلائل کي پسند ڪندا هئا ۽ ڪي ان جي باري ۾ خراب راءِ بہ رکندا هئا. جواب ۾ ڪارلائل بہ نفرت انگيز جذبن جو اظهار ڪيو ۽ اها خواهش ظاهر ڪئي تہ هن جي مخالفن کي گلوٽين جي حوالي ڪيو وڃي. پر پوءِ ان پنهنجي سوچ جو رُخ موڙي ڇڏيو ۽ گارين جي جواب ۾ دعائون ڏئي عوام جي دل کٽي ورتي. ڪجهہ عرصي ڪانپوءِ هن جي ڪاوڙ جو رُخ حڪومتي ميمبرن جي طرف ٿي ويو جنهن ۾ فريڊرڪ اعظم، ڊاڪٽر فرانسيا ۽ گورنر آئر جهڙا ماڻهو شامل هئا. ٻئي طرف والٽ وهائٽ مين هڪ پرجوش ۽ وسيع القلب طبعيت جو مالڪ هيو ان کي انسان جي فطرت جو مطالعو بيحد پسند هيو ۽ هن کي خوش مزاج ۽ چست ۽ چالاڪ ماڻهو سٺا لڳندا هئا. ماڻهن جي پسند جو معيار بہ الڳ الڳ هوندو آهي. ڪجهہ ماڻهو حسين صورت ڏسي دل ۾ هڪ خوشي جو جذبو محسوس ڪندا آهن ۽ ڪي وري عاليشان عمارتون، دريا، سمنڊ ۽ پهاڙ وغيره ڏسي. انهيءَ طرح والٽ وهائٽ مين پنهنجي لياقت ۽ صلاحيت جو رُخ انساني ذهن تي مرڪوز رکيو ۽ مختلف واقعن کي سمجهڻ کان پوءِ "اميد پرستي" جو نظريو قائم ڪيو. (اهو رجحان تہ هر ڳالهہ جو مثبت پاسو اجاگر ڪيو وڃي) ۽ پوءِ سڀ کان اعليٰ ۽ بلند، اهو خيال تہ انسانن ۾

محبت، ملڻ جلڻ ۽ جهموريت تي يقين پيدا ڪيو وڃي ۽ سيني ڪي امن ۽ سڪون سان رهڻ جي تلقين ڪئي وڃي.

گروپن جي وچ ۾ بهترين تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ ڪجھ ادارن جي امداد جي ضرورت هوندي آهي؛ جيئن ٽريڊ يونين ۽ سياسي پارٽين. ۽ ادارن هڪ ماڻهو جي ڀلائي لاءِ بي شمار خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. انهن ئي گڏيل مقصدن جو نتيجو آهي تہ اقتصادي تنظيمون ۽ ريلوي ڪمپنيون وجود ۾ آيون. جن جو مقصد هي آهي تہ انهيءَ ڳالهہ جو خيال رکو تہ مزدورن جي مفادن کي نقصان نہ پهچي. هڪ عام مزدور کي پنهنجي مزدوري جي ڪانسواءِ ڪنهن ڳالهہ سان واسطو نہ رکڻ گهرجي.

شادي هڪ خوشگوار فرض ۽ بهتر تعلقاتن جو بنياد آهي، پر جيئن ئي ٻار پيدا ٿيڻ لڳندا آهن يا وري ٻار جي خواهش جاڳندي آهي، تہ پوءِ اختلاف پيدا ٿي ويندا آهن. گهڻا مڙس خواهشمند نہ هوندا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن عورتون ان جي مخالفت ڪنديون آهن. اهڙي طرح نہ چاهيندي بہ اڪثر نفرت جو سمنڊ پيدا ٿي ويندو آهي ۽ اڳتي هلي اها نفرت دشمني ۾ بدلجي ويندو آهي. انهيءَ ڪري ٻنهي جو فرض هي آهي تہ ان معاملي ۾ گڏيل مفادن کي سامهون رکن ۽ معاملن کي پاڻ ۾ ملي جلي طئي ڪري وٺن. اهڙيءَ طرح هڪ مضبوط تعلق باقي رهندو آهي ۽ ازدواجي زندگي جو گاڏو هلندو رهندو آهي.

ٻن قومن جي وچ ۾ بہ خوشگوار تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ اهو ضروري آهي تہ ٻئي هڪٻئي سان تعاون ڪن ۽ ڪجھ وٺو ۽ ڪجھ ڏيو جي بنياد تي سوديبازي ڪن. جڏهن هڪ انگريز ڪجھ عرصو ٻاهر گذاري پنهنجي شهر ڊووريا فوڪ اسٽون ۾ واپس ايندو آهي تہ اهو محسوس ڪندو آهي تہ شهر جي ماڻهن جو انداز ڪجھ وڌيڪ ئي "دوستاڻو" آهي. هر طرف هڪ هنگامو برپا آهي ۽ هر شخص جوش ۽ ولولي سان ڀرپور آهي. نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون خوشين ۾ آهن ۽ پوڙهيون عورتون بي سواد چانهہ سان مهمان نوازي ڪري رهيون آهن. پر انهن جي دلين ۾ محبت ۽ خلوص آهي.

پر ٻئي طرف اهڙو رويو بہ سامهون آيو آهي. جڏهن تہ ڪجھ ماڻهن جو خيال آهي تہ سڀ انگريز سٺن طريقن ۽ نيڪ روحن جا حامل آهن. جڏهن تہ غير ملڪي ماڻهو بدمعاش ۽ ڪميڻا هوندا آهن. هي اهڙا احساس آهن جن کي حاڪماڻي گروه جي ذهنيت ڇئي سگهجي ٿي. غير ملڪي ۽ ٻاهريان عنصر تہ اهو ئي چاهيندا آهن تہ انهن کي اسان جي ملڪ ۾ چغل خوري جو موقعو ملي وڃي ۽ اهي ان کي تباهہ ۽

برباد ڪري ڇڏين. جنگ ڪري اسان جي ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏين ۽ اسان جي ملڪ جي عزت ۽ ناموس کي پرزا پرزا ۽ ٽڪرا ٽڪرا ڪري مٽي ۾ ملائي ڇڏين. اهي ماڻهو جيڪي اسان سان تعاون ڪندا آهن ۽ ان طوفان کي روڪڻ ۾ اسان جي مدد ڪندا آهن، اهي ئي اسان جا دوست آهن ۽ انهن جو تعاون خوشگوار تعلقاتن کي وڌيڪ بهتر ڪرڻ ۾ شدت پيدا ڪندو آهي. پر اهي گڏيل مفاد ان وقت تائين جڙي نٿا سگهن، جيستائين ٻي ڌر جو رويو به نرم ۽ بهتر نه هجي. خوشگوار تعلقات اسان جي روايتن ۽ سماجيات جو حصو ۽ حب الوطني جي جذبي جا ضروري عنصر به آهن.

جيڪڏهن ماڻهن جي نشوونما کي وڌيڪ سگهه بخشي وڃي ۽ ڪنهن به ذريعي سان ڪا رڪاوٽ نه وڌي وڃي، سڀ رستا کوليا وڃن ۽ انهن جون سڀ خواهشون پوريون ٿين ته، هي دنيا گهڻي قدر خوبصورت ٿي ويندي. سياسي ادارن کي گهرجي ته جنهن حد تائين ممڪن ٿي سگهي، گڏيل مقصد ۽ خواشگوار تعلقاتن کي سانڍي تاتي وڌو ڪن. اهي ٻئي مقصد پاڻ ۾ جڙيل آهن ۽ انهن جي اندر رنڊڪ يا غلط فهمي پيدا ڪرڻ جي گنجائش موجود نه آهي. جڏهن ڪنهن جي قدرتي نشوونما ۾ رڪاوٽ ناهي ته ان جو مطلب هي آهي ته ان جي خوداري سلامت آهي ۽ ان جو وقار قائم آهي. پر جيڪڏهن ان جي راهه ۾ رڪاوٽ پيدا ڪجي يا ان کي مجبور ڪيو وڃي ته هو پنهنجي خيالن ۽ ذهني نشوونما کي ڪنهن ٻئي طرف موڙي ڇڏي، تڏهن ان جي جبلت ۾ پنهنجي دشمن جي خلاف نفرت ۽ ڪينو پرجي ويندو آهي. زندگي جو رُخ ان کي ڪنهن بيزار ڪندڙ ماحول جي طرف وٺي ويندو آهي.

اسان جي اندر اهو ڪهڙو جذبو آهي جيڪو تبديل نٿو ٿي سگهي، پر سرسري طور تي قابلِ قبول ٿي سگهي ٿو ۽ ان کي بهتر انداز ۾ تبديل ڪري سگهجي ٿو؟ اهڙي طرح ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته اسين ماڻهو هڪ مقرر طبعي ضابطي تحت اڳتي وڌي رهيا آهيون، جيڪو مختلف ماڻهن ۾ الڳ لڳ هوندو آهي ۽ اسان کي ٻيروني حالاتن سان تعاون ڪرڻ ۾ مدد ڏيندو آهي. اسان جي ڪردار جو لچڪدار تخليقي حصو اعتماد جي ذريعي، مادي ۽ جسماني تبديلي جي ذريعي، معاشرتي حالتن جي ذريعي ۽ آئين جي ذريعي تبديل ڪري سگهجي ٿو. هڪ ولنديزي ڪنهن جرمن جي نسبت ۾ وڌيڪ فطري ضابطي رکندڙ آهي، پر ان جي جبلت بيحد مختلف آهي. اهو سپاهن واري نظام هيٺ اِنهيءَ غرور ۽ تڪبر ۾ مبتلا آهي ته هو هڪ عظيم طاقت جو نمائندو آهي.

اها ڳالهه بلڪل واضح آهي تہ وجدان هڪ نهايت ڳنڀير ۽ متحرڪ جذبو آهي جيڪو مردن ۽ عورتن ۾ الڳ الڳ هوندو آهي. ڪارلائل جي فلسفي موجب اهو انهن ماڻهن تي چنبڙيل هوندو آهي جن جي جبلت، پسند ۽ ناپسند جي وچ ۾ چُرپُر ۽ حرڪت ڪري رهي آهي جڏهن تہ اسان جا خيال ڪڏهن ڪڏهن ڏوڪو ڏئي ويندا آهن ۽ اسان جي مفادن کي وساري اونداهي رستي ڏي وٺي ويندا آهن. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو تہ اهي حرڪتون بااصول آهن ۽ اسان جي جذبن ۽ احساسن جي عين مطابق آهن.

اسان سڀني کي خبر آهي تہ اسان جا پنهنجا ڪردار موجوده حالتن کان وڏيڪ متاثر آهن. جيڪا ڳالهه انفرادي طور تي سچ آهي ۽ اها هڪ قوم لاءِ بہ سچ آهي. تبديلي جو بنياد سبب انساني فطرت آهي جنهن ۾ عام طور ڪا نہ ڪا تبديلي ظاهر پئي ٿيندي آهي، مثال جي طور تي . . . . پاڻي ۽ هوا. . . . . . . يا انسان جي ذهني اپت ۾ لاها چاڙها. آئيني لحاظ کان اهي تبديليون انسان جي ذهني قوت، مادي دنيا تي حاوي ٿيڻ جي صلاحيت، ايجادن ۽ سائنس جي ذريعي صنعتي انقلاب سان مقابلو ڪري سگهن ٿيون. عام حالتن موجب اندروني اثر، انهن حالتن کان جيڪي ارڙهين صدي ۾ هئا بيحد مختلف آهن، پر اسان جا ادارا ايتريقدر ترقي يافتہ نہ آهن جو اسان جي اميدن تي پورا لهي سگهن. هر اداري جي پنهنجي هڪ الڳ دنيا آهي. انهن سڀني ادارن شاندار پر مختلف سوچ اختيار ڪئي آهي ۽ ان قائدي جي مطابق ڪم ڪندا آهن، جن جي خيال ۾ سڄو ملڪ رياست جي ملڪيت آهي. جيڪو سياسي حاڪم هوندو آهي اهو قبيلي جو سردار بہ هوندو آهي، هڪ ادارو ڪليسا گهر، آرمي ۽ نيوي کي مقدس ڳڻون سمجهندي انهن جي اختيارن کي ترجيح ڏيندو آهي جيڪي آهستي آهستي ظالماڻو انداز اختيار ڪندا پيا وڃن.

ڪنهن سياسي مدد جي تڪرار ۾ اهو گهڻو ضروري آهي تہ اسين اهم ۽ غير اهم ڳالهين جو غيرجانبداري سان جائزو وٺون. اهو بلڪل دستور جي مطابق آهي. جيتري تائين سياست جو تعلق آهي، اها بہ پنهنجي جاءِ تي اهم آهي ۽ اقتصادي ضرورت جي تحت ڏٺو وڃي تہ موجوده جنگ جي لحاظ کان اهو فڪر جو انداز بلڪل ناڪافي آهي. يورپ جي موجوده نظام ۾ معاشرت کي خاص درجو حاصل آهي، جنهن ۾ مشينن تي مبني صنعت بہ شامل آهي. گهڻيون ئي اهڙيون ضرورتون آهن جيڪي عام حالاتن ۾ عورت ۽ مرد لاءِ عمل جي قابل آهن. پر اهي قديم خاص حقن جو مطالبو ڪري رهيا آهن جنهن جي مطابق انسان جي وجود کي قائم رکڻ سڀ کان وڏيڪ ضروري آهي.

سوشلزم جنهن ۾ اهو فرض ڪيو ويو آهي تہ بهتر اقتصادي حالتون ماڻهن کي خوشيون فراهم ڪندا. يعني وڌيڪ آزادي، وڌيڪ خودمختياري، وڌيڪ رستا. زرعي پيداوار ۾ اضافي جا، وڌيڪ رضاڪاراڻو تعاون ۽ زندگي کي وڌيڪ خوشگوار بنائڻ جا موقعا ميسر ٿي سگهندا، جيڪڏهن اسانجي تعليم جو معيار ۽ قدرت جو امانت طور ڏنل دماغ ان قابل ٿي وڃي تہ ان جو مطلب اهو آهي تہ اسان هڪ خوشگوار زندگي جا گهڻي قدر ڦل ۽ نتيجا حاصل ڪري ورتا آهن ۽ اسان جو مستقبل شاندار آهي.

باب ٻيو

رياست ۽ حڪومت

اشتراڪيت جي اثرهيٺ موجوده دؤر ۾ اڪثر ۽ گهٽي پاڳي حڪومت جي حق ۾ وڌنڌا پيا وڃن. ٻئي طرف صنعت ۽ ڪاريگري جي پائيواري جي تنظيم ذاتي ملڪيت جي مسئلي تي مخالفت اختيار ڪيون ويني آهي. مون کي يقين آهي تہ ان معاملي ۾ صنعت ۽ ڪاريگري اشتراڪيت کي وڌيڪ ويجهو آهن. ان جو سبب هي آهي تہ ٻئي مضبوط ادارا ذاتي ملڪيت ۽ رياست اڄ جي زندگي کي نقصان پهچائي رهيا آهن. ان جو هڪ سبب هي بہ آهي تہ سندن طاقت گهٽو زور وني وئي آهي. اهڙي طرح ٻئي تيزي سان ڏينهون ڏينهن تباهہ ۽ برباد ٿيندا پيا وڃن، جنهن سان تهذيب کي سراسر نقصان ٿي رهيو آهي. اهي ٻئي ادارا هڪٻئي سان ڪافي حد تائين جڙيل آهن، پر منهنجي خواهش آهي تہ فوري طور تي رڳو رياست تي توجهہ ڏني وڃي. مان اهو ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو تہ اهو معاملو ڪيتريقدر اهميت رکندڙ آهي يا ڪيترو نقصان ڏيندڙ آهي. پر مان اهو بہ تسليم ڪندس تہ ڪجهہ پاسا انهيءَ جي ذميوارين ۾ گهٽتائي جي بدران واڌارو ڪري سگهن ٿا.

رياست جي ڪجهہ ذميوارين منجهان، مثلن مواصلاتي نظام ۽ بنيادي تعليم کي غيرسرڪاري ادارن جي ذريعي نڀائڻ گهرجي. حڪومت رڳو ان صورت ۾ مناسب حد تائين دخل اندازي ڪري جتي ڪو مسئلو پيش اچي. پر ٻيا مسئلا جيئن قانون، پوليس، آرمي ۽ نيوي جيڪي حڪومت لاءِ انتهائي اهم آهن، سرڪاري سرپرستي ۾ ئي رهندا. اهي آهن بنيادي ۽ ضروري فرض جيڪي انفراديت پسندن، پائيواري پسندن ٿوڙي ٻنهي کي قبول آهن.

رياست وٽ اندروني معاملن سان مقابلي لاءِ پوليس ۽ قانون موجود آهن ۽ ٻاهرين صورتحال تي قابو پائڻ لاءِ آرمي ۽ نيوي. رياست جو آئين بنيادي طور تي رڳو ٻن ڳالهين جي گهر ڪري ٿو. پهرين اها تہ سيني شهرين لاءِ گڏيل مفادن جي نگراني ۽ ٻي انهن جي پائيواري سان قانون لاڳو ڪرڻ ۽ حڪومت جي بالادستي. هڪ مهذب رياست ۾ فوج رڳو انهي صورت ۾ پرتي ڪئي ويندي آهي جڏهن ان جو

مقصد پنهنجي شهرين جي حفاظت هجي ۽ جڏهن ڏوهه ڪندڙ ماڻهن جي پاڙ پٽڻ لاءِ ضرورت هجي. پر فوج جي ڳجهي لغت مطابق (بري ۽ بحري فوجي ادارن جي ضابطن ۽ قائدن جو مجموعو) قانوني ڪارروائي ڪرڻ ۽ انهن جي خلاف ڪاروائي ڪرڻ جيڪي قومي مفادن کي نقصان پهچائڻ چاهيندا هجن، فوج جو مقصد آهي.

اندروني طور تي بغاوت جي ڪري ۽ ٻاهرين طور تي جنگ ۾ شڪست جي خوف کان رياست جي طاقت داخلي طور تي محدود آهي، دستور موجب رياست تي انهيءَ ڳالهه جو حق آهي تہ عوامي مفاد ۾ جيڪڏهن ڪنهن جي زمين يا ذاتي ملڪيت کي پنهنجي ڪنٽرول ۾ رکي. ان کان سواءِ شادي جو قانون مقرر ڪرڻ، ملڪي نظرين جي خلاف جوش ڏياريندڙ گفتگو ڪرڻ، غدارن کي موت جي سزا ڏيڻ ۽ انهن بزدل ۽ ڀڄي ويندڙن کي سزا ڏيڻ جيڪي پنهنجي جان بچائڻ خاطر جنگ مان ڀڄڻ چاهيندا هجن، وغيره وغيره، انهن سڀني ڳالهين تي نظر رکڻ حڪومت جي ذميواري آهي. خارجي پاليسي تي تنقيد جرم آهي. جن جي هٿن ۾ اقتدار آهي انهن جو خيال آهي تہ ائين ئي جابراڻين ۽ ظالماڻين ڪاروايڻ ذريعي پنهنجو اقتدار محفوظ رکي سگهن ٿا.

هڪ عالمي فوج جو قيام يقيناً هڪ بهترين خيال آهي. اهڙي طرح هر رياست جي رهاڪن جي رهائش ۽ معاشري جو جائزو وٺي سگهجي ٿو ۽ پوءِ انهن جي وچ ۾ ڀائيچاري جو جذبو پيدا ڪري سگهجي ٿو.

هڪ فرانسيسي آرٽسٽ ۽ سياستدان ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ آرٽسٽ جنهن کي پنهنجي پينٽنگز ڪانسواءِ ڪنهن سان ڪو بہ واسطو نہ آهي، اچانڪ هو حيرت زده رهجي ويجي ٿو جڏهن هن کي جرمنن کي مارڻ جو حڪم ڏنو ويجي ٿو. جڏهن تہ هي انهن کي پنهنجو دوست ۽ قدردان سمجهندو رهيو آهي. هڪ جرمن موسيقار جيڪو هن آرٽسٽ وانگر معصوم آهي، ان کي حڪم ڏنو ويجي ٿو تہ هو فرانسيسن کي ماري ڇڏي. انهن ٻنهي ماڻهن کي غيرجانبدار ڇو نٿو رهڻ ڏنو ويجي ۽ جيڪي جنگ کي جاري رکڻ چاهين ٿا اهي انهن جي نيڪ ۽ سٺي صلاح تي ڇو جنگ نٿا ڇڏن. پر مسئلو هي آهي تہ آرٽسٽ ۽ موسيقار جنگ ۾ شامل ٿيڻ کان انڪار ڪندا آهن تہ اهي پنهنجي ئي هم وطنن جي هٿان ماريا ويندا آهن. ان صورتحال ۾ انهن لاءِ لازم ٿئي ٿو تہ اهي ٻئي هڪٻئي کي قتل ڪري ڇڏين. دنيا جڏهن هڪ سٺي آرٽسٽ کان محروم ٿي ويندي آهي تہ جرمن خوشي جا ساز وڄائيندا آهن ۽ جي موسيقار

هلي پيو ته فرانسيسي. ڪو به ان ڳالهه تي غور نه ڪندو ته اهو هڪ تهذيب ۽ انسان جو موت آهي. جيڪڏهن انهن فنڪارن کي جنگ جي باهه ۾ نه اڇلايو وڃي ته انسانيت لاءِ ان جو نتيجو يقيناً شاندار نڪرندو. پر حڪومت ان ڳالهه کي نٿي مڃي. ان جو چوڻ آهي ته ان کي آرٽسٽ ۽ موسيقار جي حيثيت سان نه پر رڳو جرمن ۽ فرينچ جي حيثيت سان معاملي کي ڏسڻو آهي.

ماضي ۾ ڪليسائي طاقت غيرمضبوط عقيدي جي سوچ رکڻ وارن کي موت جي سزا ڏئي ڇڏيندي هئي. جيڪڏهن هاڻي به امن جي زماني ۾ هڪ بين الاقوامي انجمن قائم ڪئي وڃي، جيڪا جرمنن ۽ فرانسيسن سان برابري جي بنياد تي ڳالهه ٻولهه ڪري ته فنڪار جنگ ۾ حصو نه وٺندا ۽ هڪٻئي کي بيدردي سان قتل نه ڪندا، ڇو ته سٺن قدرن جي حفاظت فرض به آهي ۽ ضرورت به.

فوج جو فرض آهي ته اها پنهنجي آقائن سان وفادار رهي، پوءِ پلي اهي ڪيترائي ئي ظالم ۽ جابر ڇو نه هجن يا وچئين دؤر جي ايشيائي بادشاهن وانگر وحشي درندا هجن.[3] رياست جي طاقت برداشت ڪرڻ جي قابل ٻڻائي سگهجي ٿي جيئن انگلينڊ ۾ ٿيندو آهي. هتي عوام جي راءِ کي به اهميت ڏني ويندي آهي. عوامي راءِ حاصل ڪرڻ لاءِ رياست جي طرف کان راءِ شماري ڪرڻ جو انتظام ڪيو ويندو آهي. پر هڪ جابراڻي حڪومت جيڪڏهن اهڙو انتظام ڪندي آهي ته عوام ان کي رد ڪري ڇڏيندو آهي، ڇاڪاڻ ته اهو سمجهندو آهي ته ان طرح سندس آزادي ۾ خلل وڌو وڃي ٿو. جيڪڏهن هڪ نوجوان جنگ جي خلاف آهي ته ان کي نوڪري مان ڪڍيو ويندو آهي، هو ان ڳالهه جو گهرو اثر وٺندو آهي. هي اهو سوچڻ تي مجبور ٿي ويندو آهي، ڇڻ ته سيني جي سامهون هن جي تذليل ڪئي وئي آهي. ان جا دوست ڪانئس بي رُخي اختيار ڪري وٺندا آهن ۽ محبوبه به لعنت ملامت ڪري ڌڪاري ڇڏيندي آهي. اندازو لڳايو ته هن کي ڪيتريقدر ڌڪ پهچندو. هن کي ته ائين محسوس ٿيندو ڇڻ هو جيئري جاڳندي ئي مري ويو هجي. هڪ آزاد معاشرو قابل قبول عوامي جذبن جو مطالبو ڪري ٿو ۽ ان جي اها ئي خواهش هوندي آهي ته ان کي ڪنهن ڳالهه تي مجبور نه ڪيو وڃي.

---

[3] اهو هڪ اهڙي جابراڻي حڪومت جو قانون آهي، جنهن ۾ هر هڪ کي حڪومت جو فرمانبردار رهڻو پوندو آهي ۽ صبر و شڪر سان هر حڪم جي پوئيواري ڪرڻي پوندي آهي. (ويسٽ منسٽر گزٽ، جبري خدمت جو قانون. ڊسمبر. 29، 1915ع)

پاڙيسري ملڪن وچ ۾ جيڪڏهن زندگي جو ڪاروبار سٺي طريقي سان هلندو رهي ته اهو ان ڳالهه جي نشاندهي ڪري ٿو ته بئي حڪومتون اعليٰ مرتبي واريون آهن ۽ اتي اعليٰ قدرن جي حڪمراني آهي. سٺا ماڻهو ٻين جي باري ۾ به سٺي راءِ رکندا آهن ۽ ظلم و ستم ڪرڻ جو خيال ئي دل ۾ ناهن آڻيندا. اهڙي طرح رياست تي لازم آهي ته اها عوام جي ذهن ۾ شعور پيدا ڪري ۽ سٺي اخلاق جو جذبو انهن جي دلين ۾ اڀارڻ جي ڪوشش ڪري.

جابراڻيون حڪومتون عوام جي امن جي خواهش کي رد ڪري ڇڏينديون آهن. جن لاءِ انهن کي پنهنجي طاقت جو اظهار ڪرڻ ضروري هوندو آهي. اهڙي طرح موجوده حڪومت ڪانسواءِ گذريل ويهن سالن جي دوران اهڙيون حرڪتون ننڍين رياستن جي طرف ڪان توڙي وڏين طاقتن جي طرف ڪان بار بار ڪيون ويون آهن. انگلينڊ ڏکڻ آفريڪا ۾، آمريڪا فلپائن ۾، فرانس مراڪش ۾، اٽليءَ طرابلس ۾، جرمنيءَ ڏکڻ اولهه آفريڪا ۾، روس ايران ۽ منچوريا ۾، جاپان به منچوريا ۾ جيڪا دهشتگردي ڦهلائي، اها اسان جي اکين ڏٺي ڳالهه آهي.

ماڻهو رياست جي طاقت يا ظلم کي خاموشي سان ڇو برداشت ڪري وٺندا آهن؟ ان جا ڪيترائي سبب آهن. ڪجهه روايتي، ڪجهه حالاتن جي تحت ۽ ڪجهه جبري طور تي. گهڻا ئي ماڻهو شهنشاه جي تابعداري کي اولين فرض سمجهندا آهن. يورپي رياستن ان جاگيرداڻي نظام تحت پرورش حاصل ڪئي آهي، جنهن ۾ گهڻا ئي علائقا جاگيردارن ۽ سردارن جي اثر هيٺ هوندا هئا پر صدين جي تابعداري ڪانپوءِ فضا ۾ هاڻي ڪجهه تبديلي جا آثار نمايان نظر اچڻ لڳا آهن، جنهن ۾ روسي ۽ جاپان جا وڏيڪ معزز ماڻهو شامل آهن.

گهڻو ڪري اهي قبيلا جيڪي پنهنجي وفاداري برسرِاقتدار طبقي جي حوالي ڪري ڇڏيندا، سي سدائين فائدي ۾ رهندا آهن. اڄ به سڄي دنيا ۾ اهو ئي رويو اپنائجي رهيو آهي. هر خود غرض پارٽي ۽ ماڻهو انهن جو ساٿ ڏيندا آهن، جن جو اقتدار تي قبضو آهي. هر شخص جو فرض ۽ انساني ذميواري آهي ته هو ان طبقي جو ساٿ ڏيئي، جيڪو قومي مفادن ۽ گڏيل دوستي کي سامهون رکندو آهي. هڪ معاهدي هيٺ اندروني ۽ بيروني معاملن ۾ هڪٻئي جو ساٿ ڏين. اهڙا قبيلا ٻن قسمن جا هوندا آهن. پهريون اهو جيڪو حڪومت سان جڙي رهڻ کي ترجيح ڏيندو آهي ۽ ٻيو اهو جيڪو خودغرضي کي پري رکي رڳو قومي ۽ گڏيل مفادن کي سامهون رکندو آهي.

پائيواري اها اميد زنده رکي آهي تہ جنگ ٿيڻ کان پوءِ معاشري جي تجديد ۽ نئي سر تعمير ممڪن آهي. پر في الحال صورتحال هي آهي تہ بي اعتمادي قبائلي احساسن کي جهنجهوڙي ڇڏيو آهي ۽ انهن کي اهو غرور ٿي ويو آهي تہ اهي وڏيڪ طاقتور ٿي چڪا آهن. ڪجھ سچن عيسائين ۽ پائيواري پسندن گڏجي اهو رستو اختيار ڪيو آهي تہ ڪنهن جي قومي غيرت تي حملو ڪرڻ درست نہ آهي. پر انهن جو تعداد تمام ٿورو آهي. انهن کي خطرو رهيو ان ڳالھ جو آهي تہ اهي غير معقول جذبا ڪٿي انهن جي اندر سُتل بدمعاشي ۽ غنڊاگردي کي اجاگر نہ ڪري وجهن ۽ پوءِ اهي ڦرلٽ ۽ قتل و غارت تي نہ لهي اچن.

اندروني ناھ نوھ ۽ سلجھائپ هڪ معاشري جي تمام وڏي ڪاميابي آهي، خاص طرح رياست جي وڏنڊڙ اقتدار جي ڪري. هي ڳالھ چوڻ بي مهلائتي آهي تہ جيڪڏهن پرامن شهري مصيبت جي خوف کان ڊنل رهندا آهن ۽ انهن کي ڦريو وڃڻ ۽ قتل ڪيو وڃڻ جو خدشو آهي تہ اهي چو نٿا سوچن تہ مهذب معاشري ۾ ائين ٿيڻ ممڪن نہ آهي.

ڦرلٽ ۽ رهزني جي مقصد سان غنڊا ۽ بدمعاش پنهنجي ذاتي فوج رکي ڇڏين تہ پوءِ ڇا ٿيندو؟ ائين ئي هڪ صورتحال وچئين دؤر ۾ پيدا ٿي هئي ۽ وڏي جدوجهد کانپوءِ ان کي قابو ڪيو ويو. ڇڱا مڙس گڏجي ويٺا ۽ انهن اهو نتيجو ڪڍيو تہ رياست ئي قانون ۽ آئين سختي سان نافذ ڪري ان بدانتظامي ۽ لاقانونيت تي قابو پائي سگهي ٿي. انهن جو خيال هيو تہ اهڙين تنظيمن کي جنرل ڪنفڊريشن جي ذريعي ئي قابو ۾ رکي سگهجي ٿو. انهن کي فرانسيسي انقلاب ياد آهي ۽ انهن جي فطري خواهش آهي تہ پنهنجو سِرُ بچائڻ. اهي اهڙي سياسي نظريي کان ڊنل آهن جيڪو ڏوهن جي حوصلا افزائي ڪندو آهي، مثلاً فتني بازي، ڪينو ڦهلائڻ، قتل ۽ ڦر مار. انهن خطرن کي ڏسندي هو سمجهن ٿا تہ انهن جي حفاظت لاءِ ڪو بہ بندوبست ڪونهي سواءِ ان جي تہ رياست جي اقتدار کي برقرار رکيو وڃي ۽ ان تي اعتماد ڪيو وڃي.

اها قبائلي سوچ جيڪا رياست قدرتي طور تي اڳتي وڌائيندي آهي ۽ اهو خوف جيڪو رياست جي طاقت جو سبب بڻجندو آهي، موجوده حالتن ۾ بيحد مناسب آهي. ان کانسواءِ طاقت جو ٻيون سبب حب الوطني جو جذبو يا وري مذهبي پاسن کي مڃڻ آهي. وطن سان محبت هڪ تمام ئي لطيف جذبو آهي ۽ جنون، جوش ۽ روشن

خيالي جو ميلاپ آهي. اسين گهر، خاندان ۽ دوستن جي محبت کان مجبور ٿي غيرمعمولي طور تي پريشان ٿي ويندا آهيون.

پنهنجي ملڪ کي ٻاهرين حملي يا غيرملڪي مداخلت کان ڪيئن محفوظ رکيو وڃي، هتي اسين پنهنجي ملڪ يا دوستن وغيره سان تعلقات جي بنياد تي مجبور ٿي ويندا آهيون تہ غير ملڪن ۾ رهڻ وارن سان نفرت ڪريون. ان جذبي جي اندر هڪ تڪبر ۽ غرور بہ شامل آهي تہ اسان جو تعلق اعليٰ طبقي سان آهي. پر تاريخ ان ڳالهہ کي ثابت ڪري ڇڏيو آهي تہ انسان جي ترقي ۾ جيڪڏهن ڪا اهم شي آهي تہ اهو صرف ۽ صرف فڪري خيال آهي جيڪو سنگِ ميل بہ ثابت ٿي سگهي ٿو. انهن سڀني ڳالهين کانسواءِ هڪ ٻيو عنصر بہ موجود آهي. عبادت جو ڪو بہ عنصر، اهو مذهبي عنصر وطن جي محبت لاءِ ۽ رياست جي سگهہ لاءِ بيحد ضروري آهي. جڏهن تہ جذبا انهن جي بهترين ترجماني ڪندا آهن جن کي دلين ۾ قوم خاطر قرباني جو جذبو موجود آهي.

مذهبي ۽ اعليٰ تعليم خاص طرح سان پنهنجي ملڪ جي تاريخ ۽ ادب جي مطالعي سان. گڏيل طور تي حب الوطني جي جذبن کي وڏيڪ طاقت بخشي ٿي، هر مذهب ۽ ملڪ جا نوجوان ئي ان ملڪ جي تهذيب و تمدن جي نمائندگي ڪندا آهن. جيڪڏهن اهي پنهنجي قابليت ۽ صلاحيت کي اجاگر ڪندا رهندا تہ ٻيون قومون بہ انهن کان سبق حاصل ڪنديون. هڪ عالمي نظريو هي آهي تہ جيڪڏهن ڪا قوم پنهنجي صلاحيتن جي بنياد تي ترقي ڪندي آهي تہ اها جنگ ۾ بہ ڪاميابي حاصل ڪري سگهي ٿي. هي عقيدو سچو ۽ صاف آهي ۽ اهو انسان جي برداشت جي قوت ۾ اضافو ڪندو آهي، بلڪہ ان جي دل خوش ٿيندي آهي ۽ جنگ ۾ جيڪي نقصان ٿيندا آهن انهن کي بہ کلندي خوشي سان برداشت ڪري ونندي آهي. دنيا جي سڀني مجيل مذهبن مطابق اهو جذبو انسان کي زندگي جون سڀ خوشيون عطا ڪري ٿو جنهن جو بنياد جيتوڻيڪ هڪ خاص عنصر آهي، پر تهذيب جي ارتقا جي لاءِ ان جي خاص اهميت آهي. انهيءَ سبب جو هي آهي تہ جانثاري ۽ پرستش جو جذبو هڪ خاص زاويي سان پنهنجي آخري حد کي پيو ڇهندو آهي ۽ گهڻا ئي مسئلا ان جي اڳيان ختم ٿي ويندا آهن.

حب الوطني هڪ مذهب جي حيثيت سان ڪو مطلب نٿي رکي، ڇاڪاڻ تہ ان جي عالمگير حثيت تسليم ڪيل نہ آهي. پر هڪ سڄي ڳالهہ جيڪا ان جي اندر

لڪيل آهي، سا هي آهي تہ اها رڳو انهيءَ قوم لاءِ نيڪ آهي جيڪا پنهنجي مزاج مطابق ان کي مجيندي آهي. اهي خواهشون ۽ جذبا جيڪي هڪ انگريز جي غيرت کي اڀاريندا آهن ۽ متاثر ڪندا آهن، انهن خواهشن ۽ جذبن جهڙا ناهن هوندا جيڪي ڪنهن جرمن جي دل ۾ هوندا آهن. دنيا جيڪا وطن سان پيار ڪندڙن سان ڀري پئي آهي، اها لڙائي، جهڳڙن ۽ جنگ و جدل ڪندڙن سان بہ اوتري ئي ڀري پئي آهي. هڪ قوم پنهنجي وطن سان جيترو وڌيڪ محبت جو دم ڀريندي آهي، اوترو ئي اختلاف ۽ فساد جا سبب ابرندا ۽ وڌندا ويندا آهن. جڏهن هڪ دفعو ماڻهو اهو ڄاڻي وٺي تہ ان جون ذاتي خواهشون ڪو وجود نہ ٿيون رکن تہ انسان جي ترقي جي راهہ ۾ ڪا بہ شي رڪاوٽ نٿي بڻجي سگهي. اها رڳو قومي فخر واري سوچ ۽ وڏائي آهي جيڪا وڏي آساني سان انسان ۾ جوش، ولولو ۽ پنهجي ملڪ جي سرحدن لاءِ قرباني جا جذبا ڀري ڇڏيندي آهي. حب الوطني انهن جذبن ۽ انهن مقصدن کي اجاگر ڪندي آهي تہ انسانيت جي حفاظت سندس پهرين ذميداري آهي. اسين پنهنجي حڪومت ۽ قوم لاءِ ضرورت کان وڌيڪ محبت جو نذرانو نٿا ڏئي سگهون ۽ ٻيو ڪو اهڙو سبب نہ آهي جنهن جي ڪري اسين ان کي دل مان ڪڍي نٿا سگهون.

عملي طرح حب الوطني جي جذبي ۾ بيشمار خرابيون موجود آهن جن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ ضروري آهي. سڄي ڪائنات ماڻهن جي تصورن ۽ مرضي مطابق نٿي بڻجي سگهي. انانيت جو هڪ ٻيو بہ قسم آهي جيڪو آهستي آهستي وڌندو پيو وڃي. هڪ تصور تہ هر ماڻهو پنهنجي مقصد جي چونڊ ڪرڻ ۾ آزاد آهي. ان تي ڪو بہ جبر ناهي، نہ معاشري کان ۽ نہ ئي ڀائيواري يا ڪنهن ٻي تنظيم جي طرف کان. موجود رياست اميرن جي مفادن ۾ اڳتي وڌندي پئي وڃي. رياست جي وچ ۾ گهڻا ئي فساد موجود آهن ۽ اهي سڀ جا سڀ دولتمندن کي وڌيڪ ڏولتمند بڻائڻ لاءِ آهن.

آسٽريليا، جتي مزدور سمجهندا آهن تہ اهي محفوظ آهن ۽ انهن کي طاقت حاصل آهي، تہ اهو غلط بہ ناهي. انگليند بہ انهيءَ طرح ترقي ڪري سگهي ٿو جيڪڏهن اهو بہ هڪ ڀائيواري پسند رياست بڻجي وڃي، پر ان صورت ۾ هي بہ ممڪن آهي تہ خالص دفاعي رياست بڻجي رهجي وڃي. رياست ۾ مختلف منصوبا، زندگي ۽ مال ميڙڻ جي ڊوڙ وڏي سختي سان متعارف ڪرايا ويندا ۽ اهو سڀ ڪجهہ انهن جي ذريعي ٿيندو جن جي مڪمل قبضي ۾ پهريان کان ئي پنهنجون پاڙون پاتال ۾

هليون ويون آهن.

سڀ کان وڏو نقصان جيڪو رياست کي پهچايو ويو، اهو جنگ ۾ خدمت گذاري جي بنياد تي ترقي ڏيڻ آهي. جيڪڏهن سڀ رياستون پنهنجي فوجي قوت ۾ اضافو ڪنديون وڃن ته طاقت جي توازن ۾ ڪا به تبديلي نه ايندي ۽ نه ئي ڪا رياست پهريان جي نسبت سان جنگ ۾ ڪاميابي جو موقعو حاصل ڪري سگهندي. دفاع جو مقصد دفاع هئڻ گهرجي، نه ڪي پنهنجي طاقت جو مظاهرو. رياست خرابي جي طرف وڌي رهي آهي، ان حقيقت سان گڏ ته جڏهن به ڪنهن جنگ ۾ ملوث ٿيندي ته غنڊن ۽ شرپسندن جي ٿي ويندي ۽ ڦرلٽ، قتل و غارت گري شروع ٿي ويندي. موجوده نظام ناڪارا بڻجي ويو آهي ۽ اندروني طور تي ملڪ بدانتظامي ۽ لاقانونيت جو شڪار آهي.

جنگ ڪانسواءِ به وسيع ۽ ڪشادي رياست نقصان ڏيندڙ آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي ڪشادگي انصاف جي راهه ۾ رنڊڪ ٿي سگهي ٿي. حڪومت هر شهري تي پورو توجهه نه ٿي ڏئي سگهي ۽ نه ئي سڀ علائقا ان جي نگاهه ۾ رهي سگهن ٿا. ايتري تائين جو جمهوريت ۾ به ائين ناممڪن آهي. اها ڳالهه خاص طور تي ذهن ۾ رکي ڇڏجي ته ڪنهن ملڪ ۾ جتي جمهوريت جي باوجود ماڻهن جي اڪثريت ان ڳالهه جو ادراڪ رکي ٿي ته گهڻا ئي مسئلا گينڊجي ويا آهن ۽ حڪومت لاءِ اهڙا ڪم بڻجي ويا آهن جيڪي نه حل ڪري ٿا سگهجن نه ئي ڇڏي ٿا سگهجن. وسيع ۽ ڪشادي ملڪ ۾ فوج به قابو ۾ ناهي رهندي. جيڪڏهن توهان گهري نظر سان جائزو وٺو ته توهان کي اندازو ٿي ويندو ته آمريڪا ۾ ئي نه بلڪ سيني وڏين وڏين رياستن ۾ بيزاري ۽ بي همتي گهر ڪري چڪي آهي ۽ حڪمران بس روايتي طور تي حڪومت هلائي رهيا آهن.

وڏيون رياستون جيڪي ننڍين رياستن جون مخالف آهن، جيئن قديم يونان يا وچئين دؤر جو اٽلي، انهن جي ملڪ ۾ عام ماڻهن کي اڳتي وڌڻ جا موقعا تمام گهٽ نصيب ٿيندا آهن. رڳو ڪي ٿورڙا ئي ماڻهو هوندا آهن جيڪي اقتدار ۽ اعليٰ عهدا حاصل ڪري وٺندا آهن، جن کي اقتدار جو لالچي چئي سگهجي ٿو. اهي ماڻهو ڪجهه ٻيون خوبيون به رکندا آهن، مثلاً چاپلوسي، خوشامد، فريب ڪاري، هوشياري ۽ مڪاري وغيره وغيره.

هڪ محتاط اندازي موجب خودمختيار رياستن جو نظريو هي آهي ته ڪنهن به

آبادي يا ملڪ کي ماتحت ڪيو وڃي. جيڪڏهن آئرلينڊ ۽ پولينڊ آزادي گهرن ٿا ته انهن جي ان خواهش کي طاقت جي ذريعي دٻايو وڃي ۽ جيڪو به انهن جي حمايت ڪري، ان کي غدار قرار ڏئي سخت سزا ڏني وڃي. جڏهن ناروي ۽ سوئيڊن کي آزادي عطا ڪئي وئي ته انهن کي تمام گهڻيون سهولتون به ڏنيون ويون پر جنگ ۾ شڪست کائڻ اهو نتيجو ورتو ويو ته رياستن کي مرڪزي سلطنت کان عليحده ٿيڻ گهرجي.

رياست جي بنيادي ضرورت هيءَ آهي ته طاقت جي نظام کي مضبوط ترين بڻائي رکجي. پر آمريڪا لاءِ اهو خيال ڪا خاص اهميت نٿو رکي ڇاڪاڻ ته آمريڪا هر قسم جي حملن کان محفوظ آهي.[4]

پر ٻين وڏين قومن جو خاص مقصد ننڍن ننڍن ملڪن تي قبضو ڪرڻ آهي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ گهٽي کان گهٽي تعداد ۾ فوج جي ضرورت آهي. هتي شهرين جي آزادي محدود ٿي ويندي آهي ۽ فوج جي خلاف ڳالهيون ڪندڙ سخت ترين سزا جا حقدار آهن. هن عمل جي ڏنگ جو بنياد فخر ۽ خوف بڻيو آهن. غرور، جيڪو باهمي صلح کان انڪار ڪندو آهي، جيڪو بيروني ۽ اندروني لڙائي جو هڪ خوفناڪ نتيجو آهي.

رياست کي اهو حق حاصل آهي ته ڪنهن قسم جي جهڳڙي کي طئي ڪرڻ لاءِ اها طاقت به استعمال ڪري ۽ دڙڪن ڌمڪين کان به ڪم وٺي سگهي ٿي. اهي ماڻهو جيڪي هڪ طويل عرصي کان مختلف قسم جي طاقت استعمال ڪرڻ جا عادي آهن، ڪو وقت ايندو آهي ته اهي ظالم ۽ جابر حڪمران بڻجي ويندا آهن. ان وقت اهي ٻين جي حقن ۽ برابري جي بلڪل پرواهه ناهن ڪندا ۽ شيطان جو روپ اختيار ڪري وٺندا آهن. بدنامي سر تي کڻي خوب نالو ڪمائيندا آهن ۽ واعدن جي دل کولي خلاف ورزي ڪندا آهن.

جتي حڪومت ۽ سرڪاري اختيارن جو سوال اچي ٿو. اتي ملڪ جو انتظام ۽ بندوبست به لازمي آهي. اهو سچ آهي ته جتي به جمهوريت جو ٿورو گهڻو دخل آهي اُتي ڪٿي نه ڪٿي ٿوري گهڻي ڪمزوري به نظر ايندي آهي. سيني ملڪن ۾ جڏهن ته وزيراعظم، وزير خارجه ۽ وزير داخله تي حڪومت هلائڻ جو ذميواريون آهن.

[4] اها ڳالهه 1915ع ۾ چئي وئي.

انڪري انهن کي مسئلا حل ڪرڻ لاءِ مڪمل طور تي دلچسپي وٺڻي پوندي. قومي وقار کي ٻين مفادن جي مقابلي ۾ ترجيح ڏني ويندي ۽ خارجي معاملن کي سٺي انداز ۾ حل ڪيو ويندو.

فرانس جي پائيواري پسند صنعتڪارن ۽ واپارين باضابطه اعلان ڪيو آهي ته رياست فقط سرمائيداراڻي نظام جي پيداوار آهي. جنهن جو هڪ حصو هٿيارن جي فراهمي آهي ته جيئن انهن کي مزدورن جي خلاف استعمال ڪري سگهجي، ايتري تائين جو جمهوري رياستن ۾ به اهو ئي انداز ۽ طرزِ فڪر نمايان آهي. هڙتالن جي دوران سپاهن کي حڪم ڏنو ويندو آهي ته هڙتال ڪندڙن سان سختي سان منهن ڏنو وڃي. جڏهن مزدور ڪنهن ملڪ جي صنعت يا ڪاروبار کي مفلوج ڪري ڇڏين، تڏهن اهي ملازم ئي هوندا آهن، جيڪي ان موقعي تي محب وطن هجڻ جو ثبوت ڏيندا آهن، نه ڪي مالڪ نه، جيتوڻيڪ ذميواري ٻنهي تي عا. ئد هوندي آهي. ان طرزِ عمل ۾ حڪومت جي ذميواري آهي ته اهي ماڻهو جيڪي هڙتال ڪندڙن کي هدايتون ڏئي رهيا آهن، توڙي ڪاميابي هجي يا ناڪامي، انهن جي هروڀرو طرفداري نه ڪري. دراصل اهي ٻئي عمل گڏجي هڙتال جو پس منظر پيدا ڪندا آهن ۽ اميرن لاءِ پريشاني جو سبب بڻجي ويندا آهن.

جمهوريت ۾ عوامي راءِ ۽ سياسي ميل جول هڪ حد تائين درست آهي، پر سرمائيدارن کان ٿورو پري پري رهڻ گهرجي. مختلف ادارا مزدورن جي مفادن ۽ انهن جي معاملن تي پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪن ۽ حڪومت سان سوديبازي ڪن.

رياست کي تمام گهڻي طاقت اصولي طور تي جنگ جي خوف جي ڪري آهي. مهذب دنيا جي حوصلي ٽٽڻ جو سبب هي آهي ته اها پنهنجي ڪارڪردگي جي قوت جو اظهار ناهي ٿيڻ ڏيندي. ان بي پناهه قوت جو ڪو علاج دريافت ڪرڻ گهرجي، جيئن رومن دؤر ۾ ڪيو ويو. رياست جي قيام جو هڪ ئي مقصد آهي ۽ اهو مقصد هي آهي ته ملڪ ۾ خوشحالي جي ذريعي سلطنت، ۽ ماڻهن کي سڪون ۽ امن ميسر ٿئي. ۽ جتي قانون جي حڪمراني هجي.

گهڻو ۽ خاص ڪري اندروني جذبن کي بيروني حملي کان ان وقت روڪي سگهجي ٿو جڏهن تياري ۽ سوچ سمجهه سان ذوهن تي قابو پائڻ جي صلاحيت موجود هجي. جيڪڏهن ائين نه ڪيو ويو ته اهي حرڪتون طاقت کي توڙي مروڙي رکي ڇڏينديون. دنيا جي رياستن جي انجمن جوڙڻ تمام ئي ضروري آهي. جيڪڏهن اها

انجمن ڪامياب ٿي وڃي ٿي تہ اها اهو فيصلو ڪندي تہ انهن قانوني ضابطن کي هيگ عدالت جي ذريعي نافذ ڪيو ويندو. پر جيڪڏهن فرض ڪيو وڃي تہ اهو فڪر جو انداز غير اخلاقي آهي تہ ڇا ٿيندو؟ اهو بہ چئي سگهجي ٿو تہ تهذيب جو مقصد انصاف حاصل ڪرڻ آهي، نہ اهو تہ طاقتور جي اڳيان هٿيار ڦٽا ڪيا وڃن. پر جڏهن ان تضاد کي ڪجهہ ڪري ڇڏڻ جي اجازت ڏني ويندي آهي، تڏهن اهو وساريو ويندو آهي تہ انصاف جي محبت خودبخود هڪ تحريڪ بڻجي ويندي آهي. رياست کي آئين مطابق ڇا ڪرڻ ۽ ڇا نہ ڪرڻ گهرجي، جنگ جي سنگين مسئلي کي هڪ طرف رکندي اندروني انتظام کي بہ قائم رکڻو آهي. ان ڪانسواءِ ٻيون بہ ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن جن تي توجهہ ڏيڻ گهرجي.

اسين ٻن اصولن کي، انهن جي مثبت پاسن کي مدِنظر رکندي، فوقيت ڏئي گهون ٿا.

پهريون: اهڙا ڪيترائي معاملا آهن جتي عملي طور تي معاشري جي بهتري ۽ ڀلائي جو دارومدار رياست تي آهي ۽ رياست تي اها ذميواري لاڳو ٿئي ٿي تہ اها عوام کان بہ پنهنجا فرض ادا ڪرڻ جي درخواست ڪري.

ٻيو: قانون کي نافذ ڪري برقرار رکڻ جا ڪيترائي رستا آهن. رياست جيڪڏهن ناانصافي نہ ڪرڻ جو ارادو ڪري وٺي تہ اها عوام جي ڪهر ۽ غضب کان بچي سگهي ٿي.

جيتريقدر عوام جي بهتري ۽ ڀلائي جو تعلق آهي ان ۾ صحت، صفائي ۽ وچرندڙ بيمارين جو علاج خاص مسئلا آهن. مثلاً طاعون (هڪ قسم جي وچرندڙ ۽ ماريندڙ بيماري) جي معاملي کي کڻون ٿا. جيڪڏهن ان جي حل ۽ تدارڪ ۾ گهٽتائي وڌندي وڃي تہ اها سڄي مخلوق لاءِ عبرتناڪ مسئلو اختيار ڪري سگهي ٿي. هڪ ماڻهو جيڪو طاعون جو شڪار آهي، جيڪڏهن ان کي آزاد ڇڏيو وڃي تہ هو اها بيماري معاشري ۾ پري تائين ڦهلائڻ جو سبب بڻجي سگهي ٿو. بلڪل اهڙي طرح پاڻي جي اُپت جي کوٽ جو مسئلو آهي. ان ڪانپوءِ کڻون ٿا مليريا ۽ وڏي بخار جي مسئلي کي. مڇرن جي قلعي کي پيچي تباهہ ڪرڻ شهري حڪومت جو فرض آهي. انهيءَ ڪانسواءِ بہ ڪيترائي اهڙا مسئلا آهن جن سان انسان جو واسطو پوندو رهي ٿو.

لازمي ۽ بنيادي تعليم انهيءَ صفائي ۽ حفاظت علم جو حصو آهي، ان ۾ ڪوتاهي دنيا ۽ ان جي آبادي لاءِ تمام ئي خطرناڪ آهي. جيڪڏهن ائين ٿيو ته حڪومت جا سڀ پرزا ڍلا ٿي پوندا ڇاڪاڻ ته اقتدار انهن ماڻهن جي هٿ ۾ اچي ويندو جيڪي نالي ماتر تعليم يافته ۽ غير هنرمند هوندا ۽ اهڙي طرح جمهوريت ناڪام ٿي ويندي.

خانه بدوش ماڻهن جي رهڻ جو ڍنگ ڪافي حد تائين ناقلِ برداشت هوندو آهي. انهن جي باري ۾ هر مهذب ۽ تعليم يافته طبقي جو چوڻ آهي ته انهن کي سندن حالتن تي ڇڏي ڏجي ڇاڪاڻ ته اهو ئي انهن جي زندگي جو حسن ۽ دلڪشي آهي. انڪري اهي هر سختي ۽ جبر کان ڏار آهن. انهن جي لاءِ تعليم ڪا به معنيٰ نٿي رکي ۽ جيڪڏهن انهن کي علم جي روشني سان مالامال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ته اها ڪوشش ناڪام ثابت ٿيندي.

في الحال مسئلو هي درپيش آهي ته رياست کي ٻارن جي بهتري ۽ مستقبل لاءِ ڪهڙا قدم کڻڻ گهرجن؟ بلڪ ان ڳالهه تي غور ۽ فڪر شروع ڪري ڇڏڻ گهرجي ته فوري طور تي ڪهڙا ڪهڙا اُپاءَ وٺي سگهجن ٿا. ٻار ان جي قابل ناهن هوندا ته پنهنجي مستقبل جي باري ۾ سوچي سگهن ۽ والدين به ايترا سمجهدار ناهن هوندا ته انهن لاءِ ڪو خاص نصب العين طئي ڪري سگهن. اهڙي طرح واضح طور تي اها رياست جي زميواري آهي ته اها عوام ۾ بنيادي تعليم ۽ صحت جي حفاظت جي اصول جي باري ۾ فهم ۽ ادراڪ پيدا ڪري، ۽ اهو ڪم ايتريقدر وسيع پيماني تي ٿيڻ گهرجي جو هر شخص مطمئن ٿي وڃي، ۽ خود حڪومت کي به اطمينان رهي ته ان پنهنجي ذميواري ضمير ۽ ايمان مطابق پوري ڪري ڇڏي آهي.

علمي ۽ سائنسي تحقيقات جي حوصله افزائي هڪ الڳ معاملو آهي، جيڪا سئو سيڪڙو رياست جي هٿن ۾ رهندي آهي، پر ايجادن جا فائدا سڄي معاشري ۾ بهتري ۽ ڀلائي لاءِ هوندا آهن. ڇنڊڇاڻ ۽ معلومات (Research) جا انفرادي طور تي خرچ برداشت کان ٻاهر هوندا آهن، تنهنڪري اها خدمت به سرڪاري طور تي سرانجام ڏني ويندي. مونکي وڏي افسوس سان چوڻو پئي ٿو ته عظيم برطانيه ان معاملي ۾ دنيا جي مهذب ملڪن کان ڪافي پوئتي آهي.

طاقت جا ٻيا قسم جيڪي رياست وٽ هجڻ گهرجن، اهي آهن: انصاف، اقتصادي معاملن کي درست سطح تي قائم رکڻ، اشتراڪين جي قانون مطابق تجارت جو حق، اجاره داري يا ٻنا شريڪ هئڻ جي قبضو. اهي بيان ڪيل قانون اها صلاحيت رکن ٿا ته اهي ماڻهن کان مناسب ٽيڪس وصول ڪري سگهن، جنهن جو سڀ کان روشن خيال مثال زمين جي ذاتي ملڪيت آهي.

ريلوي جي شعبي تي رياست ڪنٽرول ڪري رهي آهي. جڏهن ته ڪرايا قانون مطابق مقرر ڪيا ويا آهن. اها ڳالهه واضح آهي ته جيڪڏهن ان اداري کي آزاد ۽ بي لگام ڇڏيو وڃي ته اهو پنهنجي طاقت ۽ اختيارن جو جو ناجائز [5] استعمال شروع ڪرڻ لڳندو. تنهنڪري حڪومت کي گهرجي ته پنهنجي گرفت کي برقرار رکي نه ته اشتراڪيت کي ليڙون ليڙون ڪري بدنام ڪيو ويندو. مان سمجهان ٿو ته اهو انصاف بذات خود قانون وانگر آهي ۽ اعليٰ ترين سياسي اصولن تي پابند رهڻ جي صلاحيت رکي ٿو پر ڇا ائين نٿو ٿي سگهي ته ٻئي ادارا گڏجي ڪم ڪن ۽ ترقي جي راهه تي تيزي سان گامزن ٿي وڃن.

جڏهن اسين ناانصافي جو ڪو تدراڪ تلاش ڪندا آهيون ته سڀ کان پهريان اهو ڏسڻو پوندو آهي ته ڇا اهو ضروري آهي ۽ ڇا واقعي ائين ٿي رهيو آهي؟ يا اسين هرويرو وقت ۽ دولت ضايع ڪري رهيا آهيون. ذاتي ملڪيت، جنهن جو تعلق زمين يا زميني ڏَل سان آهي ته حڪومت کي گهرجي ته پهريان ڏَل وصول ڪري.

انفرادي آزادي کي جابر حڪومت کان بچائڻ جي سلسلي ۾ ڇا ڪرڻو پوندو؟ هي هڪ اهڙو مسئلو آهي جنهن سان هر حڪومت جو واسطو پوندو رهندو آهي. اهي ماڻهو جيڪي اڄ به آزادي جي تصور کي سيني سان لڳايون ويٺا آهن، انهن کي ڪنهن نه ڪنهن تنظيم ۾ شامل ٿيڻو پوندو. ان جو سبب هي آهي ته سياست ۽ اقتصاديات اڪثر وڏين تنظيمن جي اثر هيٺ آهن. اهي سمجهندا آهن ته جيڪڏهن اهي انفرادي طور تي چاهيندا ته انهن کي ڪجهه به حاصل نه ٿيندو پر ماڻهن کي اهو سمجهڻ گهرجي ته دهشت ۽ ڌمڪي جو مقابلو ڪرڻ لاءِ رياست کان وڌيڪ طاقتور تنظيم ٻي ڪا به ناهي. ان جي پهچ گهڻو وسيع آهي ۽ جنهن ڪم يا

---

[5] هيءَ ڳالهه بلڪل انهيءَ طرح سچ آهي جيئن اشتراڪي دؤر ۾ هيو ۽ هاڻي به جاري آهي.

ڳالهه کي روڪڻ چاهي، ان کي روڪي سگهي ٿي.

تنظيم ۽ آزادي جي معاملي کي هڪ جهنڊي هيٺان آڻڻ جو طريقو هڪ ئي آهي ۽ اهو هي ته طاقت حاصل ڪئي وڃي. ٻين رضاڪار تنظيمن کي پاڻ سان گڏ شامل ڪيو وڃي ۽ پوءِ سڀ ميمبر انهن مقصدن جي حاصلات لاءِ گڏيل طور تي جدوجهد ڪن جن کي هو سمجهندا هجن ته انهن جي بقا لاءِ بيحد ضروري آهن. اهو ڪو فرض ناهي جيڪو طاقت جي ذريعي يا ڪنهن حادثي جي نتيجي ۾ مسلط ڪيو ويو هجي. رياست کي جيڪڏهن عوام جي حمايت حاصل نه هجي ته اها جاگرافيائي صورت ۾ ڪڏهن محفوظ ٿي رهي سگهي. گهڻا ئي معاملا ان وقت تائين محفوظ رهي سگهن ٿا جيستائين ان جو اتحاد به قائم رهي.

رياست جا هاڪاري مقصد، انتظام ۽ بندوبست جي نظرثاني، جيتريقدر ممڪن ٿي سگهي رياست کي پاڻ ئي حاصل ڪرڻا پوندا. خود مختيار تنظيمن کي جيڪڏهن مڪمل طور تي آزاد ڇڏيو وڃي ته اهي ان وقت تائين پنهنجو ڪم سرانجام ڏئي سگهنديون، جيستائين حڪومت کي مطمئن نه ڪن. تعليم جي تعلق سان ترقي جو ڪارڻ ائين ثابت ٿيندو آهي ته جڏهن اعليٰ تعليم ۽ تحقيقات جي نظرثاني ۾ يونيورسٽون به تسليم ڪيون وڃن. ان کان علاوه به گهڻا ئي موقعا موجود آهن جن کي ترقي ڏئي سگهجي ٿي ۽ انهن کي موقعو فراهم ڪرڻ ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ائين نه ڪيو وڃي ته ڪو به ڪمزور خيال ذهنن ۾ جنم وٺي سگهي ٿو. اهڙي طرح اهو طئي ٿيو ته گهٽي کان گهٽا مثبت رستا حڪومت جي هٿن ۾ هئڻ گهرجن ته جيئن رياست پنهنجا مقصد حاصل ڪري سگهي.

اشتراڪيت جي قانون ۾ هي آهن اهي اصلي خيالَ ۽ اهي ان لحاظ کان به خاص اهيمت رکن ٿا ته ٻين تي نظر رکي سگهن ۽ جنگ جي خطري کي پري رکي سگهن. ان نظام جي تحت اسين عوامي نظريو رکندڙ تنظيم کي به شامل ڪري سگهون ٿا. آزادي جي حفاظت ۽ ان جي قيام لاءِ ٽريڊ يونين، ڪو آپريٽو سوسائٽيز، مختلف هنرمندن ۽ يونيورسٽين کي پليڪار ڪري سگهجي ٿو.

هڪ روايتي اعتراض هي به آهي ته هر نظام شهنشاهي، آمراڻو ۽ جابراڻو آهي. حقيقت ۾ مهذب رياست بي شمار تنظيمن تي مشتمل هوندي آهي، جن کي آزادي نٿي ڏئي سگهجي، سواءِ ان وقت تائين جو جڏهن عوامي راءِ ان جي خلاف پڙڪي

اٿي. مسٽر لائيڊ جارج جي طبي شعبي ۾ ڏکي جدوجهد هومر طرز جو (Homeric) هڪ ڀرپور حملو هيو. ان کان سواءِ ويلش (Welsh) ڪاڻ ڪوٽيندڙ جن پنيان هڪ قومي تحريڪ ڪم ڪري رهي هئي، 1915ع ۾ رياست جي فوج کي شڪست ڏئي ڇڏي. جنهن حد تائين سرمائيدارن جو تعلق آهي ته ڪابہ حڪومت انهن سان لڙائي جهڳڙي جو تصور بہ نٿي ڪري سگهي.

برطانوي حڪومت جي طرف کان سيني محبِ وطن ماڻهن کي ساڍا چار في سيڪڙو (4.5٪) هُنڊي جي طور تي رقم عطا ڪئي ويندي آهي جيڪا بطور قرض هوندي آهي. انهن کي چڱي طرح سمجهي ڇڏڻ گهرجي اهو انهن جو حق آهي ۽ انهن کي واپس ناهي ڪرڻو. پوليس جو خدمتون حاصل ڪرڻ حڪومت جو حق آهي پر ڪنهن جي بي حرمتي تمام خراب حرڪت آهي.

رياست جي اندر مضبوط تنظيمن جو وجود، جهڙوڪ ٽريڊ يونين، تمام گهڻو ضروري آهي. اهو سرڪاري آفيسر جيڪو گهٽي کان گهڻا اختيار ۽ طاقت رکڻ جو خواهشمند هجي ۽ ان جو ناجائز استعمال ڪندو هجي، اهو پهنجي عهدي جو حقدار نہ آهي. رياست جي بيشمار اختيارن جي اڳيان اڪثر ماڻهو سياسي نڪاسي جو رستو ڪڍي وٺندا آهن. سواءِ انهن ماتحت تنظيمن جي جيڪي خاص مقصد لاءِ عمل ۾ آنديون ويون آهن

جڏهن بدمعاش ماڻهو اقتدار حاصل ڪري وٺندا آهن تہ پوءِ پنهنجي دلچسپين جا رستا بہ تلاش ڪري وٺندا آهن. اهي سدائين پنهنجي شڪار جي تلاش ۾ رهندا آهن ۽ عوام جي بهتري ۽ ڀلائي جي رستي کان هٽي ويندا آهن. اهي بدتميز ۽ ضمير فروش ماڻهو جيڪي عوام کي بيوقوف بڻائڻ جو فن ڄاڻيندا آهن. انهن کي فوراً ڪڍي ٻاهر ڪيو وڃي تہ جيئن نيڪ طريقا ۽ عوام جي همدرد ماڻهن کي موقعو ڏنو وڃي جيڪي رياست جي شهرت ۽ عزت جو سبب بڻجي سگهن.

رضاڪار تنظيمن جي اها ذميواري آهي تہ امن جي قيام لاءِ مناسب قدم کڻن. رياست جي بہ اها ذميواري آهي تہ اها ذاتي فوج جو قلعو ڊاهي جيڪو بااثر ماڻهن ۽ دولتمند ماڻهن قائم ڪيو آهي. اهڙي ذاتي فوج ۾ خرابي هيءَ هوندي آهي تہ اها رياست جي اندروني معاملن ۾ دخل اندازي ڪندي آهي ۽ جمهوريت کي بدنام

ڪري ڇڏينديون آهي. مان توهان کي پنهنجو هڪ ليڪچر جيڪو جنگ جي مسئلي تي هيو ياد ڏيارڻ چاهيان ٿو. توهان ان کي پنهنجي ذهن ۾ پروڙي وٺو.

انساني شعور ۽ عقل جي ڪوٺ، انفرادي مجبوري نٿي چئي سگهجي. شهري حڪومت کي مشيني دؤر ۾ داخل ٿيڻو پوندو ۽ اهو موقعو ان وقت حاصل ٿي سگهي ٿو جڏهن موجوده رجحان ترقي جي طرف گامزن ٿئي. اهي ادارا جيڪي مختلف مقصدن لاءِ وجود ۾ آيا آهن انهن کي پنهنجو ڪم ڪرڻ ڏنو وڃي ۽ وفاقي فيصلا ۽ عدالت جو اختيار رياست کي سونپيو وڃي. تڏهن رياست کي حق حاصل ٿي ويندو آهي ته ڪنهن فرد يا تنظيم کي جائيداد جي ورهاست جو ڪم حوالي ڪري سگهي. هڪ اصول هيٺ اهو پيمانو تلاش ڪيو وڃي جنهن جي مطابق انصاف ٻنهي ڌرين يا فرقن جي وچ ۾ قابلِ قبول بڻجي سگهي. هڪ اهڙو رهنما اصول جنهن ۾ سڀ جمهوري رياستون پنهنجي پنهنجي شهرين جي دلين مان جنگ جو خوف ختم ڪري سگهن. جنگ قربانيون گهرندي آهي بلڪل ائين جيئن هڪ ديوتا مولوڪ (Moloch) تي ٻارن کي قربان ڪيو ويندو هيو.

باب ٽيون

جنگ اداري جي حيثيت سان

جهڙي طرح پارليامينٽ هڪ مستقل ادارو آهي، انهيءَ طرح جنگ بہ هڪ مستقل اداري جي حيثيت اختيار ڪري ورتي آهي. سيني سرڪاري ادارن ۾ اڄ ڪلهہ جنگ جو موضوع ئي بحث هيٺ آهي. جنگ جو مطلب آهي ٻن قومن ۾ اهڙي طرح ٽڪراءُ جو هر ملڪ هڪٻئي کي قتل ڪري ڇڏڻ يا گهٽ ۾ گهٽ اپاهج ڪري ڇڏڻ جي گهڻي کان گهڻي ڪوشش ڪندو آهي. تہ جيئن هو ٻئي جي ملڪ تي قبضو ڪري سگهي ۽ ان ملڪ جي دولت کي پنهنجي قبضي ۾ آڻي سگهي. ان کان سواءِ فتح حاصل ڪرڻ جو فخر ۽ غرور تہ هن فلاڻي ملڪ کي شڪست ڏئي ڇڏي آهي.

ٻين قدرتي سرگرمين وانگر جنگ جو مقصد فقط پنهنجي جوشيلن جذبن ۽ غير فطري انداز جي تسلي نہ آهي. انساني خواهشون اڪثر نيچ جذبن تي مبني هونديون آهن. انسان چاهيندو آهي تہ ٻين جي خرچ تي عيش ڪري. يعني ٻين جي جان ۽ مال جي ڪا بہ پرواهہ ناهي، بس منهنجو مقصد پورو ٿيڻ گهرجي. آخرڪار اهو ئي جذبو انسان کي تباهي ڏانهن وٺي وڃي ٿو جنهن جو ان کان پهريان ڪو اندازو ئي ناهي هوندو. جنگ ختم ٿيڻ کانپوءِ اها ڳالهہ ظاهر ٿيندي آهي تہ اسان ڇا وڃايو ۽ ڇا حاصل ڪيو. جنگ جي حق ۾ اڄ تائين ڪو بہ معقول دليل پيش نہ ٿي سگهيو آهي.

جيڪڏهن جنگ کي ايارڻ واري جوش ۽ جذبن تي ڪا پابندي لڳائي سگهجي تہ اهوا نسانيت لاءِ تمام عظيم ڪارنامو چيو ويندو ۽ ان کي تاريخ جي اندر سنهرن اکرن ۾ لکيو ويندو. جنگ جو سڄو دارومدار فوجي قوت ۽ طاقت تي آهي. جيڪڏهن جنگ نہ ڇيڙي وڃي تہ فوج جي بہ ضرورت نہ آهي. جنگ ۾ بہ ٽولا فوج کي پنهنجي ماتحت هلائيندا آهن جيڪي جهڳڙي جو حل پنهنجي مرضيءَ مطابق چاهيندا آهن، پر جڏهن هڙتال ڪرڻ وارا گولين جو ڪاج بڻجندا آهن تہ ان وقت رياست ڪارخانيدارن ۽ سرمائيدارن جي حمايتي بڻجي ويندي آهي ۽ پوءِ جڏهن فساد ۽ فتنو وڌندو ويندو آهي تہ حڪومت جا اندازا غلط ثابت ٿيندا آهن، جنهن جو نتيجو رياست کي پوڳڻو پوندو آهي. اهڙي موقعي تي رياست هڪ ٽولو بڻجي ويندي آهي، جنهن جو

نتيجو اهو نڪرندو آهي تہ خانہ جنگي پکڙجي ويندي آهي.
ان معاملي تي مون ڪافي غور ويچار ڪيو آهي ۽ مان نٿو سمجهان تہ فوج جو هتي ڪو ڪم آهي. پوليس ئي انهن سڀني معاملن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪافي آهي. في الحال معاملو بين الاقوامي اصولن جي چوڌاري چڪر ڪٽي رهيو آهي ۽ اهو فيصلو نٿو ٿي سگهي تہ هڪ قوم کي ٻي قوم جي معاملي ۾ مداخلت ڪرڻ گهرجي يا نہ. سفارتي قاعدا قانون ان ڳالھ جي تقاضا ڪن ٿا تہ دخل اندازي رڳو بين الاقوامي قانونن هيٺ ڪئي وڃي. جڏهن جرمنن آمريڪي شهرن کي ٻوڙي ڇڏيو تڏهن اهو موقعو هيو جو آمريڪا احتجاج ڪري سگهي پيو. پر هن ائين نہ ڪيو. جيڪڏهن گڏيل رضامندي سان ڪو اصول واضح ڪيو وڃي تہ رياستن جا تعلقات خوشگوار رهي سگهن ٿا ۽ جنگ کي روڪي سگهجي ٿو.
لڙائي جهڳڙي جو رجحان رکڻ وارا ماڻهو هر ملڪ ۾ تمام گهٽ هوندا آهن. اڪثريت انهن ماڻهن جي هوندي آهي جيڪي امن پسند هوندا آهن. پر جڏهن جنگ شروع ٿي ويندي آهي تہ جنگ جو بخار هر هڪ جي دل ۾ پرجي ويندو آهي. اهي جيڪي ٿورڙا ويڙهو، بدمزاج ۽ جهڳڙالو ذهن رکندا آهن. سي گهڻا ظالم ۽ بي رحم ٿي ويندا آهن ۽ دل تي پنهنجي اندر جي باھ ڪڍندا آهن. تعليم يافتہ ۽ مهذب ماڻهو عام حالاتن ۾ لڙائي ۽ جهڳڙي کان پري رهڻ پسند ڪندا آهن. اهي تصورن جي دنيا ۾ گم رهندا آهن ۽ سمجهندا آهن تہ دنيا ۾ سڀ امن پسند آهن. پر اها بہ انهن جي غلط فهمي آهي، نہ اها فطرت آهي، ان ڪري اهو چئي سگهجي ٿو تہ اهي جنگ جا حامي هجن. مان ان ڳالھ کي واضح مثال سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيان ٿو. جنگ کان ٿورڙيان جيڪڏهن جرمنن جو رويو انگلينڊ سان دوستاڻو نہ هيو تہ معاهداڻو بہ نہ هيو. ان کي مناسب، معقول يا دورانديشي جو نالو ڏئي سگهجي ٿو.
اهي اقتدار جا مالڪ جيڪي جرمن پاليسي مرتب ڪندا آهن، انهن جو نظريو حب الوطني جي جذبي سان ڀرپور هوندو آهي، جيڪو انگلينڊ ۽ فرانس ۾ اڻ لڀ ۽ نابيد آهي. جرمني جو مفاد ڪنهن ڏکيائي کان سواءِ ئي واضح ڪري ٿو تہ اهو ئي اهو واحد مقصد آهي جنهن جي انهن کي ضرورت آهي. ٻين قومن ۾ بہ اهو احساس پيدا ٿيڻ گهرجي. جيڪڏهن انهن کي اهو احساس ٿي وڃي تہ تباهي ۽ بربادي تهذيب تي ڪيئن اثر انداز ٿيندي آهي ۽ انهن کي ڪهڙو نقصان پهچائي سگهي ٿي تہ اهي جرمني جي فڪر جي انداز کي اپنائڻ جي ڪوشش ڪن. جرمن پاليسي

جو بيو نقطہ نظر هي آهي تہ قومي فلاح ۽ بهبود جي معاملي ۾ اهي ڪنهن سان صلح جا قائل ناهن. انهن جي خيال ۾ دولت مادي هجي توڙي ذهني، هر حال ۾ اها تمام ئي اهم شيءَ آهي. اهو آهي ان جو رويو ٻين مهذب قومن سان. ان جو سبب هي آهي تہ ٻاهرين دنيا ۾ جيڪڏهن ڪو تباهہ ۽ برباد ڪندڙ ڪم ٿيندو آهي تہ اهو انهن جي خيال ۾ ائين ئي آهي تہ اهو نقصان خود انهن جو ٿيو آهي.

سڄي دنيا ۾ فرانسيسن جو سڀ کان وڌيڪ مهذب ۽ شائستہ قوم جي حثيت سان قدر ڪيو ويندو آهي. انهن جا فن ۽ انهن جو ادبي چاهہ ۽ ذوق ٻاهرين دنيا جي رهڻ وارن جي لاءِ ڪشش رکي ٿو. انگريزن سياسي طور تي ترقي ڪئي آهي ۽ هڪ مضبوط سلطنت قائم ڪئي آهي جنهن جي دهشت ۽ خوف وينل آهي. هي آهن اهي ريس ڪرڻ جوڳا بنيادَ جن جي ٻين ملڪن کي پيروي ڪرڻ گهرجي. جرمني اندازو لڳائي ورتو آهي تہ فرانس ۽ انگليند ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون سنيون شيون آهن جن کي هن جنگِ عظيم ۾ تباه ۽ برباد ڪرڻو آهي، مون نون پيدا ٿيندڙن ۽ نوجوان فرينچ فنڪارن ۽ اديبن جي هڪ فهرست ڏني آهي جيڪي جنگ ۾ ڪم اچي چڪا آهن. جيڪڏهن اهو سلسلو انهيءَ طرح جاري رهيو تہ ايندڙ سال تائين فرانسي ادب ايتريقدر تباهہ ٿي ويندو جو ڪيترن ئي نسلن تائين ڪنڌ بہ نہ کڻي سگهندو.

اسان جي ميڊيا ۽ اخبارون جنگ جي حق ۾ عوام جي جذبن کي گهٽي کان گهٽو پڙڪائي رهيون آهن، جڏهن تہ جرمن اسان تي هٿيار وسائي رهيا آهن ۽ اسان کي وڌيڪ خوفزده ڪري رهيا آهن. جرمن سمجهن ٿا تہ انهن جي ڪاميابي ان ڦرلٽ ۾ ئي آهي. اهي اسان جي سيني شين کي تباه ۽ برباد ڪري ۽ اسان ئي مجبور ڪري رهيا آهن تہ اسين بہ اهو ئي ڪيون جيڪو پورشيا (Prussia) ۾ ڪيو ويو هيو ۽ جيڪو تاريخ ۾ بدترين انتقام جي طور تي يادگار رهندو.

جيڪڏهن ان ڳالهہ تي غور ڪيو وڃي تہ جرمني جي حڪمرانن ڪهڙو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي، جنهن تي ريس ڪري سگهجي، تہ اسين ڏسون ٿا تہ اهي رڳو دولت ۽ طاقت جا پوڄاري آهن، ان ڪانسوءِ ٻيو ڪجهہ بہ ناهن. انهن جو سڄو شان ۽ شوڪت فوجي قيادت جي رحم ڪرم تي آهي جيڪو سخت گيري ۽ ظلم ۽ ڏاڍ جي سهاري زنده آهي. جيڪڏهن ڏنو وڃي تہ اصل دولت صنعت و حرفت ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ آهي ۽ انهن ان فن ۾ بہ مهارت حاصل ڪري ورتي آهي. آهستي آهستي هو هر ميدان ۾ برتري حاصل ڪري رهيا آهن ۽ سمجهن ٿا تہ انهن معاملن ۾ انگريز سواءِ ٻارن جي ڪجهہ بہ نہ آهن.

اهو صحيح آهي تہ اسين هاڻي ئي ان ڊوڙ ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو آهي ۽ جيتوڻيڪ هڪ وڏي سلطنت بہ حاصل ڪري ورتي آهي، پر هن وقت ڪجھ نٿو چئي سگھجي جيستائين جنگ ختم ٿئي. انهن سيني احساسن جي باوجود گھٽا ئي جرمن رهاڪو اهڙا بہ آهن، جيڪي اسان جي فطرت کي صحيح طرح ڄاڻيندا آهن. انهن کي اندازو آهي تہ اسين انهن سان ڪيتريقدر نفرت ۽ عداوت رکندا آهيون ۽ جيڪو ڪجھ اسين ڪري رهيا آهيون اهو اسان جي غرور جي عياري ۽ چالاڪي آهي. اڄ جڏهن اسين جنگ ۾ ڪجھ ڪمزور نظر اچي رهيا آهيون تہ پوءِ شايد اسان کي اهو احساس ٿيڻ لڳي تہ اهي بہ انسان آهن. تڏهن يقيناً اسان کي انهن سان محبت ۽ الفت ٿي ويندي ۽ پوءِ هڪ حقيقي باهمي صلح جو سفر شروع ٿيندو.

جيڪڏهن دنيا جو مستقبل بهتر بڻائڻو آهي تہ انگليند ۽ جرمني کي جنگ کان روڪڻو پوندو. هي بہ قومون جيڪي لڙائي جهڳڙي ۾ مصروف آهن، انهن کي اهي بيهوديون ڳالهيون ۽ بڪواس بند ڪرڻي پوندي ۽ انهن کي فخر، غرور ۽ ساڙ و حسد جي جذبن کي لگام ڏيڻو پوندو. جرمني جي هڪ فوجي آفيسر پنهنجي هڪ جوشيلي تقرير ۾ چيو. ”توهان! انگليند جا رهواسيو، ڪمزور، مفلس، بيوس ۽ لاچار قوم آهيو توهان اسان جي واڌاري ۽ ترقي کي پائمال ڪري ڇڏيو آهي. توهان جي ناقص ۽ نڪمي عمل اسان جي ترقي ۽ خوشحالي جي پهچ کي روڪي ڇڏيو آهي ۽ رحمتن ۽ سهولتن کان اسان کي محروم ڪيو آهي. توهان جي نڪمي ۽ ناقص عمل کي روڪڻ گهرجي. توهان جي سٺي بيهڪ ۽ مناسب ۽ موزون جسم کي تباھ ۽ برباد ڪري ڇڏڻ گهرجي، تہ جيئن اسان کي بہ اڳتي وڌڻ ۽ پنهنجي واڌ ويجھ کي سانڍي تاتي وڌو ڪرڻ جو موقعو ملي سگھي ۽ توهان جي ڪڌن عملن سان اسان جي ماڻهن، طاقت، مان شان ۽ ڪنهن ٻئي وسيلي کي وڏيڪ نقصان نہ پهچي. “

ڇا ڪو اهرو طريقو آهي تہ اسان ٻئي پنهنجي پنهنجي ڪميٽپ، گهٽ سهپ ۽ هلڪڙائپ تي قابو پائي سگهون ۽ مستقبل ۾ هڪٻئي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون؟ منهنجو خيال آهي تہ ٻئي قومون اهو سوچڻ جي صلاحيت رکن ٿيون تہ عوام جي ڀلائي ڪٿي ۽ ڪهڙي عمل ۾ لڪيل آهي. اسين پنهنجي قومي فخر ۽ غرور کي هڪ پاسي رکي گهڻو ڪجھ ڪري سگهون ٿا. مثبت فڪر جي انداز ۽ امن ڏانهن قدم وڌائي سگهون ٿا. عقلمندي ۽ ذهانت جي گهرج اها آهي تہ اسين گڏجي ويهون ۽ شيطان جيڪو اسان جي وچ ۾ جيڪو فساد جو ٻج پوکيو آهي ان کي تباھ ڪري ڇڏيون. اسان کي جنهن ڳالھ انڌو ڪري رکيو آهي، اها درحقيقت فخر،

غرور ۽ احساسِ برتري جي ڪجهه به نه آهي. اهو جذبو ماڻهو کي خود فريبي ۾ مبتلا ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ماڻهو ڪا معقول ڳالهه ٻڌڻ تي راضي ئي ناهي ٿيندو. جيڪڏهن اسين احساسِ برتري، احساسِ ڪمتري، ذلت، تذليل ۽ فخر ۽ غرور وغيره جهڙن جذبن تي قابو پائي سگهون، ان ڪانسواءِ اسان کي اهو احساس ڏياريو وڃي ته جنگ هڪ غلطي هئي ته شايد اسان پنهنجي نقصان جو ازالو ڪري سگهون. ڪا اهڙي قيادت سامهون اچي جيڪا امن پسند هجي ته اسان جي زندگي گهڻي خوشگوار ٿي وڃي.

جرمني ملڪي حالاتن کان مجبور ٿي جنگ ۾ لهي پيو. جيتوڻيڪ اهو نظريو غلط هيو پر اها به هڪ حقيقت آهي ته اسان کي به پنهنجي طاقت ڏيکارڻي هئي ۽ اهو ٻڌائڻو هيو ته ڏسو اسين هندستان ۽ آفريڪا ۾ ڪيتريقدر عظيم فتحون حاصل ڪيون آهن. جيڪڏهن اسين انهن ڪالونين ۾ ڪو فخر جي قابل ڪارنامو سرانجام ڏنو هجي ها ۽ انهن ماڻهن کي انهن جي ئي دولت جو ڪجهه حصو عطا ڪري ڇڏيون ها ته جرمنن کي اها همت نه ٿئي ها ته اهي اسان جي غيرت کي للڪارن. هڪ وقت اهڙو به آيو جڏهن جرمنن خواهش ظاهر ڪئي ته جنگ کي روڪيو وڃي. اسان جي رهنمائن کي ورغلايو ۽ پڙڪايو ويو ته اسين برتر ۽ مقدس قوم آهيون ۽ اسان جو مقام شاندار ۽ باوقار آهي. اهڙي طرح اسان اهو مڃڻ ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ته اسان کان به غلطي ٿي سگهي ٿي. دنيا ۾ قومون صدين ۾ ٺهنديون ۽ بگڙجنديون آهن. پر جتي فوجون امن ۽ سڪون، ٻني ۽ ٻارن کي تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏين ٿيون، اتي ان قسم جو تصور ئي محال آهي ته اسين ترقي ڪري سگهنداسين. جيڪڏهن امن کي قائم رکڻو آهي ته سيني کي گهرجي ته گڏجي جنگ جي مسئلي جو حل تلاش ڪريون.

ضابطي پرستن ۽ دوستن جو اهو خيال آهي ته امن جو شاندار ۽ باوقار مقام حاصل ڪرڻ لاءِ جرمني کي فوجي نظام ۽ سپاهياڻي چال چلت جي طرف ڄاڻي واڻي ڌڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح جرمني کي اهو حق حاصل ٿي ويو آهي ته ان جو شمار به وڏين طاقتن ۾ ڪيو وڃي. امن سان محبت جو تصور بين الاقوامي تعلقاتن سان لاڳاپيل آهي. اقتصادي جهڳڙن مان نڪرڻ کان پوءِ اسين ڄاڻينداسين ته روزي ڪمائڻ واري طبقي جي ضرورت ڪهڙي ۽ ڇا آهي. دولت جي ورڇ ”صنعتي امن“ لاءِ غير معقول تسليم ڪئي وئي آهي، انڪري اهي ماڻهو جن کي سڀ آسائشون ميسر آهن، سي امن قائم ڪرڻ جو دعويٰ ڪندا آهن ۽ انهن ماڻهن کي بدنام ڪندا

آهن جن مختلف طبقن جي وچ ۾ جهڳڙو پيدا ڪرڻ جو ڪوشش ڪئي آهي. ان ڳالهه جو انهن کي ڪو به فڪر ناهي ته ڇا اهو سڀ ڪجهه انصاف جي مطابق آهن.

سرمائيدار، ذات پات جي جنگ کي پنهنجي فائدي لاءِ استعمال ڪري وٺندا آهن. هاڻي انگلينڊ به ان رستي تي هلي پيو آهي، پر ان جو ذميوار جرمني کي قرار ڏئي ٿو. جيڪڏهن جنگ ان مسئلي جو حل ناهي ته پوءِ سياسي طريقه ڪار اپنائڻو پوندو ۽ اهو طريقه ڪار ڪهڙو هجي؟ ان جو فيصلو جنگ جي خاتمي تي ئي ممڪن آهي. پارليامينٽ جي ذريعي اهو قانون پاس ڪرايو وڃي ته سڀ علائقا ويڙهه ڪندڙ گروپن ۾ ورهايا وڃن ۽ فوجي طاقت ان جو ڪنٽرول سنڀالي وٺي. موجوده جنگ کي ڏسي ڪجهه اهڙو نظر اچي رهيو آهي ته اها جنگ مزاج جي تبديلي ۽ هڪ مختلف رنگ ۽ ڍنگ ڪڍي ايندي.

اڄ دنيا تي اهي ماڻهو حڪومت ڪري رهيا آهن جيڪي گهڻي قدر شيطاني ذهن جا مالڪ آهن. انهن جون ٿي خواهشون هونديون آهن. پهرين هي ته ڪمزورن تي پنهنجي طاقت جو رعب ڄمائن ۽ زور ۽ زبردستي جيڪو مال ۽ دولت حاصل ڪرڻ چاهن، اها لٽي وٺن. ٻي اها ته پنهنجي مخالفن جي سچائي کي تباه ڪري ڇڏين ته جيئن آئينده انهن کي ڪير به اکيون ڏيکاري نه سگهي ۽ ٽئين اها ته پنهنجو اقتدار کي ايترو مضبوط بڻائي وٺن جو انهن کي ڪنهن ٻاهرين طاقت کان به خطرو نه هجي.

انهن جي برخلاف گهڻا ئي ماڻهو اهڙا به گذريا آهن جيڪي اقتدار ۽ دولت ۽ ملڪيت کان محروم هجڻ جي باوجود پنهنجي زندگي تي راضي ۽ مطمئن هئا. بس اهو فخر جو حساس انهن لاءِ ڪافي هيو ته جيڪا ڪجهه ڪاميابي انهن حاصل ڪئي آهي، اها صرف پنهنجي پروسي ۽ طاقت تي حاصل ڪئي آهي. پر جيستائين انساني جبلت جي تقاضا آهي، ٽئي جذبا ڪنهن نه ڪنهن حد تائين انسان جي دل ۾ پلجندا پيا رهندا آهن. گهڻن ماڻهن جي صلاحيت ڪنهن خاص ميدان ۾ وڌيڪ هوندي آهي ته قدرت به انهن جي مدد ڪندي آهي ۽ پوءِ شهرت ۽ نيڪنامي ان جو مقدر بڻجي ويندي آهي.

عام قسمَ جا ماڻهو جن جي پوري دنيا ۾ گهڻائي آهي، انهن جو حال هي آهي ته هر قسم جي جوش ۽ جذبي کان عاري آهن. انهن جي زندگي ۾ ڪا خوش طبعي نه آهي. بس صبح سوير اُٿي آفيس هليا ويندا آهن يا ٻني ٻارو ڪندا آهن. شام جو ٿڪيل هاريل واپس ايندا آهن ۽ گهر وارن کان بيزار ٿي ڪنهن ڪنڊ ۾ ويهي رهندا

آهن. انهن کي بس ايترو اطمينان رهندو آهي تہ انهن جي زندگي محفوظ آهي ۽ انهن کي هڪ اهڙي ملازمت ملي وئي جنهن سان هو پنهنجي گهر جو خرچ پورو ڪري سگهن. خطرن سان کيڏڻ ۽ مهم جوئي پنهنجو حق وڃندي آهي. زال، ٻارن جا حق ۽ ٻيون ذميواريون بہ ضروري آهن پر زندگي بسر ڪرڻ جا آداب بہ نڀائڻا پوندا آهن. زندگي زنده دلي جو نالو آهي. مرده دل ماڻهو ڪٿي جيئندا آهن.

جنگ جو بخار وڏي هم آهنگي سان هڪ قوم کي پنهنجي چار ۾ گرفتار ڪري وٺندو آهي ۽ پوءِ ان کي اهو بہ يقين اچي ويندو آهي تہ اسان ئي فاتح ٿينداسين. بنا شڪ ۽ شبهي جي ائين بہ ٿيندو آهي تہ جوش ۽ جذبن جي اثر هيٺ ماڻهو پنهنجي ڪاميابي جي باري ۾ خوش فهمي جا شڪار ٿي ويندا آهن. پر بعد ۾ جڏهن انهن کي مشڪلات جو اندازو ٿي ويندو آهي تڏهن اهي سوچيندا آهن تہ اهو اسان ڇا ڪيو.

هالينڊ، انگلينڊ وانگر بلجيم جي حمايت ۾ بناخوف جي جنگ ۾ ٽپي پوڻ لاءِ تيار نہ آهي. اهو لنڊن جي بربادي جو نظارو ڏسي چڪو آهي ۽ ان کي اهو اندازو ٿي ويو تہ جنگ جيئن جيئن اڳتي وڌندي، تيئن تيئن وڏيڪ تباهي ڦهلجندي. ڪجھ ئي ڏينهن اڳ بينڪ هوليڊي جوحادثو بہ گذري چڪو آهي. هڪ قوم جيڪا هاڻي ئي جنگ جي تجربي مان گذري آهي، اها ان نتيجي تي پهتي آهي تہ جنگ هميشہ دهشت ناڪ هوندي آهي ۽ ايتريقدر تباهي ۽ بربادي آڻيندي آهي جنهن جو اندازو نٿو ڪري سگهجي. اهو جنگي جنون نئين نسل ۾ بہ منتقل ٿي ويندو آهي. جنگي بخار ۾ بغض ۽ ڪيني جو عنصر ڪهڙو رنگ لائي ٿو، اهو صرف حڪومتون ئي سمجهنديون آهن ۽ اهي جنگي جنون ۾ مبتلا آهن.

ڏکڻ آفريڪا جي جنگ ۾ سر وليم بٽلر کي سَٺ هزار فوجي ۽ ٽن مهينن جو راشن ڏئي جنگ ۾ لاٿو ويو پر اهو بربر جمهوري حڪومتن کي مات ڏيڻ لاءِ ڪافي نہ هيو. جنگ ڏکهي ۽ مشڪل ٿيندي وئي ۽ مٿان وارن کي احساس ٿيو تہ انهن کان غلطي ٿي وئي آهي ۽ انهن کي شڪست سامهون نظر اچڻ لڳي. پر فيصلو ڪرڻ وارن لاءِ اهو بہ مشڪل هوندو آهي تہ اهي پنهنجو قدم واپس کڻن. هي اهي ماڻهو آهن جيڪي هر حال ۾ پنهنجو پاڻ کي صحيح ثابت ڪرڻ چاهيندا آهن، توڙي نقصان جيتريقدر بہ ٿي وڃي. جيڪڏهن امن پسند قومون ايتري قوت حاصل ڪري وٺن تہ اهي حملي ڪندڙ ملڪ کي شڪست ڏئي سگهن تہ پوءِ ڪنهن کي همت نہ ٿيندي تہ اهي انهن تي حملو ڪري سگهن.

موجوده جنگ کان اڳ بين الاقوامي مجلس (International council) جو قيام

عمل ۾ آندو ويو هو ۽ ان جي ذميواري اها هئي تہ اها امن جي قيام جي جدوجهد ڪندي. پر جرمني جي فوجي قوت ان جي هر ڳالهہ کي هڪ ڪن مان ٻڌي، ٻئي ڪن مان ڪڍي ڇڏيو ۽ جنگ جو توتارو وڄائي جنگ جو اعلان ڪري ڇڏيو. ممڪن آهي تہ آئينده بہ آمريڪا جي طرف کان ڪا اهڙي تجويز پيش ڪئي وڃي ان جو بہ اهڙو ئي حشر ٿئي.

سياسي قوتون جن جنگ جو رستو اپنايو جيڪڏهن چاهن ها تہ جنگ کي بہ آساني سان روڪي سگهن پيون، ان شرط سان تہ امن جي خواهش جاڳي ها. پر ٿيو اهو جو جيڪي طاقتون جنگ جون ذميوار آهن، اهي ان کي وڌيڪ اپارڻ ۾ لڳيون پيون آهن. انهيءَ ڪري جنگ روز بروز ڀڙڪندي پئي وڃي. پر هاڻي وقت اچي ويو آهي تہ سياسي ۽ اقتصادي قوتون هڪ ڏکي تباهہ ۽ برباد ڪندڙ جنگ کان باز اچي وڃن. بهرحال ڳالهہ اتي ختم ٿئي ٿي تہ اخلاقي انداز ۽ تعليم جي نظام کي تبديل ڪيو وڃي.[6]

اهي ماڻهو جيڪي پنهنجي دلين ۾ يوٽوپياز (Utopias) وسايون ويٺا آهن، (هڪ ڪتاب جيڪو سر ٿامس مور 1516ع ۾ شايع ڪيو. تنهن ۾ هڪ اهڙي فرضي ٻيٽ جو ذڪر آهي جنهن ۾ هڪ مثالي تمدني، معاشرتي ۽ سياسي نظام رائج هيو) انهن اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪئي، پر جيڪا ڳالهہ ناممڪن هجي ان کي اهي ڪيئن ٿا تبديل ڪري سگهن. يوٽوپياز جي تصور ۾ رهڻ وارا اهو وساري ڇڏيندا آهن تہ هي سڀ ڪجهہ هوا ۾ اڏيل هڪ قلعو آهي ۽ حقيقت سان ان جو ڪو بہ واسطو نہ آهي.

رومن هڪ امن پسند قوم هئي، اٿينز هڪ سرسبز ۽ شاداب شهر هيو. سائنس جي ترقي سان هي ملڪ مالامال هيو. اڄ جنهن دؤر مان اسين گذري رهيا آهيون، اهو سائنس جو ئي ڪارنامو آهي. پر سائنس وڏين طاقتن کي جنگ جو تحفو ڏنو آهي ۽ دنيا جو امن ۽ سڪون تباهہ ۽ برباد ڪري ڇڏيو آهي. ان ڳالهہ کان انڪار ممڪن ناهي تہ زندگي رکڻ واريون طاقتون جيڪي بهترين نتيجا ڏينديون آهن، اهي ئي جنگ سان محبت ڪرڻ بہ پيدا ڪنديون آهن.

ان مسئلي تي سر وليم جيمز توجهہ ڏنو ۽ پنهنجي هڪ ليڪچر ۾ بيان ڪيو

[6] اهي تبديليون زندگي جي هر شعبي ۾ ضروري آهن، رڳو جنگ کي روڪڻ لاءِ نہ. اهي ڳالهيون ايندڙ ليڪچرن ۾ بحث هيٺ اينديون.

جنهن جو عنوان هيو ”جنگ جي اخلاقي مساوات“ 1898ع ۾ آمريڪا ۽ هسپانيا جي جنگ جي دؤران امن پسندن جي هڪ انجمن سان خطاب ڪندي هن فرمايو ”يقيناً ڪا بي وضاحت قابلِ قبول نہ آهي، پر بهرحال اهو مسئلو هڪ خاص مقام رکندو آهي. جيڪڏهن امن جي ضرورت آهي تہ انهيءَ لاءِ ان قوت تي قابو پائڻو پوندو جيڪا جنگ جي طرف مائل ڪندي آهي ۽ جنگ جي جوش ۽ جنون ۾ اضافو ڪندي آهي. هاڻي سوال هي پيدا ٿئي ٿو تہ ان جي حل لاءِ ڪهڙا قدم کڻڻ گهرجن؟ اهو سوال اجا حل طلب آهي. “[7]

هر فسادي ۽ شر پسند جي دل ۾ اها خواهش هوندي آهي تہ ان کي ڪو نہ ڪو جهيڙو پيدا ڪرڻ يا بحث مباحثي ڪرڻ جو موقعو ملي، ڪجهہ خون خرابو ٿئي تہ جيئن ان کي ذهني سڪون ۽ دلي خوشي ميسر ٿئي. اج ڪلهہ اهو نقطہ نظر اوج تي آهي. عام طور تي اهڙي حيواني صفت رکندڙن جو اصل مقصد زمين ۽ عورت هوندي آهي. معاشري جا گهڻا ماڻهو دولت کي ترجيح ڏيندا آهن ۽ ڦرلٽ جي باوجود انهن جي دل ناهي ڀربي. پر باصلاحيت ۽ ذهين ماڻهو جيڪي قسمت جا مالڪ ۽ ڏٽي هوندا آهن، اهي ڪڏهن بہ پاڻ کان مطمئن ناهن هوندا ۽ اقتدار حاصل ڪري وٺڻ جي باوجود پنهنجي سلطنت کي وڌيڪ وسيع ۽ ڪشادو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا رهندا آهن.

سچ جو عنصر اقتصادي نقطہ نظر سان هي آهي تہ اهي ماڻهو دولت جي لالچ جي ڪري بيشمار مشڪلاتن ۾ ڦاسي پيا آهن. دولت جي حوس هڪ ڪاميابي جي طور تي تسليم ڪئي وئي آهي، پر اها ان صورت ۾ حاصل ڪري سگهجي ٿي جڏهن هڪ خاص انداز سان پيش قدمي ڪئي وڃي. ان مقصد لاءِ جهيڳڙالو بي ضمير ۽ وحشي صفت وارن ماڻهن کي اڳتي وڌايو ويندو آهي.

آمريڪا ۾ هڪ ڪروڙپتي ڪنهن وڏي فنڪار جي ڀيٽ ۾ قابلِ احترام آهي ۽ اهو ئي سبب آهي تہ ماڻهو ڪروڙ پتي بڻجڻ جي ڌن ۾ مگن رهندا آهن. ان جي ابتڙ اٽلي ۾ فنڪارن جي عزت دولتمندن کان وڌيڪ آهي.

ڪجهہ امن پسند ماڻهو ۽ گهڻي قدر جنگي جنون ۾ مبتلا ماڻهو سماجي ۽ سياسي اختلافن کي ناپسند ڪندا آهن. منهنجو خيال آهي تہ ان معاملي ۾ جنگ پرست صحيح طرف وڃي رهيا آهن ۽ امن پسند غلطي تي آهن. سياسي جماعتن ۾

[7] ان مسئلي تي وڌيڪ ليڪچر بيان ڪيا ويا آهن. موجوده ليڪچر رڳو هڪ ابتدائي تعارف آهي.

اختلاف، سرمائيدارن ۽ مزدورن ۾ اختلاف عام طور تي ذاتي مفاد ۾ ٿيندا آهن. اهي ماڻهو پُر امن مقصدن کي نظر ۾ رکي عوام جي مفادن لاءِ ڪم ڪندا آهن. هر اها شي جيڪا سياسي زندگي کي ۽ پُر امن مفادن کي اڳتي وڌڻ ۾ مدد ڪندي آهي، اها ئي شي ڪڏهن جنگ جي خواهش کي اُڀاريندي آهي.

هڪ جمهوري معاشري ۾ سياسي سوالَ هر ووٽر کي عقل، طاقت ۽ حوصلو عطا ڪندا آهن، جيڪي زندگي گذارڻ ۾ آسانيون فراهم ڪندا آهن. امن پسندي جو پهريون اصول هي هجڻ گهرجي تہ ماڻهن کي پنهنجي زندگي تي وڌ کان وڌ اختيار هجي ۽ صنعت ۽ ڪاروبار جي انتظاميہ ۾ جمهوريت کي فروغ ڏنو وڃي. سنجيده شهرين جو بہ مسئلو اهو آهي تہ پنهنجي ملڪ ۾ امن ڪيئن قائم ڪيو وڃي ۽ ڪيئن دنيا جو امن بہ محفوظ رهي.

جيڪڏهن مختلف ملڪ جنگ جي طرف مائل ٿيندا تہ امن ڪيئن سلامت رهندو؟ امن انهيءَ وقت ممڪن آهي جڏهن گڏيل ڳالهہ ٻولهہ سان ٻئي ڌريون ان ڳالهہ جون قائل ٿي وڃن تہ جنگ ضروري نہ آهي. موجوده جنگ جي ڏيگهہ کي نظر ۾ رکندي گهٽن ئي ذهنن ۾ اهو سول اٿي ٿو تہ ڇا قومي آزادي جي جيڪا قيمت اسين ادا ڪري رهيا آهيون، اها ڪافي آهي يا اجا ڪا وڌيڪ چڪاڻي پوندي؟ ڇا اهو بهتر نہ ٿيندو تہ عالمي امن جي ضمانت تمام وڏين طاقتن جي طرف کان مهيا ڪئي وڃي ۽ بهتر آهي تہ ڪنهن عالمي تنظيم کي اها ذميواري سونپي وڃي. پر ڇا ان جي حاصلات لاءِ جرمني کي يورپ تي فيصلو نافذ ڪرڻ جو اختيار ڏنو ويندو؟

اسين برطانيہ وارن"قابل تعظيم بريتانيڪا[8] " لکي هڪ وڏو ڪارنامو سرانجام ڏئي ڇڏيو آهي، جنهن تي اسين ٻاڙون ۽ ٻتاڪون هڻندا آهيون. پر هندستان ۾ جنگ جاري آهي. جيڪڏهن اسين سمجهون ٿا هندستان تي امن مڙهي اسان مقصد حاصل ڪري ورتو آهي تہ پوءِ جرمنن کي بہ اهو حق حاصل آهي تہ اهي "قابلِ تعظيم جرمينڪا" يورپ تي نافذ ڪري سگهن. جنگ کان اڳ اهو چئي سگهجي پيو تہ هندستان ۽ يورپ ۾ هڪجهڙائي ڪانهي. ڇو تہ هندستان غير ترقي يافتہ ملڪ آهي ، پر هاڻي ڪنهن ۾ اها همت ڪانهي تہ اهو ديده دليري سان ائين چئي سگهي.

---

[8] Britanicca نالي هي ڪتاب مڪمل طور تي برطانوي راڻي يا بادشاه جي تعريف ۾ لکيو ويو آهي.

اسان کي يورپي اتحاد جو موقعو مليو هيو پر انگلينڊ ان جي راهہ ۾ رنڊڪ ۽ مزاحمت ڪندڙ بڻجي ويو ۽ پنهنجي ان حثيت کي برقرار رکڻ تي زور ڏنو جنهن کي اسان جي ترجمانن ”يورپ جي آزادي“ جو نالو ڏنو. فرانس جي انقلاب جو معاملو وڏو عجيب ۽ انوکو آهي. جيڪڏهن ان انقلاب جي دوران فرانس برصغير ۽ عظيم برطانيہ تي قبضو ڪري ورتو هجي ها تہ اڄ دنيا گهڻي آزاد، مهذب ۽ پرامن هجي ها. جڏهن تہ فرانس جو فتحون آزادي جي نالي تي حاصل ڪيون ويون هيون، ان ڪري فرينچ آرمي جتي بہ وئي، ان کي خوش آمديد چيو ويو. فلپ II جي مسئلي تي اسين يقيناً درست هئاسين، پر 1793ع ۾ غلطي تي هئاسين. بهرحال ٻنهي معاملن کي نفعي ۽ نقصان جي بنياد تي نہ جاچڻ گهرجي. انهن کي ”زمانہ ساز تصور“ ۽ ”يورپ جي آزادي“ چئي سگهجي ٿو. پر حڪومت جو نصب العين صرف طاقت جي نمائش هئي. ان ڪيِ اِن ڳالهہ سان ڪا بہ دلچسپي نہ هئي تہ انسان جي بهتري ۽ ڀلائي تي بہ ڪجهہ توجهہ ڏيڻ گهرجي.

”نصب العين“ هڪ نهايت ئي غير واضح لفظ آهي اهڙي طرح ان جي تلاش ۾ انسان کي سڄي زندگي پٽڪڻو پوندو آهي. انهيءَ طرح هر ڳالهہ جو بنياد هتي اچي بيهي ٿو تہ آزادي ۾ دخل اندازي جي حيثيت ڇا آهي. مثال طور اٺلي سترهين ۽ ارڙهين صدي ۾ اسپين ۽ آسٽريليا جي برتري جي ڪري تباهہ ٿي ويو. جيڪڏهن جرمن چاهن هان تہ ان وقت فرينچ صوبن کي پنهنجي مملڪت ۾ شامل ڪري وٺن هان. پر اهو ئي ڪم انهن 1871ع ۾ ڪيو. اهو هڪ لحاظ کان سٺو ئي ٿيو نہ تہ انهن صوبن تي تمام خراب اثر پون ها ۽ انهن جي تهذيب ختم ٿي وڃي ها. اهڙا واقعا ۽ حادثا قومي آزادي ۾ بيحد اهميت رکن ٿا.

جيڪڏهن نصب العين جو معنائون هي آهن تہ آفريڪا ۾ وڏيڪ فتحون حاصل ڪيون وڃن، ۽ ڪوئلي جي کاڻن تي قبضو ڪيو وڃي ها تہ ايترو وڏو نقصان نہ ٿئي ها، جيترو موجوده جنگ ۾ ٿي رهيو آهي. جنگ جا اثر وڌندا پيا وڃن ۽ وڌيڪ خطرا نظر اچي رهيا آهن. ڇا ائين ممڪن آهي تہ يورپ جي جنگ جرمني ۾ وڙهي وڃي ۽ سڀ نقصان اٺلي ۽ فرانس جي جابر ۽ ظالم حڪومتن کي پهچن. جنگ اڃا جاري آهي ۽ هر رياست هڪٻئي جي خلاف جنگ ۾ رُڌل آهي. پر جيڪڏهن عالمي تنظيم ڪوشش ڪري تہ جنگ مستقل طور تي بند ڪري سگهجي ٿي. دنيا ۾ جيتريون رياستون موجود آهن، اوترو ئي فوجي قوت بہ موجود آهي ۽ جيستائين فوج ۽ طاقت، انهن ملڪن وٽ آهي، جنگ نہ ڪرڻ جي ڪا بہ

ضمانت نٿي ڏئي سگهجي. ڇا اهو نٿو ٿي سگهي ته دنيا جي هڪ ئي عالمي تنظيم هجي ۽ سموري آرمي ۽ نيوي ان جي ماتحت هجي. جيڪڏهن جنگ تي قابو پائڻو آهي ته ائين ئي ڪرڻو پوندو.

هر رياست جي ذميواري، معاشري تي عدالتي، انتظامي ۽ قانون سازي تائين محدود رهڻ گهرجي. فوجي معاملن کي هڪ بلڪل الڳ حيثيت ڏني وڃي ٿي. ان جي باوجود انهن ٻنهي جو هڪ مختصر تعاون قائم به قائم رهڻ گهرجي. بين الاقوامي حڪومت جو تعلق قومي رياست جي اندروني معاملن ۾ نه هجي. ان جو ڪم صرف هي هجي ته پنهنجن تعلقاتن کي خوشگوار رکڻ تي توجهه ڏئي ۽ جڏهن ڪٿي قانون جي خلاف ورزي ڪئي وڃي ته پنهنجو فيصلو نافذ ڪري ۽ ان تي عمل ڪرائي.

عملي طور تي ڪجهه معاملن ۾ معاشرتي ۽ فوجي رياستون بلڪل مختلف آهن. ڏکڻ آمريڪا جي جمهوري رياستن کي سڀ اختيار حاصل آهن سواءِ ان جي ته اهي يورپ سان تعلق نه رکن. يورپ سان لاڳاپا رکڻ لاءِ اقوامِ متحده رياست آمريڪا جي فوج موجود آهي. اسان جون خودمختيار رياستون پنهنجي دفاع لاءِ آمريڪا جون محتاج آهن. انهن کي پنهنجي فوج استعمال ڪرڻ جو به اختيار نه آهي.

ڪيترين ئي حڪومتون اڄ ڪلهه ٻئي ملڪ سان لاڳاپي يا تعلق رکڻ تي يقين ناهن رکنديون، ته جيئن عوام فوج جي ماتحت رهي. اهڙي خودمختياري عملي طور تي نامڪمل آهي. ڇاڪاڻ ته اها زيرِ انتظام ملڪن کي تحفظ نٿي ڏئي سگهي. ٻي انتها هي آهي ته هڪ قسم جو تماشو به ٿي سگهي ٿو جيئن مصر ۾ ٿيو. اتي هڪ متحده محاذ ناهيو ويو جنهن ۾ ڪيترائي ملڪ شامل هئا.

هڪ وڏي فوجي رياست جو تمام وڏو فائدو هي آهي ته ملڪ جي ايراضي ۽ پکيڙ ڪافي وسيع ۽ ڪشادي ٿي ويندي آهي. اندروني جنگ جو خطرو سواءِ انقلاب جي ختم ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن انگلينڊ ۽ هالينڊ اختلاف رکن ٿا ته ان کي هڪ عام معاملو سمجهي سگهجي ٿو ۽ انهن جي وچ ۾ ڳالهه ٻولهه جي ذريعي صلح ۽ ناهه جو امڪان موجود آهي، بلڪل ائين جيئن مانچسٽر ۽ ليور پول جو جهڳڙو. هاڻي ڪو گهٽ عقل وارو شخص ئي سوچي سگهي ٿو ته ليور پول کي نوبتِ جنگ تائين وڃڻ گهرجي يا مانچسٽرشپ ڪينال جي تعمير تي پابندي لڳائي ڇڏهڻ گهرجي. بيشڪ ان قسم جا معاملا جيڪڏهن وڏين طاقت جي وچ ۾ هجن ته جنگ ڇڙي سگهي ٿي. پرشيا جي مسئلي تي انگلينڊ ۽ روس بيشڪ جنگ ڇيڙي سگهن

ٿا چاڪاڻ تہ اهي ٻئي اتحادي نہ آهن. انهن کي گهرجي تہ حڪمت عملي سان معاملي کي حل ڪري وٺن، جيڪو اهي جنگ جي ذريعي ڪرڻ چاهن ٿا. آسٽريليا ۽ جاپان ضرور وڙهندا جيڪڏهن اهي ٻئي آزاد ۽ خودمختيار هجن، پر جيئن تہ اهي ٻئي برطانيہ جي ماتحت آهن، ان ڪري انهن کي پنهنجا مسئلا امن جي طور حل ڪرڻا پوندا.

هڪ وڏي فوجي رياست جو سڀ کان وڏو نقصان هي آهي تہ جڏهن ٻاهرين جنگ ڇڙي پوندي آهي تہ نقصانڪار اثرَ گهڻا علائقي تي پوندا آهن. آسٽريليا ۽ سربيا جي وچ ۾ معمولي اختلاف ٿيو پر ان جي نتيجي ۾ بلجيم اُجڙي ويو ۽ ڊراڊنل جا (Dardanells) آسٽريلين ماريا ويا. ٻيو نقصان هي آهي تہ اهي ظلم ۽ ستم جا رستا ۽ آسانيون فراهم ڪندا آهن. هڪ وڏي فوجي رياست عملي طور طاقتور هوندي آهي ۽ هڪ ننڍي رياست تي پنهنجي مرضي نافذ ڪري سگهي ٿي.

جهڙي طرح انگلينڊ ۽ روس پرشيا ۾ ڪيو آسٽريليا ۽ هنگري گڏجي سربيا ۾ ڪيو. ويسٽ منسٽر ۾ آئرش ميمبرن جي موجودگي جي باوجود انگلينڊ کي آئرلينڊ لاءِ هيئان ڪرڻ يقيناً آسان آهي، پر جمهوري ۽ حڪومتي نمائندن ان معاملي کي روڪي رکيو ۽ انگلينڊ کي مجبور ڪري ڇڏيو تہ هو ڪو جارحاڻو قدم نہ کڻي. جنگ کي روڪڻ لاءِ آزادي جي حفاظت بيحد ضروري آهي چاڪاڻ تہ جڏهن دنيا ۾ رڳو هڪ فوجي رياست هوندي ۽ مختلف ملڪن جي وچ ۾ فساد اٿي کڙا ٿيندا تہ مرڪزي طاقت جي فيصلن موجب عمل ڪرڻو پوندو. پر اهو ان وقت ممڪن ٿي سگهي ٿو جڏهن هڪ عالمگير تنظيم جي طرف کان مرڪزي فوجي رياست جو قيام عمل ۾ آندو وڃي.

هڪ قوم جو اتحاد ان جي عادتن تي مدار رکي ٿو. اهي عادتون گڏيل تاريخ ۽ گڏيل فخر جو احساس ٿي سگهن ٿيون. اصلي رشتو شهرين جو پاڻ ۾ هجڻ گهرجي پر ٻاهرين دنيا جو اثر ۽ اختلاف بہ اثر انداز ٿيندو آهي. جيڪڏهن هڪ قوم هڪٻئي کان ڪٽيل ۽ الڳ الڳ آهي تہ اِن جو مطلب اهو ٿيو تہ اهي ماڻهو هڪجهڙي ڳانڍاپي جي ڪشش ۽ هڪجهڙي حب الوطني جا گُرَ ناهن رکندا. انگلينڊ ۽ آمريڪا جرمني جي خلاف متحد ٿي ويا آهن ۽ انهن گڏيل مفاد پاڻ ۾ طئي ڪري ورتا آهن. جيڪڏهن جرمني قدرتي آفت جي ڪري نيست ۽ نابود ٿي وڃي ٿو تہ اهي فوراً هڪٻئي سان نفرت شروع ڪري ڇڏيندا. جيئن اهي پهريان بہ ڪندا رهيا آهن. ان جي ڪري جرمني جي خلاف انگلينڊ ۽ آمريڪا جو تعاون

چٽئي سگهجي ٿو.

جنگ هڪ دائرو آهي حسين و دلفريب منظرن جو روايتن جو هومر ۽ پراڻي عهد نامي جو (انجيل جو اهو حصو جنهن ۾ شريعت عيسوي جو ذڪر آهي) علم جي دولت سان، ديوتائن جي ڪهاڻين سان، قربانين، بهادري ۽ جوان مردي جي ڪارنامن سان. ۽ اهي ئي ڳالهيون گڏجي جنگ جي حسن کي ٻيڻو ڪنديون آهن.

جيف ٿاهه (Jephthah) هڪ نوجوان مرد هيو جنهن ديوتائن تي پنهنجي ڌيءُ کي قربان ڪري ڇڏيو. جيڪڏهن هي چاهي ها تہ ان کي بخشي سگهي پيو. جيڪڏهن هي ڪنهن خيالي قصي جي ڌوڪي ۾ نہ اچي وڃي ها. مائرون پنهنجي ڳڀرو پٽن کي جنگ جي ميدان جي طرف روانو ڪري ڇڏينديون آهن. اهو بہ هڪ قابلِ فخر جذبو ۽ بهادري جو شان آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن اهڙا ماڻهو بہ دلفريب ڌوڪي ۾ اچي ويندا آهن. جيئن جيف ٿاهہ سان ٿيو. اهڙي بهادري ۽ بي فائدي جوان مردي جا جذبا جن جو تعلق بيدردي ۽ سنگدلي سان هجي، ختم ڪري سگهجن ٿا. پر شرط اهو آهي تہ انهن جي دلين مان بربريت جو جذبو ڪڍيو وڃي، جن ۾ شيطاني قوتن جو هٿ هوندو آهي.

صرف اهي ئي ماڻهو اهڙي شيطان ديوتا جي پرستش سان خوش ٿي سگهن ٿا، جيڪي معصوم ڇوڪرين جون قربانيون وٺي انهن جون مرادون پڄائيندو هجي. اهڙي مڪروه ۽ ناجائز خواهش رکڻ وارو خدا مقدس نٿو ٿي سگهي. ڇا هڪ عظيم قوم جيڪا پنهنجن بزرگن تي فخر ڪندي آهي، ان ڳالهہ جو ادراڪ ناهي رکندي تہ قومي فلاح ۽ بهبود جي گهرج ڇا آهي؟ اسان کي مادي آسائشن کان، طاقت، ڪوڙي شان، شوڪت ۽ قتل و غارت کان پرهيز ڪرڻو آهي.

اسان جو مذهب هڪ مضبوط انسانيت جو مذهب آهي. پر قديم مذهبن وانگر هي بہ بي رحم جذبي، ناڪاره قرباني، جبر ۽ اذيت ۽ غير فطري جوان مردي جهڙي بيهوده رستي تي هلي پيو آهي. اسان جي تهذيب ۽ ثقافت تہ اخلاق، تميز ۽ تهذيب جي ذريعي دلين کي کٽي وٺڻ جو فن آهي. جيڪڏهن دنيا کي تباهي کان بچائڻو آهي تہ اسان کي گهرجي تہ ذهانت ۽ خلوص کي اجاگر ڪريون. نفرت ۽ وحشي پڻي کي دل مان ڪڍي پيار ۽ محبت جي ٻولي ڳالهيون ۽ عظيم مقصد پنهنجي اڳيان رکون. اهي نقلي خدا جيڪي اسان جي ذهنن تي ڇائنجي ويا آهن ۽ جن اسان جي دلين ۾ گهر ڪري ورتو آهي، اسان کي انهن کان جلد کان جلد نجات حاصل ڪرڻي پوندي، تہ انهيءَ ۾ ئي اسان جي ڀلائي ۽ بهتري آهي.

باب چوٿون

ملڪيت ۽ جائيداد

هڪ عظيم ۽ بهترين ناول نگار گسنگ (Gissing) آخرڪار گمنامي جو موت مري ويو. ان جي زندگي هميشه ٻين کي سمجهائڻ ۽ سڌارڻ ۾ گذري پر ڪنهن ان جو قدر نه ڪيو. ان ڪيترين ئي لازوال ڪهاڻيون لکيون جن مان هڪ ناول (Eve's ransom) (حوا جو ڏنڊ) آهي. ان جي ڪهاڻي هن طرح آهي ته هڪ نوجوان ۽ خوبصورت ڇوڪري يعني هيروئن (اداڪاره) جيڪا هڪ غريب شخص کي اشارن ۽ نخرن سان پاڻ ڏانهن مائل ڪندي آهي ۽ ڪجهه عرصي تائين ان سان خوب محبت ڪندي آهي. ايستائين جو هڪ بيحد دولتمند ماڻهو ان جي زندگي ۾ داخل ٿيندو آهي. ٻئي هڪٻئي جي محبت ۾ گرفتا ٿي ويندا آهن ۽ پوءِ شادي ڪري وٺندا آهن. غريب ماڻهو جي دل ٽٽي پوندي آهي، ان کي هن حقيقت جو ادراڪ ٿي ويندو آهي ته دنيا ۾ دولت ئي سڀ ڪجهه آهي ۽ دنيا ۾ قدر ۽ قيمت انهيءَ جو آهي جنهن وٽ دولت آهي. غريب ماڻهو دلشڪستو ٿي دنيا کان ڪناره ڪشي ڪري ٿو ۽ پنهنجي بدقسمتي جي سزا پاڻ کي ائين ڇئي ٿو ڏئي ته هي پاڻ ان جي مستحق هيو.

گسنگ جيڪي حقيقتون بيان ڪيون آهن. اهي رد نه ٿيون ڪري سگهجن. هي دنيا دولت وارن جي آهي هميشه ائين ٿيو آهي، ٿي به رهيو آهي ۽ ٿيندو به رهندو. دولت کان محروم ماڻهو انهيءَ طرح ڌڪاريا ويندا رهندا. پر هڪ ڏينهن اهڙو ضرور ايندو جڏهن عام ماڻهن جا جذبا ڀڙڪي پوندا ۽ دولتمندن جي خلاف هڪ بغاوت اچي پوندي. ان جا ڪجهه اثر هاڻي معاشري ۾ نظر اچي رهيا آهن ۽ ڪراهت ۽ نفرت جا جذبا بيدار ٿي رهيا آهن.

موجوده دؤر ۾ اهو انسان جيڪو دولت جو پوڄاري آهي. اهو خوشين کان محروم نظر ٿو اچي. حالانڪ اها دولت هن پنهنجي محنت ۽ ذهانت سان حاصل ڪئي آهي، توڙي منفي انداز ۾. انهيءَ جي چوڌاري زندگي جون خوشيون حاصل ڪرڻ جي خواهش ڦرندي رهندي آهي. اهو هر شي حاصل ڪرڻ جي خواهش رکندو آهي

جيڪا دولت سان حاصل ڪري سگهي ٿو.

ٻئي طرف جيڪڏهن هڪ فنڪار جي زندگي تي نظر وڌي وڃي ته اها حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ته ان جي زندگي ۾ ان جو فن ئي سڀ ڪجهه آهي. ان کي مادي دولت جي پرواه نه آهي، هو بس پنهنجي ئي ڌُن ۾ لڳن ۾ مست رهندو آهي. ان کي بس اهوئي فڪر ستائيندو رهندو آهي ته ڇا دنيا ۾ هن جي فن جو قدر آهي. عزت ۽ وقار ئي ان جي دولت هوندي آهي.

جڏهن کان هيءَ دنيا وجود ۾ آئي آهي اخلاق جي عالمن دولت جي پرستش کي آفت ۽ زندگي ختم ڪندڙ زهر قرار ڏنو آهي. هتي مان اخلاقي پاسي کي گهٽ۾ وڌائڻ نٿو چاهيان، رڳو اهو ٻڌائڻ گهُران ٿو ته دولت جي پوڄا سخت نقصانڪار آهي ۽ اها زندگي جي قوت کي بتدريج گهٽ ڪندي ويندي آهي. هاڻي ان ڳالهه تي غور ڪرڻ گهرجي ته اسين ڪهڙي طرح دولت جي تمنا گهٽ ۾ گهٽ ڪري سگهون ٿا.

اهو چيو ويندو آهي ته دولت جي پرستش جو اظهار پهريون دفعو انهن خوشحال آمريڪين ڪيو جن وٽ بيشمار دولت جمع ٿي وئي هئي. اڄ به آمريڪي دولت جي نمائش ڪري بي انتها خوشي محسوس ڪندا آهن. جڏهن ته دولت سان محبت جي باري ۾ انگليند جا نظريا هي آهن ته دولت پرستي هڪ حد تائين جائز آهي، بس هڪ خاص سماجي رتبو رکڻ لاءِ جنهن حد تائين گهربل آهي.

مرد ماڻهو پنهنجي شادي کي ان وقت تائين ملتوي ڪندا آهن جيستائين اهي ايتري آمدني حاصل ڪرڻ جي قابل نه ٿين ته ڪيترن ئي ڪمرن وارو گهر ۽ ڪيترائي ملازم رکڻ جو بندوبست ڪري سگهن، جيڪي سٺي حيثيت ۽ باوقار زندگي لاءِ لازمي آهن. ان جو نتيجو هي آهي ته جواني ۾ ئي اهي دورانديش بڻجي پنهنجو مستقبل سنواري وٺندا آهن، بجاءِ ان جي جو دورانديشي نه ڪن ۽ بعد ۾ ڪنهن مالي مشڪلات جو شڪار ٿي وڃن.

اهي عورتون جن جو خاندان سماجي حثيت سان مضبوط آهي، جڏهن انهن جي شادي ڪنهن گهٽ حيثيت واري مرد سان ڪئي ويندي آهي ته اهي احساسِ ڪمتري جو شڪار ٿي وينديون آهن. اهي انهيءَ سوچ ۾ مبتلا ٿي ويندیون آهن ته والدين انهن جي شادي انهن ماڻهن سان ڇو ٿا ڪرائن جن جي حيثيت اسان جي سطح مطابق نه آهي. قدرت جي عنايت کي دولت جي تارازي ۾ توريو ناهي ويندو. والدين هٿ سان پنهنجي اولاد کي اونهي کوهه ۾ ناهن اڇلائيندا.

ڪڏهن ڪڏهن مرد به ان احساسِ ڪمتري جو شڪار ٿي ويندا آهن ته انهن جي شادي ان عورت سان ٿي آهي جيڪا انتهائي سنگدل ۽ بي رحم آهي ۽ جنهن ڪڏهن پنهنجي مڙس جو قدر ناهي ڪيو. اهي پلائي ڪري چپ رهندا آهن پر انهن جا جذبا ۽ احساس مري چڪا هوندا آهن. انهن حالتن مان ڪڏهن ڪڏهن عورتن کي به گذرڻو پوندو آهي. عورت ڪي هي سيڪاريو ويو آهي ته سٺي ڪم يا پلائي جي معنيٰ اها آهي ته صبر ۽ شڪر سان ڪم ڪندي گذارو ڪري.

انهيءَ قسم جي جذبن هيٺ مرد ۽ عورت ٻنهي کي اتساهيو ويو آهي ته شادي دير سان ڪن ۽ شادي ڪانپوءِ پنهنجي خاندان کي محدود رکن. ڏندي وارا ماڻهو پنهنجي ٻارن کي پبلڪ اسڪول ۾ موڪلڻ گهڻو پسند ڪندا آهن. جيتوڻيڪ جيڪا تعليم اتي ڏني وڃي ٿي، اها ڪنهن گرائمر اسڪول کان بهتر ناهي هوندي. پبلڪ اسڪولن ۾ ٻار هڪٻئي کان وڌيڪ وائڙا ۽ بدتميز هوندا آهن پر دولتمندن جو خيال آهي ته هر حال ۾ پبلڪ اسڪول ئي بهتر آهي. اهي اسڪول خرچ به گهڻو وٺندا آهن ۽ تعليمي معيار کي هڪ خاص ڏيگهه ڏانهن وٺي ويندا آهن. اهي هي جذبو پيدا ڪندا آهن ته سماجي جدوجهد جو مقام ڇا آهي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون سٺيون اخلاقي سرگرميون ڏسيندا آهن ۽ برداشت جي قوت جو حيرت انگيز مظاهرو ڪندا آهن. پر هتي هي ڪم به ڌيان طلب آهي ته انهن جون اهي سرگرميون ۽ انهن جي برداشت جي قوت انهن کي ڪنهن تخليقي انجام جي طرف ناهي وٺي ويندي، پر اجا به انهن جي اندر جيڪي صلاحيتون لڪيل آهن انهن کي خشڪ ڪري ڇڏيندي آهي ۽ انهن کي منجهيل، لاپرواه ۽ نڪمو بڻائي ڇڏيندي آهي.

فرانس ۾ دولت جي پرستش بچت ڪرڻ جو هڪ قسم آهي ۽ اتي پنهنجي قسمت کي اجاگر ڪرڻ آسان ڪم نه آهي. ورهاست ۾ حصي وٺڻ جو رجحان عام آهي ۽ جتي به اهڙو معاملو پيش ايندو آهي، زندگي جو معيار وڌندو ويندو آهي.

فرينچ رينٽير (Rentier) بين الاقوامي سياست ۾ هڪ وڏو نالو آهي. هي اها قوت آهي جنهن فرانس جي سازش واري سياست کي انتهائي مضبوط ڪيو آهي، پر جنگي لحاظ کان ڪمزور تر. هي اها فوج آهي جيڪا فرانسيسي دارالحڪومت ۾ لشڪرن لاءِ سامان آڻڻ ۽ ڪٽي وڃڻ جو ڪم ڪندي آهي.

جرمني ۾ دولت جي حوس جو اندازو فرانس، انگلينڊ ۽ آمريڪا جي نسبت ۾

گهڻو وڏيڪ آهي. درحقيقت فرانڪو پرشين جنگ کان پهريان ائين نہ هيو پر جرمني پنهنجي خالص عقيدي جي بنياد تي ان کي شدت ۽ فراخ دلي سان اپنايو. فرانس ۾ بہ دولت جي پرستش خاندان سان جڙيل آهي ۽ انهيءَ طرح جرمني ۾ پڻ.

لزٽ (Liszet) جي انقلابي قانون جي مطابق هي ثابت ٿيو آهي تہ جرمنن اقتصاديات ۾ ترقي جو راز ڄاڻي ورتو آهي ۽ انهن کي هن ڳالهہ جو بہ احساس آهي تہ پنهنجي ملڪ جي خدمت ڪيئن ڪئي وڃي. جرمنن کي يقين آهي تہ انگلينڊ جي عظمت صنعتي ترقي ۾ لڪيل آهي ۽ جرمنن جي ڪاميابي ان ڳالهہ ۾ پوشيده آهي تہ هو قوميت تي گهڻو زور ڏين. جرمني جو مذهب دنيا وارن لاءِ بيحد اهم آهي، ان لاءِ تہ جرمن هڪ زبردست عقيدو رکندا آهن ۽ انهن وٽ نيڪي ۽ برائي کي سڃاڻڻ جي قوت موجود آهي. اهي پنهنجي ان صلاحيت کي ملڪي بچاءَ لاءِ استعمال ڪندا آهن. پر دولت جي پرستش جي بيماري انهن کي ختم ڪرڻي پوندي ۽ ان عادت کي پاڙن کان ئي پٽڻو پوندو.

دولت جي پرستش ڪا نئين ڳالهہ ناهي، پر هي ايترو تہ نقصانڪار آهي جنهن جو تصور بہ نٿو ڪري سگهجي. ان جا ڪيترائي سبب آهن. صنعتي نظام ڪم کي بيحد محنت طلب ۽ سخت بڻايو آهي. اهو ماڻهو جيڪو دولت جي حاصلات لاءِ پريشان رهندو آهي ۽ قسم قسم جون مصيبتون سهندو آهي، اهو بجاءِ ڪجهہ حاصل ڪرڻ جي زندگي جي بيشمار خوشين کان محروم رهجي ويندو آهي.

خاندان کي محدود رکڻ جي ضرورت هڪ ٻيو رستو کوليو آهي. اهو رستو آهي بچت ڪرڻ جي عمل جو. تعليم جي ميدان ۾ ترقي ۽ پاڻيرائي ماڻهن کي ان جي قابل بڻايو آهي تہ اهي لالچ جي بدران مقصد تي مستقل نظر رکن. صنعتي نظام محنت ۽ مزدوري جو عادي بڻائڻ سان گڏوگڏ سني رقم ڪمائڻ جو موقعو بہ مهيا ڪيو آهي. ان کان سواءِ هن نظام اسان کي چار رستا ٻڌايا آهن، جن مان ڪنهن هڪ جي تحت اسان کي پنهنجي زندگي گذارڻ گهرجي.

1. گهڻي کان گهڻي پيداوار.
2. برابري واري ورڇ يعني انصاف.
3. ٺيڪيدارن ۽ قبضاگيرن جي ظلم و ڏاڍ کان ڇوٽڪارو.
4. گذران جي سگهہ ۽ ترقي جي وڌ کان وڌ آزادي.

پهرين مسئلي تي مزدورن کي ڪجهہ اعتراض آهن، جڏهن تہ اشتراڪي نظام

ٻئين ۽ ٽئين مسئلي کي نشانو بڻايو آهي. جيڪي ماڻهو چوٿين مسئلي جي حق ۾ نہ آهن، انهن جو چوڻ آهي تہ اهو رڳو سرمائيدارن جي حقن جو تحفظ ڪري ٿو نہ ڪي مزدورن جو.

منهنجي پنهنجي راءِ هي آهي تہ چوٿون نمبر سڀ کان وڌيڪ اهم آهي ۽ ان تي پروسو ڪري سگهجي ٿو. موجوده نظام ان لاءِ نقصان ڏيندڙ آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ نقصان وڌيڪ آهن ۽ فائدا گهٽ.

اقتصادي نظام بابت جيڪي سڀ کان وڌيڪ سوال ڪيا ويندا آهن اهي هي آهن تہ هٿرادو شين جو وڪرو ڪيئن وڌايو وڃي ۽ انهن جي پيداوار ۾ ڪيئن واڌارو ڪيو وڃي؟ ڇا جديد مشينن جو استعمال وڌايو وڃي؟ٻارن ۽ عورتن کي وڏ ۾ وڏ ملازم رکيو وڃي؟مزدورن جي ڪم واري وقت ۾ وڌيڪ اضافو ڪيو وڃي؟

وچ آفريڪا ۾ رهڻ وارا، جن پنهنجو پاڻ کي محنت جو عادي بڻايو آهي، رڳو ڪچا پڪا ميوا کائي گذارو ڪندا آهن. مانچسٽر ۾ اهو حال آهي جو اتان جا مزدور اڌ اگهاڙا رهڻ تي مجبور آهن. انهن وٽ پنهنجي جهوپڙي جو ڪرائو ڏيڻ لاءِ رقم ڪانهي، انڪري انهن کي يورپي سرمائيدارن جي ملازمت ڪرڻي پوندي آهي ۽ انهن جا ظلم و ستم سهڻا پوندا آهن.

پيداوار جي رفتار وڌيڪ تيز ڪرڻ جو مقصد ان وقت تائين حاصل نٿو ٿي سگهي، جيستائين موجوده پيداواري نظام جاري آهي. هي نظام بلڪل مادي پرستاڻو ٿي رهجي ويو آهي ۽ صنعتي مزدورن، خاص طور تي عورتن ۽ ٻارن لاءِ صحت جي حوالي سان سخت نقصانڪار آهي. ان معاملي تي غور ڪرڻو پوندو تہ بهترين مزدور اهو اهي جيڪو ننڍي خاندان جو قائل آهي، ان جا مالي ۽ ٻيا مسئلا گهٽ ۾ گهٽ ٿي وڃن ٿا.

هر وڏو شهر ترقي جي ڊوڙ ۾ اڳتي وڌڻ بجاءِ پوئتي ڌڪجي رهيو آهي. دولت جو بحث بيشمار مسئلن کي جنم ڏئي رهيو آهي. ان جي تفصيل انگين اکرين سر ايچ ليولن سمٿ (Sir H. liewelyn smith) پيش ڪئي آهي. ان ڳالهہ ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش نہ آهي تہ سڀ مادي وسيلا، معدنيات، خوبصورت ٻيلا، اَنُ پيدا ڪرڻ واريون آباد ٻنيون ۽ ان جا اسٽاڪ دولت جي حاصلات لاءِ بيدردي سان اجاڙيا ويا، ان جو نتيجو هاڻي ايندڙ نسلن کي ڀوڳڻو پوندو.

اشتراڪيت کي مڃڻ وارا رياست جي زميني ملڪيت ۽ سرمايي جي گڏيل

ورڇ کي مد نظر رکندا آهن، جيڪا گهٽي فائديمند نہ آهي. ورهاست جي نظام کي قانون جي مطابق بلڪ وڏيڪ بهتر بڻائڻ لاءِ ڪيترن ئي اندازن سان تبديل ڪري سگهجي ٿو. سڀ کان پهريان خانداني نظام ۾ تبديلي لازم آهي. اسين ان کي چئن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا.

1. پنهنجي محنت جي ڪمائي تي مڪمل حق.
2. ان دولت تي منافعو جيڪا وياج تي ڏنل آهي.
3. زمين جي ملڪيت.
4. وراثت.

زمين تي قبضي جو حق اڄ ڪلهہ تلوار جي زور تي هلي رهيو آهي. اهي ماڻهو جيڪي ذاتي فوج ۾ هٿيار رکن ٿا، اهي بي هٿيار، مجبور ۽ بيوس ماڻهن کي زبردستي انهن جي زمين کان بي دخل ڪن ٿا ۽ وڌيڪ ستم هي تہ انهن مان ئي ڪجهہ ماڻهن کي قيدي بڻائي مجبور ڪندا آهن تہ اهي قبضي ڪيل جاءِ تي غلام جي حيثيت سان ڪم ڪن، خاص طور تي عورتون ۽ ٻار. فاتح يا قبضو ڪندڙ پنهنجي رعيت کي رڳو ايتري اجازت عطا ڪندا آهن تہ هو پنهنجي زمين تي رهڻ چاهن تہ ڪرايو ادا ڪري رهي سگهن ٿا. انصاف جي نقطہ نظر سان ان ڳالهہ جي بلڪل اجازت نہ آهي تہ زبردستي قبضو ڪيل جاءِ قبضي ڪرڻ واري جي جائيداد بڻجي وڃي. پر فسادي ۽ نافرمان ماڻهو قانون جي پرواه ڪٿي ڪندا آهن ۽ قانون بہ اهڙن بدمعاشن جي سامهون ائين بي وس هوندو آهي جو هو جيئن چاهن کيس استعمال ڪن. هاڻي ئي ڊاڙيلن ۽ لٽيرن تازو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي. انهن ڪمبرلي ۾ هيرن جي کاڻن ۽ جوهانسبرگ ۾ سون جي کاڻن تي قبضو ڪري ورتو آهي.

پراڻي ۽ نا انصافي جي لحاظ سان موجوده نظام جي شهرت وڌندي پئي وڃي. عوام جي ذميواري هيءَ آهي تہ اهو اڳتي وڌي ۽ سڀني برائين جي خلاف ڀرپور مزاحمت ڪري. پر حالتون ايتريون تہ خراب ٿي ويون آهن جو اهو ڪم مشڪل ئي نظر ٿو اچي.

ورهاست، ڪجهہ ماڻهن جي خيال ۾ انتهائي مقدس هجڻ سان گڏوگڏ انهن جو قدرتي حق آهي. انگلينڊ ۾ ان کي بنا محنت جي ڪمائي جو سڀ کان وڏو ذريعو قرار ڏنو ويو آهي. فرانس ۾ اهو قانون معمولي ترميم سان رائج آهي، اهو هي آهي تہ وارثن کي ان مان هڪ حصو ڇڏڻو پوندو جيڪو حڪومت ڪٽندي.

ورهاست جو موجوده نظام ڪنهن اصول جي بنياد تي قائم ناهي ڪيو ويو. جڏهن فاتحن فتح حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ پنهنجا اصول ٺاهيا، جيڪي انهن جي فائدي ۾ هيا تہ بعد ۾ ڪنهن تبديلي جي ضرورت محسوس نہ ڪئي وئي ۽ نہ ئي ڪنهن سوچيو تہ ورهاست جو بنياد اصولن تي هجي.

اشتراڪيت جيڪا هڪ وسيع ترين نظام جي حمايت ڪري ٿي ۽ خاص طور تي انصاف جي ڳالهہ ڪري ٿي، ان جو چوڻ آهي تہ دولت جي موجوده ناهموار ورهاست سراسر نا انصافي آهي ۽ اشتراڪي نظام ۾ ان جي ڪا گنجائش ناهي. هڪ ڳالهہ جو بيو بہ خيال رهي تہ اشتراڪي نظام ۾ هي ضروري ناهي تہ سڀ ماڻهو هڪ جهڙي آمدني جا مالڪ هجن. بس ايترو ضرور خيال رکيو ويندو آهي تہ هر معاملي ۾ مناسب توازن قائم رهي ۽ ڪجهہ حالتن ۾ اجوري يا آمدني مطابق بہ رکي سگهجي ٿو.

هي ڳالهہ هاڻي نروار ٿي چڪي آهي تہ موجوده نظام سراسر ناانصافي تي آهي ۽ ڪجهہ جايون ايتريون تڪليف ڏيندڙ آهن جو انسان حيران رهجي وڃي ٿو. هن نظام ۾ انصاف ئي واحد مقصد آهي جنهن تي اقتصادي نظام قائم آهي. انصاف جي گهرج هي آهي تہ هر شخص غير مطمئن هجي يا وري هر شخص برابري سان شاد آباد هجي. مارڪسي (ڪارل مارڪس جا پيروڪارMarxian) شهزادن ۽ شهزادين وانگر صرف تصورن جي دنيا ۾ گم رهندا آهن. پر اها ڳالهہ انساني فطرت جي خلاف آهي. خواهش، مقصد ۽ چستي هڪ درمياني زندگي لاءِ ضروري شيون آهن.

تهذيب يافتہ اشتراڪي، مذهبي جوش و جذبي ۽ انهن احساسن کان محروم ٿي چڪا آهن جيڪي اعليٰ اخلاق ۽ ڪردار جو مظاهرو ڪرڻ وارن ڏيکاريا هيا ۽ هي ثابت ڪيو هيو تہ سوشلزم هڪ عظيم مقصد آهي. اجان تائين انهن اهو نظريو قائم رکيو آهي، جيڪو گهڻي قدر سياسي اهميت رکندڙ آهي. مزدور جي معاوضي ۽ آمدني ۾ اضافو جمهوري سياست ۾ انهن ڳالهين جو خيال رکڻ ضروري آهي.

هي سچ آهي تہ صنعتي دنيا ۾ آبادي جو وڏو تعداد غريب آهي ۽ هڪ سٺي زندگي جو تصور بہ ان وٽ نہ آهي. پر هيءَ بہ حقيقت آهي تہ سٺي زندگي پاڻ هلي ڪونہ ايندي. پر ان لاءِ محنت ضروري آهي. اشتراڪيت اهڙين خرابين کي بدلائڻ جي صلاحيت رکي ٿي، پر بين ڌرين کي بہ پنهنجي ذميواري نڀائڻي پوندي.

موجوده مزدور تحريڪ ۾ ڪيترائي اهڙا رجحان موجود آهن جيڪي ڪا بہ

هڪ تبديلي آڻي سگهن ٿا. مزدور تحريڪ هن وقت پنهنجي عروج تي آهي ۽ انصاف جي حاصلات لاءِ ڪيترين ئي تجويزن تي عمل ڪري رهي آهي. اهو دؤر گذري چڪو آهي جڏهن مزدور آمدني گهٽ حاصل ڪندو هيو ۽ تعليم به ان قدر عام نه هئي. ان صورت ۾ هي امڪان موجود هيو ته گهڻا فرد ملي ڪجهه ماڻهن جي زندگي بهتر ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ۽ انهن کي فني مهارت حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڏين. پر وقت تيزي سان گذري رهيو آهي ۽ اجان تائين ڪو مهذب يا موزون رستو نظر ناهي آيو. مزدور تحريڪ اخلاقي طور تي پنهنجي دلڪشي ۽ دلربائي جي ڪري هڪ زبردست قوت آهي ۽ هاڻي نهايت سنجيدگي سان مزاحمت ڪري رهي آهي. پنهنجي دعويٰ کي ميڃرائڻ لاءِ روشن خيال ماڻهو ان جي حمايت ڪري رهيا آهن ۽ انهن جي سمجهه ۾ اچي ويو آهي ته جيتوڻيڪ هي هاڻي ڪمزور ۽ ڃڻ ته اڏ مٿل آهن پر ياد رکڻ گهرجي ته چراغ جو شعلو ڪنهن وقت به ڀڙڪي سگهي ٿو.

مزدور هن مهل سياسي سوچ تي عمل ڪري رهيا آهن ۽ جيڪڏهن انهن پوري توجهه سان ڪم ڪيو ته تمام جلد اهي هڪ مضبوط طاقت بڻجي ويندا. تعليم يافته طبقو مزدو تحريڪ جو سخت مخالف بڻيل آهي. ان جو خيال آهي ته انهن جي مهذب ۽ جديد طرز جي زندگي ۾ سخت رخنو پئجي ويندو ۽ انهن جي پرسڪون زندگي ۾ بگاڙ اچي ويندو.

ذهانت هڪ اعليٰ فطرتي صلاحيت آهي ۽ جيڪڏهن اعليٰ تعليم ان سان ملي وڃي ته پوءِ اهو سون تي سهاڳو آهي. اهڙن ماڻهن جو يقيناً وڏو لحاظ رکڻ گهرجي. تعليم اڄ ڪلهه مشڪل ۾ ڦاٿل آهي ۽ ممڪن آهي ته مصيبت اجان وڏيڪ جاري رهي. والدين چاهيندا آهن ته انهن جاٻار جلد کان جلد ڪمائڻ قابل ٿين پر معمولي تعليم جي ڪا به حيثيت ڪانهي. مزدور تحريڪ جو فرض آهي ته ان برائي کي ختم ڪرڻ جي سلسلي ۾ قدم کڻي ۽ تعليمي خرچ پورا ڪرڻ لاءِ والدين کي ڪجهه سهولتون ڏئي. ان جي بدلي ۾ هي ضمانت حاصل ڪري سگهجي ٿي ته هو پنهنجي آمدني جو هڪ حصو مزدور تحريڪ جي فنڊ ۾ جمع ڪرائيندا.

سڀ کان وڏو مقصد جيڪو سياسي ادارا حاصل ڪري سگهن ٿا، اهو هي آهي ته انفرادي تخليقي قوت کي زنده رکيو وڃي. انسان ۾ اهو حوصلو همت، طاقت، ذهن جي تازگي ۽ خودي جو موجود هئڻ ضروري آهي. مثال طور تي ملڪ الزبٿ (پهرين) جو دؤر سامهون ٿا رکون. ماڻهو هر ان ڪم ۾ دل کولي حصو وٺندا هئا ۽ پنهنجي جان

ڏئي ڇڏيندا هئا، جنهن سان برطانيہ جي عظمت ۽ شهرت جو مان مٿي ٿئي. مثلاً مهم جوئي، شعر و شاعري، علم و ادب، موسيقي ۽ نفيس تعمير جو فن. قوم جي ان شاهڪار انداز قومي زندگي کي هڪ ڀرپور رنگ عطا ڪيو هيو.

مردن جي زندگي جي طاقت کي هٿي ڏيڻ لاءِ ڪهڙين شين ضرورت هوندي آهي؟ موقعا، سڪون ۽ اطمينان ۽ اميد جو ڪرڻو. اهي زندگي ۾ انسان کي بامقصد بڻائينديون آهن ۽ ان مقصد کي حاصل ڪرڻ جون خاص ٻہ شرطون آهن. پهرين هي تہ انسان ذاتي خواهشن کي محدود نہ ڪري. ٻي جوش ۽ تخليق جي صلاحيت آهي. اهي شخص جن جا جذبا ڀرپور ۽ خواهش ڪجهہ ڪري ڏيکارڻ جي آهي، اهي ماڻهو ئي سائنسدان، سياستدان، فنڪار، معمار ۽ ڪارخانن جا مالڪ بڻجندا آهن.

موجوده سرمائيداري نظام ۾ هي خرابي آهي تہ اهو ڪم اجورو وني يا ڏئي ڪيو وڃي. ان ۾ تخليق جي جذبي جي گنجائش ناهي هوندي. جيڪو شخص اجوري تي ڪم ڪندو آهي. ان وٽ ايترو وقت ناهي هوندو جو هو ان ڪم ۾ پنهنجو هنر وجهي سگهي. اهو ئي سبب آهي تہ جڏهن ڪم مڪمل ٿيندو آهي تہ ان ۾ طرح طرح جا نقص نظر اچڻ لڳندا آهن. پيداوار جو اهو سلسلو جيڪو هڪ دلي جذبي سان پورو ٿيڻ گهرجي ها، اهو نہ ٿي سگهندو.

ان جو الزام اسان جي اقتصادي نظام تي عائد ٿيندو آهي ۽ گڏوگڏ اشتراڪي نظام تي پڻ. هڪ اشتراڪي معاشري ۾ رياست ئي آجر هوندي آهي ۽ انفرادي ڪارڪن کي اهو ئي ڪرڻو پوندو آهي جنهن جي ذميواري کيس سونپيل هوندي آهي.

ارڙهين ۽ اوڻويهين صدي ۾ غلامي واري رسم جي روڪ ٿام هڪ عظيم ڪم آهي، جنهن جو مطالبو ڪارل مارڪس جي اشتراڪي تنظيم جي طرف کان ڪيو ويو هيو. ان ڪم ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻين انهن عملدارن کي بہ شامل ڪيو هيو جيڪي سرمائيداري تي پابندي لڳائيندا آهن. هي نظام جمهوري ڪاڪردگي کي ٻڏڻ کان بچائي سگهي ٿو ۽ دنيا ۾ صنعت ۽ ڪاريگري جا ڪارخانا ان ۾ شامل ٿي سگهن ٿا.

موجوده معاشي نظام ۾ هڪ بنيادي خرابي هيءَ آهي تہ اهو سٺن ڪاريگرن جي حوصلا افزائي ناهي ڪري رهيو بلڪہ انهن کي نقصان پهچائي رهيو آهي. شايد ان جو سبب هي آهي تہ عام شخص برابري کان تنگ ٿي چڪو آهي ۽ سخت بيزاري محسوس ڪري رهيو آهي. هن ماحول ۾ ان کي گُهٽ محسوس ٿي رهي آهي، هن

عالم ۾ اهو شخص بغاوت جي طرف مائل ٿي رهيو آهي ۽ ان جي بغاوت جي نتيجي ۾ جيڪا تبديلي اچي، تنهن کي هو خوش آمديد چوڻ لاءِ تيار آهي.

جيڪڏهن اسان کي قوم جو حوصلو قائم رکڻو آهي، جيڪڏهن نون خيالن جي طاقت کي بحال ڪرڻو آهي ۽ جيڪڏهن لڪير جو فقير بڻجي ناهي رهڻو ته اسان کي هاڻي ئي صنعت ۽ ڪاريگري جو شاهي نظام ختم ڪرڻو پوندو. ڇاڪاڻ ته موجوده نظام اجوري تي مزدوري ڪرڻ وارن لاءِ سماجي نا انصافي توڙي مقصدن ۽ نظريي جي حوالي سان ناپسنديده آهي.

سڀ نگراني ڪندڙ ادارا سرمائي تي دارومدار رکندا آهن. اجوري تي مزدوري ڪرڻ وارن کي طاقت ڏيڻ انهن جو مقصد نه آهي، سواءِ ان جي ته اهي مزدورن جي ڪم جو اجورو ادا ڪن. انهن جي پوري ڪوشش هوندي آهي ته گهٽ ۾ گهٽ اجورو ڏئي گهڻو ڪم ورتو وڃي، جڏهن ته مزدورن جو نظريو هي آهي ته گهٽ ۾ گهٽ ڪم ڪري وڌيڪ اجورو حاصل ڪجي. يعني ٻئي هڪٻئي سان مطمئن نه آهن. ان انداز جي نظام مان هي اميد ناهي ته اهو ڪاميابي ۽ اهليت سان قائم رهندو. يا انهن ٻنهي جي پائيواري مان معاشري کي ڪا اهڙي شي ملي سگهندي جنهن تي فخر ڪيو وڃي.

هن وقت ٻه تحريڪون ميدان ۾ ڪم ڪري رهيون آهن. هڪ پهريان ڪان ئي ڪم ڪري رهي آهي ۽ ڪافي ترقي يافته آهي. جڏهن ته ٻي اڃان شروعاتي مرحلن ۾ آهي. مگر اميد آهي ته جلدي ڪجهه ڪري ڏيکارڻ جي قابل ٿيندي. انهن ٻنهي کي گڏجي اهو طئي ڪرڻو پوندو ته ضرورت ڪهڙي شي جي آهي ۽ ڪهڙا اصول اختيار ڪرڻا پوندا. گڏيل امدادي تحريڪون اجوري جي نظام کي تبديل ڪرڻ جي قابل آهن پر هي ڪم ان قدر آسان نه آهي جو ٻين ادارن تي ان کي لاڳو ڪري سگهجي. مثلاً ريلوي لائنيون جيڪو هڪ وڏو ادارو آهي، انهن قسم جي پيچيده معاملات ۾ اشتراڪيت جا اصول گهٽي آساني سان لاڳو ڪري سگهجن ٿا.

جيڪڏهن تنظيمون انفراديت کي ختم ڪرڻ نٿيون چاهن ته انهن تنظيمن کي گهرجي ته ميمبرشپ جو آغاز ڪن ۽ انتظاميا ۾ پنهنجي آواز کي هڪ مقام ڏيڻ جي ڪوشش ڪن. مزدورن کي غلامي مان نجات ڏيارن. انهن کي هي حق ڏين ته جيڪڏهن هو بهتر مستقبل لاءِ ڪنهن ٻي جڳهه تي ڪم ڪرڻ چاهن ٿا ته اتي وڃي سگهن ٿا ۽ ان کان سواءِ پارٽ ٽائيم ڪم ڪري اهي مطمئن ۽ شادآباد زندگي گذاري سگهن.

فنڪارن، اديبن ۽ شاعرن لاءِ بہ هڪ اهڙو پرسڪون ماحول ميسر ڪيو وڃي جنهن ۾ اهي هر طرح ڪان بي فڪر ٿي پنهنجا فن اجاگر ڪري سگهن. جيڪي نوجوان ڪاليج ۽ يونيورسٽي ڪان فارغ ٿيڻ ڪانپوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ چاهن ٿا يا ڪنهن خاص شعبي ۾ مهارت حاصل ڪرڻ چاهن، اهي ڇا ڪن؟ اهڙا فرد يقيناً حوصلي افزائي جي لائق آهن ۽ مختلف فني ۽ تعليمي ادارن جو فرض آهي تہ اهي انهن نوجوانن لاءِ سهولتون مهيا ڪن. سياڻي اهي ئي ملڪ ۽ ملت جو نالو روشن ڪندا.

باب پنجون

تعليم ۽ تربيت

ٻارن جي تعليم ۽ تربيت هڪ نهايت اهم ۽ نازڪ ذميواري آهي. هي ذميواري والدين جو فرض آهي پر حڪومت بہ ان ڪم ۾ برابر جي شريڪ هوندي. ڪهڙو تعليمي نظام ترتيب ڏنو وڃي جيڪو قومي نقطہ نظر رکندڙ هجي؟ ان ڳالهہ جو فيصلو اسان کي هڪ گڏيل ۽ متفق راءِ سان ڪرڻو آهي.

مان مختلف ذريعن سان جائزو وٺڻ بعد هي نتيجو حاصل ٿيو آهي تہ اڪثر ڪري تعليم جا ماهر يا تہ بي اولاد هوندا آهن، ان ڪري اهي ٻارن جي نفسيات کان واقف ناهن هوندا يا وري اهي ڪنهن نہ ڪنهن سياسي يا مذهبي اداري سان وابستا هوندا آهن ۽ ٻار کي پنهنجي نظريي مطابق سمجهائڻ چاهيندا آهن.

بهرحال اها تہ منهنجي پهرين راءِ هئي. ٻي راءِ هي آهي تہ گهڻا ماڻهو بيحد ذهين بہ هوندا آهن ۽ ڪو خاص ڪارنامو ڏيکارڻ جي صلاحيت رکندا آهن جيئن ڪنڊر گارٽن (Kinder garten) (ٻارن جو مدرسو) ۽ مونٽيسوري سسٽم (Montessori system)[9] وارن ڏيکاريو. مان نٿو سمجهان تہ اهي ماڻهو ايتري گهڻي سوچ سمجهہ رکندا هوندا ۽ تعليم جي بنيادي مقصدن کان گهڻي قدر آگاهہ هوندا. ايتري ڪاميابي سان تعليم جي مقصد کي اڳتي کڻي هلڻ ڪنهن عام ماڻهو جو ڪم نہ آهي ۽ قوم جي مستقبل جي معمارن کي اهڙو ئي شاندار هئڻ گهرجي جو اهي تعليمي مقصد کي پيش قدمي سان کڻي اڳتي وڃن.

هوندئن تہ مونکي پاڻ بہ ٻارن جي تعليم ۽ تربيت بابت ڪا خاص ڄاڻ ڪانهي ۽ نہ ئي مونکي ان قدر اهليت آهي جو مان بين بابت ڪا راءِ ڏئي سگهان ۽ هي نشاندهي ڪري سگهان تہ ڪهڙو خراب ۽ ڪهڙو سٺو آهي. پر ڪجهہ سوال

[9] جيستائين ننڍن ٻارن جي تعليم جو تعلق آهي تہ ميڊيم مونٽيسوري جا اصول مونکي عقل ۽ ذهانت سان ڀرپور نظر ٿا اچن. (مونٽيسوري طريقو. تعليم جو اهڙو ڍنگ جيڪو مونٽيسوري 1870_1952 جو ايجاد ڪيل آهي جنهن موجب ٻارن جي شعوري تربيت تي زور ڏنو ويندو آهي.)_(مترجم)

جيڪي منهنجي ذهن ۾ اُڀرن ٿا اهي هي آهن تہ جن ادارن جو تعلق ڪنهن طرح سياست سان آهي اهي ڪهڙي قسم جي تعليم ٻارن کي ڏيندا هوندا؟ ظاهر آهي تہ اهڙن استادن پنهنجا فرض انصاف سان نہ نڀايا هوندا ۽ پنهنجي پوري توجهہ تعليم ۽ تربيت تي نہ ڏني هوندي، بلڪ پنهنجي ذاتي ۽ سياسي خيالن کي ٻارن جي نابالغ ذهنن ۾ وجهڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي.

بلند ڪردار بنائڻ ۽ خيالن جي بلند اڏام لاءِ علم جي طاقت تمام وڏي طاقت آهي ۽ ان کي هر سطح تي تسليم ڪيو ويو آهي. حقيقي عقيدو ڇا آهي؟ جيتوڻيڪ ان کي عام طور تي ڪو باضابطہ فرمان تسليم ناهي ڪيو ويو پر چيو ويندو آهي تہ والدين ۽ استادن جي درميان غير شعوري طرح هڪ ناهہ جو نالو عقيدو آهي. اڳتي هلي اهي انهن عقيدن کان انڪار ڪرڻ چاهن تہ پوءِ ڪجهہ بہ باقي نہ رهندو. عقيدي جو جذبو وڏي گهرائي سان انهن جي اندر سمائجي ويو آهي تہ جيئن جڏهن ڪا مشڪلات پيش اچي تہ تعليم ان جو مقابلو ڪري.

گهڻا ادارا اهڙا آهن جيڪي دٻاءَ ۽ ڏمڪي سان پنهنجي پسند جي تعليم ڏيندا آهن ۽ انهيءَ انداز ۾ ٻارن کي جيئن چاهن استعمال ڪندا آهن. پر ٻارن ۾ ڪجهہ اهڙا ضدي ۽ مڃائيندڙ بہ هوندا آهن جيڪي اهڙن استادن جو اثر ناهن قبوليندا ۽ خود داري قائم رکندي پنهنجا الڳ رستا ناهيندا آهن.

اهي ٻار جيڪي استاد جي نظر ۾ مقبول هوندا آهن، اهي ئي ٻار فوج جي بہ معيار تي پورو لهندا آهن. جيڪڏهن اهي پنهنجن صلاحيتن کي سجاڻي آرمي يا نيوي ۾ وڃن تہ ملڪ جو قيمتي سرمايو ثابت ٿي سگهن ٿا. تعليم انهن جي نصب العين جي وچ ۾ نہ ايندي ۽ نہ انهن کي ڪنهن سياسي پارٽي ۾ اچڻ وڃڻ کان روڪي سگهندي. پر جنهن وقت اهو مرحلو ايندو آهي ۽ جڏهن ٻارن جي رهنمائي ڪئي ويندي آهي تہ انهن کي ڪهڙي پارٽي جو اثر قبول ڪرڻو آهي تڏهن اهي پنهنجي ذهانت ۽ عقل جو مظاهرو ڪندي ڪو فيصلو ڪندا آهن.

منهنجي خيال مطابق سياست ۾ دخل اندازي تعليم لاءِ فائديمند نہ آهي. شاگردن جي ذهني نشو و نما لاءِ ضروري آهي تہ انهن جي ذهنن کي آزاد ڇڏي ڏجي. تعليم جو مقصد هي آهي تہ ٻارن جي دماغي صلاحيت ۾ واڌارو ۽ اضافو ڪيو وڃي ۽ انهن جي عادتن کي سنوارڻ سان گڏ سندن اخلاقي تربيت بہ ڪئي وڃي.

انصاف ۽ آزادي بہ اهڙا نصب العين آهن جيڪي سماجي انقلاب جي وڏي

حصي جي حفاظت ڪندا آهن. پر انهن لاءِ تعليمي معيار بہ اعليٰ درجي جو هئڻ گهرجي. انصاف ادبي معنائن ۾ برابري جا حق ادا ڪندو آهي ۽ جيستائين آزادي جو تعلق آهي تہ اها هر قسم جي قابلِ پرهيز دخل اندازي کي رد ڪندي آهي. تعليم يقيناً تعميري هوندي آهي ۽ هڪ شاندار زندگي گذارڻ لاءِ ضروري آهي. تعليم سان گڏوگڏ آزادي جو بہ قدر ڪيو وڃي.

هيءَ ڳالهہ واضح آهي تہ آزادي ڪان ڪڏهن ڪڏهن انڪار بہ ڪرڻ گهرجي، جيڪڏهن ٻارن کي ڪجهہ سيکارڻ جو مطلب آهي. استادن جي ذميواري آهي تہ هو منجهيل ٻارن کي الڳ رکي انهن جي تربيت ڪن. ٻارن تي هي فرض عائد ٿو ٿئي تہ هو پنهنجي بزرگن جي عزت ڪن. تعليم ڪيئن ۽ ڪهڙي ڏني وڃي ان جو اختيار والدين ۽ استادن وٽ برابر هوندو آهي. انهن ٻنهي ڌرين کي گهرجي تہ گڏجي ملڪي ضرورت ۽ آزادي جي روح مطابق هڪ متوازن رستو تلاش ڪن. ٻارن جي دلين ۾ احترام ۽ تعظيم جو جذبو پيدا ڪرڻ ضروري آهي. هڪ شخص جيڪو صحيح معنيٰ ۾ سٺي تعليم ڏئي رهيو آهي ۽ نوجوانن کي اڀارڻ يا ترقي ڏيارڻ ۾ پوري سگهہ سان فرض ادا ڪري رهيو آهي، اهو سون ۾ تورڻ جي لائق آهي.

هڪ سٺي استاد جي پوري ڪوشش هوندي آهي تہ هو ٻارن جي اندر عقل ۽ ڏاهپ جي جذبن کي اڀاري ۽ سندن خوداعتمادي ۾ واڌارو پيدا ڪري. گهڻن ئي والدين ۽ استادن جي وچ ۾ هڪجهڙائي ناهي ٿي سگهندي، جنهن جو منفي اثر ٻار جي ذهانت ۽ تعليم تي پوندو آهي ۽ انهيءَ ڪري ان جي ذهني صلاحيت کي واڌ ويجهہ ناهي ملندي. جيڪو استاد پوري دلچسپي سان ٻار جي تعليم تي توجهہ ڏيندو آهي، اڳتي هلي ان کي خود بخود احساس ٿي ويندو آهي تہ ان جي ذهني سوچ ڇا آهي ۽ اڳتي هلي ڇا ٿيندو، نيڪ يا بدمعاش؟ جيڪڏهن بدمعاشي جي طرف ٻار جو لاڙو آهي تہ ان جو رُخ ڪيئن ٿو تبديل ڪري سگهجي.

تعليم جي مسئلي تي وڏن ادارن، چرچ ۽ رياست جي اجاره داري نہ هئڻ گهرجي، انهيءَ طرح تعليمي ادارا انهن جا غلام ٿي رهجي ويندا. تعليم جي حاصلات جي باب ۾ جنهن ڳالهہ کي اهميت ڏني وئي آهي اها هي آهي تہ سڀ شاگرد مقرر حڪمن جي پيروي ڪن.

اهي اعليٰ ۽ نيڪ قدر جيڪي تعليم جي ڪري حاصل ٿيا آهن انهن کي برقرار رکڻ گهرجي ۽ ٻارن کي هي احساس ڏياربو رهجي تہ لکڻ پڙهڻ جا اصول

کھڙا آھن، خاص طور تي ڏندي سان لاڳاپيل علمَ مثلاً انجنيرنگ، طب ۽ قانون وغيره. سائنس بہ سڀ کان اھم موضوع آھي، ان سان گڏ تاريخ ۽ مذھب تي پڻ توجھ ڏني وڃي.

اسان کي ھڪ اھڙو ادارو بہ تعمير ڪرڻو پوندو جتي روحاني علمَ بہ سيکاريا وڃن. پر ھي خيال رھي تہ قديم دقيانوسي خيالن ۽ مرده رسمن ۽ رواجن کي اھميت نہ ڏني وڃي. بھرحال ھر صورت ۾ اسان کي ھڪ سنو تعليمي نظام تعمير ڪرڻو پوندو. تاريخ ۽ مذھب ۾ اسان جو مختلف فسادي مضمونن سان واسطو پوندو، پر اسان کي گھرجي تہ جتي بہ اھڙي صورتحال پيش اچي تہ اسان ان کي نظرانداز ڪري ڇڏيون

جيڪي اسڪول ڪنھن خاص فني تعليم لاءِ وجود ۾ آيا ھجن، اتي رڳو اھي ئي علم سيکاريا وڃن. مختلف مضمونن جي ملاوٽ جي ڪري توجھ ٽٽي پوندو آھي. اڪثر ڪري ملڪن ۾ تاريخ جو موضوع بيحد اھم آھي ۽ ان کي ايتري اھميت ۽ چاھہ سان پڙھيو ويندو آھي جو سموري ماضي جي صحيح واقفيت ٿي ويندي آھي. بار اھا معلومات ان يقين سان حاصل ڪندا آھن تہ تاريخ نويس ڪٿي ڪا بي ايماني نہ ڪئي ھوندي. پنھنجي عظيم سورمن جا ڪارناما پڙھندي انھن جا ڳاٽ فخر سان بلند ٿيندا آھن ۽ انھن جي دلين ۾ ھي خيال پيدا ٿيندو آھي تہ ھر جڳھ تي فتح اسان جو مقدر آھي. ان تصور ۽ يقين ڪيترين ئي عظيم شخصيتن کي جنم ڏنو آھي ۽ اھا ئي ڳالھہ اسان جي ملڪ لاءِ اعزاز جو سبب آھي. جيئن تہ اھڙا عقيدا وطن جي محبت سان پرپور ھوندا آھن، ان لاءِ بہ آساني سان ھضم ٿي ويندا آھن ۽ تاريخ ۾ امر تي رھجي ويندا آھن.

ھڪ معمولي مثال توھان جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو. واٽرلو جي جنگ بابت گھڻا حق واضح طور تي اسان جي اسڪولن م پڙھايا وڃن ٿا. جڏھن تہ فرانس ۽ جرمني ۾ مختلف واقعن کي ٿوڙي مروڙي پيش ڪيو ٿو وڃي. انگريز طالبِ علم کي (Prussians) پروشينس جي ڪردار تي شڪ آھي. جرمن طالبِ علم سوچي ٿو تہ ويلنگٽن عملي طور تي ان وقت شڪست کائي چڪو ھيو جڏھن بلوچرز جان بازن (Blucher's Gollantry) ملڪ تي پيھر قبضو ڪيو ھيو. جيڪڏھن سيني حقيقتن کي پوري سچائي ۽ ايمانداري سان بيان ڪيو وڃي تہ ڪنھن جي قومي اعزاز ۾ ڪا ڪمي نہ ايندي. ٿي سگھي ٿو تہ ان صورت ۾ جنگ جي خواھش گھٽ

ٽيندي وجي.

هر رياست چاهيندي آهي تہ قومي فخر، غرور ۽ حب الوطني جي جذبي کي طاقت ڏني وڃي. بيشڪ ائين ٿيڻ گهرجي پر شرط آهي تہ ان جو بنياد تاريخ تي هجي. پر مختلف ملڪن ۾ جيڪا تاريخ پڙهائي وڃي ٿي، ان ۾ گهڻو وڌاءُ ٿيل آهي. جنگ و جدل جي ڪهاڻين جي حوصلہ افزائي ڪئي پئي وڃي ۽ حڪومتون اها ڪوشش ڪري رهيون آهن تہ اهو تعصب برقرار رهي.

جيڪڏهن رياستن جي وچ ۾ خوشگوار تعلقات قائم رهن تہ پهريون قدم هي کڻڻو پوندو تہ تاريخ جي تعليم هڪ اهڙي بين الاقوامي ڪميشن جي سپرد ڪئي وڃي جيڪا غير جانبداراڻي طور تي ڪتابن کي ترتيب ڏئي جيڪي حب الوطني جي رجحان سان ڀرپور هجن.

۽ اها ئي صورت حال مذهب تي بہ اختيار ڪرڻ گهرجي. ابتدائي تعليم ۽ اسڪول عملي طور تي ڪنهن مذهبي اداري يا حڪومت جي هٿن ۾ هوندا آهن. انهن جي مذهبي سوچ هڪ خاص نقطہ نظر رکي ٿي. مختلف مذهبي گروهہ گهٽ عمر وارن ٻارن کي صحيح معلومات مهيا ڪرڻ کان پاسو ڪندا آهن ۽ اهي ئي ڳالهيون ڪندا آهن جيڪي، انهن جي ذاتي راءِ مطابق ۽ ذاتي خيالن سان ملندڙ هجن. جڏهن تہ رياست سخت قسم جي غير مذهبي يعني سيڪيولر آهي. فرانس ۾ اسڪول ڪليسا جي تعليم تي زور ڏيندا آهن جيڪي چرچ جي اثر هيٺ هوندا آهن. انهن مسئلن جي آزاداڻي تحقيق ٿيڻ گهرجي ۽ ٻارن جي ذهنن ۾ جيڪي مذهبي عقيدا مڙهيا ٿا وڃن، انهن تي بہ ڳالهہ ٻولهہ ٿيڻ گهرجي.

اهو رڳو بنيادي تعليم جو مسئلو نہ آهي، ان ۾ سڀ جا سڀ شيطاني معاملا موجود آهن. مٿئين سطح تي بہ وڏا باريڪ انداز اختيار ڪيا ويا آهن ۽ انهن سڀني کي پوشيده رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ايٽن ۽ آڪسفورڊ (Eton and Oxford) تعليم جي معيار تي هڪ خاص مهر لڳائي ڇڏي آهي جيئن يسوعي ڪاليج Jesuit college ڪندا آهن. اهو چوڻ مشڪل آهي تہ ڇا ايٽن ۽ آڪسفورڊ ڪنهن خاص ۽ فڪري اداري کي وٺي اڳتي وڌي رهيا آهن يا ڪو غيرملڪي ضابطو انهن جي پيش نظر آهي. هاڻي اتان جي تعليم يافتہ طبقي ۾ ”پرستش جي بهترين نظريي“ جي گهڻي ڳالهہ آهي. اهو نظريو قرونِ وسطيٰ جي چرچ ۾ رائج هيو ۽ هاڻي نئين سِر نروار ٿي رهيو آهي.

تعليم جنهن جو رضاعي رشتو سچائي جي خواهش سان آهي، رڳو ڪجهه خاص عقيدن سان نہ آهي. ڇو جو هي ئي اهي عقيدا آهن جيڪي ماڻهن کي ناپسنديده تنظيمن سان ڳنڍي ڇڏيندا آهن. ان ۾ رياست، چرچ ۽ سياست سڀئي شامل آهن. ڪجهہ ئي عرصي ۾ اهي عقيدا ٻارن جي ذهنن ۾ ويهي وڃن ٿا ۽ پوءِ فسادي لڙايون ۽ جهيڙا شروع ٿي ويندا آهن ۽ اها لڙائي ۽ جهيڙا ٻار جي فطرت ۾ نفرت جو جذبو پيدا ڪندا آهن ۽ وري انهن جو آزادي وارو نظريو محدود ٿي ويندو آهي.

اهڙا فرد جيڪڏهن تعليم جي شعبي سان ڳنڍيجي وڃن تہ اهي شاگردن سان توهين وارو سلوڪ ڪندا آهن ۽ سنگدلي جي انتها ڪري سندن خوشين کي ضايع ڪري ڇڏيندا آهن. پر ڪجهہ استاد ۽ والدين سمجهندا آهن تہ اهي جيڪو ڪجهہ ڪري رهيا آهن سو بلڪل صحيح آهي. تابعداري ۽ خوشامنداڻي رويي جي بدران اسان کي هڪ اهڙو نصب العين اپنائڻ گهرجي جنهن ۾ جوش، جذبي ۽ آزادي جي اميد کي محفوظ رکيو وڃي. سنگدلي ۽ بي رحمي جي جاءِ تي اعليٰ تعليم کي رواج ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي. سٺن، نيڪ خيالن ۽ فراخ دلي کي فروغ ڏيڻ گهرجي ۽ احترام ۽ تعظيم سان گڏوگڏ ٻين جي خيالن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻي پوندي، اهو ضروري نہ آهي تہ هر ڳالهہ توهان جي خيال ۾ قابلِ قبول هجي پر خواه مخواه جو بحث بہ نٺو سونهين.

هڪ سٺي بلند ظرف استاد جوفرض آهي تہ هو پيار محبت سان گڏوگڏ مهم جوئي، خيالن جي وڏي اڏام ۽ ڪردار جي عظمت ذريعي دنيا کي فتح ڪرڻ جي خواهش، پنهنجي شاگردن جي دلين ۾ پيدا ڪري، سياسي ارادا بيدار ڪرڻ ۽ انهن جي ذهنن کي مختلف خيالن جو مرڪز بڻائي ڇڏڻ هڪ سٺي استاد جو مقصد نہ آهي. ڪجهہ منفي ذهن رکڻ وارن استادن جو نظريو هي هوندو آهي تہ اهي شاگردن تي پنهنجو بي سبب رعب ۽ دابو قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ۽ انهن جي شخصيت کي برباد ڪري ڇڏن. استاد جو حقيقي معنائن ۾ هي فرض آهي تہ هو مختلف شاگرن ۽ ڪارآمد صلاحيتن کي اجاگر ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪن ۽ انهن جي علمي طاقت کي فروغ ڏين. جيڪي استاد منفي انداز اختيار ڪري وڃا آهن اهي نہ رڳو ايندڙ نسلن جي تباهي جا ذميوار آهن بلڪہ خود پنهنجو پاڻ کي بہ ذلت جي وڏين گهرائين ۾ ٻوڙي رهيا آهن.

جيڪڏهن مسئلن کي اهليت سان اڳتي وڌائي حل ڪرڻو آهي تہ ان لاءِ ضروري آهي تہ تابعداري ۽ قاعدن قانونن کي هڪ توازن سان قائم رکيو وڃي. اهي ماڻهو جيڪي تابعداري جو قدر ڪن ٿا ۽ اصولن کي معزز سمجهن ٿا، انهن جي خيال ۾ اطاعت، قانون جو هڪ جزو آهي. مختلف مسئلن ۾ ڪجهہ ڳالهيون تمام اهم آهن. باغي، اڏ مغزي ۽ مجرماڻي ذهن وارن ٻارن کي دٻاءَ ۾ رکڻو پوندو آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن انهن کي مارڻو بہ پوندو آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن اها هڪ مصيبت بڻجي ويندي آهي، انهيءَ طرح ضرورت ان ڳالهہ جي بہ آهي تہ شاگردن ۽ استادن کي هڪ حد تائين آزادي حاصل هئڻ گهرجي ۽ انهن کي هڪٻئي جي مسئلن ۾ بي سبب مداخلت نہ ڪرڻ گهرجي. رڳو تعليمي اصلاحن ئي ثابت ڪيو آهي تہ جيڪڏهن انهن اصولن تي پابند رهيو وڃي تہ ان سان ڪافي بهتر نتيجا ظاهر ٿيندا آهن ۽ جيڪي والدين، استاد ۽ شاگرد انهن تي عمل ڪري رهيا آهن اهي ڪافي مطمئن آهن.[10]

اطاعت جو فلسفو اسڪولن ۾ ڇو ضروري آهي؟ پهرين ڳالهہ هي تہ اسڪول ۾ گنجائش کان وڌيڪ شاگرد داخل ڪيا ويندا آهن ۽ انهن لاءِ ڪلاسن جو بندوبست بيحد مشڪل ٿي وڃي ٿو استاد انهن تي پوري توجهہ نٿا ڏئي سگهن ۽ نہ ئي ڪين ايترو وقت ڏئي سگهن ٿا. انتظاميہ کي گهرجي تہ انهن مسئلن تي قابو پائڻ جي ڪوشش ڪري.

اسان وٽ سفارش ۽ رشوت تي ڪجهہ اهڙا استاد بہ رکيا ويندا آهن جن ڪڏهن بہ ان شعبي جو علم حاصل ناهي ڪيو. انهن کي هي اندازو نٿو ٿي سگهي تہ هدايتون ۽ پابنديون عائد ڪرڻ جا ڪهڙا ڪهڙا فائدا آهن. اهي بس ڪلارڪ وانگر پنهنجو وقت گذاري هليا ويندا آهن. علم کي شاگردن تائين منتقل ڪرڻ هڪ اهڙو اعليٰ فرض آهي جيڪو ڪنهن مشيني انداز ۾ نٿو نبري سگهجي. جيستائين ان کي پوري دلچسپي ۽ ذميواري سان قبول نہ ڪيو وڃي.

هڪ سچي استاد جي ذميواري آهي تہ هو پوري دلچسپي ۽ دل سان پنهنجا

---

[10] اطاعت ۽ تابعداري جي اصولن جي فرق کي واضح ڪندي مادام مونتيسوري (Madame Montessori) ان منزلِ مقصود کي حاصل ڪري ورتو. تعليمي ميدان ۾ ان جا فائدا معجزاڻا ثابت ٿي رهيا آهن.

فرض ادا ڪري. ان کي هن ڳالهه جو به ڌيان رکڻ گهرجي ته شاگردن جون ذهني صلاحيتون ڪهڙيون ۽ ڪيتريقدر آهن ۽ انهيءَ مطابق مسئلن کي ڪٽي اڳتي هلڻو آهي. ان جو نتيجو هي نڪرندو ته ٻنهي جا تعلقات خوشگوار ٿي ويندا ۽ پڙهائي جو سلسلو تيز رفتاري سان جاري رهندو.

شاگردن کي هي حقيقيت تسليم ڪرڻ گهرجي ته انهن جي زندگي کي بهتر ۽ خوشگوار بڻائڻ لاءِ تعليم بيحد ضروري آهي. وقت جو زيان ۽ ڪيڏي ڪڏي واپس گهر وڃڻ جو نالو تعليم نه آهي. ان مُند ۾ والدين ۽ حڪومت جي گهڻي رقم خرچ ٿيندي آهي جنهن جي محنت جو شاگردن کي هاڻي ڪو احساس نه آهي. اج ڪلهه تربيت جا جيڪي اصول اسڪولن ۾ سيکاريا وڃن ٿا، انهن اندر گهڻيون برايون ۽ خرابيون لڪيل آهن. تربيت جو بهترين انداز اهو آهي جيڪو اندر کان ايرندو آهي ۽ رستي ۾ اچڻ واري هر رڪاوٽ کي ٽوڙيندو اڳتي وڌندو رهندو آهي. انهيءَ طرح تابعداري جي جذبن ۾ آس پيدا ٿيندي آهي. تربيت ائين ڪجي جو شاگرد جي دل ۾ جذبن جو سمنڊ موج تي هجي، جوش دل کي چيري نڪرڻ لاءِ بيچين هجي ۽ ان جا شعلا اکين ۾ نمايان نظر اچن.

جيتوڻيڪ ابتدائي تعليم مجهول تابعداري جي حوصلا افزائي ڪندي آهي. پر اخلاقي تربيت ۽ بااصول سوچ ان کي طاقت بخشيندي آهي. خالص ذهني تربيت لاءِ هڪ مخصوص طريقو اپنايو ويو آهي، جيڪو هي آهي ته ڪو فرد پنهنجي خيالن کي گڏ ڪري ۽ پوءِ ڪنهن هڪ خواهش يا ڪنهن خاص مسئلي تي لڳائي ڇڏي. اهو خصوصي توجهه ذهانت کي اعليٰ پيماني تي اجاگر ڪندو آهي ۽ ذهن کي طاقت بخشيندو آهي. ان جذبي کي هڪ ساز جي حيثيت ڏئي سگهجي ٿي جنهن کي هر شخص وڏي شوق سان سکڻ چاهيندو هجي.

ضابطي جو اصل نچوڙ هي آهي جنهن ۾ پيشي جي انتخاب کي اهميت ڏني وئي آهي. اهڙو پيشو جيڪو ٻارن کي دلچسپ محسوس ٿئي ۽ سندن خواهش جي مطابق هجي. عام طور تي ڏنو ويو آهي ته راند روند جي ذريعي به علم ۾ واڌارو ٿيندو آهي. ميڊم مونٽيسري جو تعليمي نظام ننڍي عمر جي ٻارن لاءِ بهترين آهي، پر بالڪپڻ جي عمر گذرڻ کانپوءِ قابلِ عمل نه آهي. ڪڏهن ڪڏهن هي سوچيندو آهيان ته گهڻيون شيون وقتي طور تي سٺيون ناهن لڳنديون پر بعد ۾ احساس ٿيندو آهي ته اها شي بيحد ضروري هئي. انڪري ثابت ٿيو ته توجهه جي طاقت حاصل

ڪرڻ تمام گھڻي ضروري آهي. ڪجھ ٻار حقيقت ۾ مضبوط تخليقي صلاحيت رکندا آهن ۽ اهي چاهيندا آهن تہ پنهنجي آزاداڻي مرضي مطابق تعليم جاري رکن، جنهن ۾ ڪا ٻاهرين دخل اندازي نہ هجي.

ذهني تربيت لاءِ ضروري آهي تہ هر وقت ٻارن تي نگاهہ رکي وڃي نہ تہ اهي ٻاهرين اثرن کي ڪٽي پنهنجي ذهني دلچسپي ۽ جذبن کي برباد ڪري سگھن ٿا. جيستائين ذهني تربيت جي اهميت کي ناهي سمجھيو ويندو، ان وقت تائين شاگردن جو پورو ڏيان حاصل نٿي ڪري سگھجي. اها سنگدلي ۽ بيدردي معاشي جنگ ۾ ان وقت تائين قائم رهندي جيستائين اسان جو موجوده نظام برقرار رهندو.

استادن کي گھرجي تہ پيپرن جي سٺي طرح جاچ پڙتال ڪن. قابل ۽ ذهني ٻارن لاءِ ڊپلوما يا ڊگري جي باري ۾ سوچڻ جي ضرورت ناهي. ان جو سبب هي آهي تہ جيڪڏهن گھڻي سختي ڪئي وڃي تہ ذهين ترين شاگرد بہ علم سکڻ ۽ ڪجھ حاصل ڪرڻ کان بيزار ٿي ويندا آهن ۽ عملي زندگي مان ڀڄڻ کي نجات سمجھندا آهن.

امتحاني نظام ۽ هدايتون، بحيثيت تربيت جي نوجوانن کي ان طرف وٺي ويندڙيون آهن جتي علم جي تعظيم ڪئي ويندي آهي ۽ جتي خالص مفاد پسند نقطہ نظر دولت جي طرف رهنمائي ڪندو آهي. هي ڪو اهڙو وڏو مسئلو نہ آهي، جيڪر اهو صرف استعمال ٿئي ها انهن ماڻهن جن وٽ ذهانت جا ڀرپور مثال موجود آهن، پر بدقسمتي سان اهو استعمال ٿي رهيو آهي انهن فردن لاءِ جن جي ذهني صلاحيت مشڪوڪ آهي. هتي مان هڪ دفعو ٻيهر حوالو ڏيندس سر ٿامس مور جي ڪتاب يوٽوپيا (Utopia) جو (اهو ڪتاب هن 1516ع ۾ لکيو هن ڪتاب ۾ هڪ تصوراتي ٻيٽ جو ذڪر ڪيو ويو آهي جتي هڪ مڪمل مثالي، تمدني ۽ سياسي نظام رائج هيو).

استادن جو مثبت فڪر جو انداز ٻارن لاءِ تمام ضروري آهي. ان لاءِ ظاهر ٿئي ٿو تہ استاد پنهنجي ذميواري کي سمجھي ٿو ۽ ان کي پوري طرح نڀائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. استاد جي شفقت کي حاصل ڪرڻ جو هڪ طريقو هي آهي تہ جيستائين هو ڪا مصيبت پيدا نہ ڪري، توهان بہ ان کي تنگ نہ ڪريو. آئينده زندگي ۾ توهان کي هڪ رهنما جي تلاش هوندي ۽ ان وقت اهو ئي استاد توهان جي رهنمائي ڪندو. اهڙا ماڻهو جيڪڏهن مذهبي خيال رکن ٿا تہ اهي چرچ لاءِ بہ مفيد آهن تہ

حڪومت لاءِ ٻه.

هي دنيا انتهائي حيرت انگيز رنگن ۽ نورن سان ڀريل آهي. ڪجهه شيون ڏسڻ ۾ بلڪل بي رنگ ۽ صاف شفاف نظر ايندڀون آهن پر جڏهن انهن جون ڳنڍيون ڪلنديون آهن ته انسان دنگ رهجي ويندو آهي. مهم جوئي اها شاندار ۽ دلچسپ وندر آهي، جنهن ۾ ماڻهو گم ٿي ويندو آهي ۽ انهيءَ ڏن ۾مست ٿي اتر قطب کي به سَر نگون يا تباه ڪندو آهي، اهو ئي جذبو جنگ جي طرف به رهنمائي ڪندو آهي.

جيڪي ماڻهو مهم جوئي جي شوق ۾ مبتلا ٿي ويا آهن، اهي ئي ان جو صحيح مزو ۽ لطف ڄاڻيندا آهن. ان جي اهميت سمجهڻ ۽ ذهني سڪون حاصل ڪرڻ تعليم يافته ماڻهن جو ڪم آهي. گهٽ پڙهيل ماڻهو ان جي صحيح قدر و قيمت جو اندازو نٿا لڳائي سگهن. انسان هڪ هيڻو ۽ ڪمزور ذرو آهي جنهن جي چئني طرفن کان گهري ۽ خوفناڪ خاموشي ڇانيل آهي، پر اهو فخر ۽ غرور جي جذبي سان ڀرپور ۽ ائين خاموش ۽ ساڪن آهي تنهن هوندي به خدا پنهنجي ٻاجهه ان تي قائم رکي آهي. خدا تمام عظيم آهي، سيني مفڪرن کان بي نياز. دنيا جو روشن مينار ۽ غظمت جو نوراني ستارو آهي.

اميد ۽ بي خوفي، انساني فطرت ۾ قدرت تخليق ڪيا آهن ۽ انهن گڏجي انسان کي عظيم بڻايو آهي. هتي هڪ ڳالهه چوڻ ضروري آهي ته رڳو جدوجهد نه بلڪ برن ۽ گندن خيالن جو رُخ موڙڻ به ضروري آهي، ۽ اهو سڀ ڪجهه تعليم سان ئي ممڪن آهي.

تعليم جو نصب العين مرده خيالن جي بدران مثبت زندگي ۽ جاڳرتا جي طرف هئڻ گهرجي، هڪ اهڙي جرئت ۽ ڦڙتي سان هجي جيڪا اسان کي اهو سوچڻ تي مجبور ڪري ڇڏي ته اسين ڪو تخليقي ڪم ڪري رهيا آهيون. هي به تحرڪ جو ذريعو هئڻ گهرجي نه ڪي معذرت واري انداز ۾، نئين دؤر جي سجاڳي جي خواهش رکندي لاوا جي طرح ڀڙڪندڙ هجي.

ڪاميابي جو اهو احساس ۽ اها سوچ ته وقت اچڻ تي اسين سڀ ڪجهه حاصل ڪنداسين ۽ اميد جي خوشي، مستقبل جي آس. هي اعتماد ته انسان جي محنت رنگ لائيندي ۽ اسين پنهنجي عظيم مقصد ۾ ضرور ڪامياب ٿينداسين.

باب ڇهون

شادي ۽ آبادي جا مسئلا

عيسائي آبادي گذريل هڪ صدي کان يورپ ۾ گهٽجي رهي آهي. پر هڪ معاشرتي ادارو اهڙو آهي، جنهن عيسائي روايتن جو هڪ گهرو تاثر قائم ڪيو آهي. منهنجو مطلب شادي جي رسم و رواج ۽ دستور جي اداري سان آهي. چرچ جي تعليم جي ذريعي هڪ وڏي علائقي ۾ ۽ تمام وڏي پيماني تي شادي جي مسئلن تي ماڻهن کي معلومات مهيا ڪئي پئي وڃي ۽ ماڻهن ۾ آگاهي ڦهلجي رهي آهي. جنهن موضوع تي ٿوري تفصيل سان ڳالهه ڪرڻ چاهي رهيو آهيان، اهو هي ئي معاملو آهي. شادي رڳو هڪ انفرادي مسئلو نہ آهي بلڪ شادي کي قانون جي تحت نافذ ڪرڻ ۽ تسليم ڪرڻ لازمي آهي. شادي هڪ تمام ئي نازڪ پر نفيس مسئلو آهي ۽ سيئي ماڻهو ان جو قدر ڪندا آهن. پر ڇا اسان جو موجوده رويو معاشري يا زندگي سان ڪا مشابهت رکي ٿو؟ جيڪڏهن نہ تہ پوءِ ڪٿي تبديلي آڻڻي پوندي ۽ ان لاءِ ڪهڙا طريقا استعمال ڪرڻ پوندا؟

شادي جي نظام ۾ بہ سوال ٿيندا آهن جن کي سمجهڻ نهايت ضروري آهي. پهريون، ان کي ڪيئن ترقي جي راهہ ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو ۽ اهو پڻ تہ ان جو مزدورن ۽ عورتن جي ڪردار سان ڪهڙو تعلق آهي؟ ٻيو، ان جي پهچ ڪيستائين آهي ۽ ٻارن تي ان جا اثر ڪيتري حد تائين پوندا؟ اهي ٻئي سوال الڳ الڳ نقطہ نظر رکن ٿا. منهنجي خيال ۾ پهريان موجوده برطانوي قانون ۽ عوام جي خيالن کي بيان ڪيو وڃي ۽ جنسي تعلقاتن جي وضاحت ڪئي وڃي ۽ پوءِ انهن مسئلن تي ڳالهہ ٻولهہ ڪئي وڃي جن جو تعلق ٻارن سان آهي. ان کان پوءِ اهو نقطو ڪٿي سگهجي ٿو تہ خرابين جو تدارڪ ڪيئن ڪري سگهجي ٿو ۽ پوءِ انهيءَ طرح ٻين موضوعن تي بہ ڳالهہ ٻولهہ ڪري سگهجي ٿي.

جيڪو قانون برطانيہ ۾ رائج آهي، اهو هنن اميدن تي قائم آهي تہ شادي شده جوڙو سڄي عمر اهو رشتو نڀائيندو. پر جيڪڏهن ٻنهن مان ڪو الڳ ٿيڻ چاهي تہ ڪيس ثابت ڪرڻو پوندو تہ ان سان ٻئي ساٿي بي وفائي ڪئي آهي. طلاق جا خرچ گهٽا وڌيڪ آهن انڪري ٻئي سوچي سمجهي فيصلو ڪندا آهن ۽ تڏهن قانوني فرياد طرف قدم وڌائيندا آهن. خرچن کي مدِ نظر رکندي ڪڏهن ڪڏهن ٻنهي کي

درگذر ڪرڻ کان ڪم وٺڻو پوندو آهي ۽ معاملي کي درگذر ڪرڻ تي مجبور ٿي ويندا آهن. اهڙن مسئلن ۾ قانون بہ سندن مدد ڪندو آهي. سرڪار قانوني الجهن کي سلجهائڻ لاءِ وڪيل جو بندوبست ڪيو آهي جيڪو ٻنهي سان ڳالهہ ٻولهہ ڪري ٻنهي کي راضي ڪندو آهي. ان ڪم کي سرانجام ڏيڻ لاءِ هڪ خاص فيس مقرر ٿيل آهي.

هي دلچسپ اصول چرچ آف انگلينڊ تقريباً 50 سال اڳ انهن ماڻهن لاءِ واضع ڪيو جيڪي ڪنهن جا پوئلڳ نہ آهن. (اهي پروٽيسٽنٽ عيسائي جيڪي ڪليسائي انگلستان جا ڪارڪن نہ پهريان هئا نہ هاڻي آهن) هي بہ اعلان ڪيو ويو تہ بدڪاري گناه نہ آهي. پر شادي کانپوءِ جيڪڏهن ڪو ساٿي گناه ڪري ٿو تہ ٻئي کي حق حاصل آهي تہ هو بہ بدلو وٺي، يعني هو بہ ڪنهن ٻئي سان دوستي ڪري وٺي.

اهو قانون جيڪو ٻين مسئلن ۾ گهڻو واضع نظر ايندو آهي، هن معاملي ۾ بلڪل بي وس آهي، ڇو جو چرچ جي معاملن ۾ اهو دخل اندازي نٿو ڪري سگهي. هتي چار تجويزون پيش ڪيان ٿو جيڪي عام زندگي ۾ ٻنهي جي مدد ڪري سگهن ٿيون.

1. شادي کان پوءِ ڪنهن غير سان جنسي تعلقات کي جرم قرار ڏنو وڃي ۽ ڪا سخت سزا تجويز ڪئي وڃي.
2. بدڪاري ڪرڻ واري مرد کي ظالم تسليم ڪيو وڃي جنهن پنهنجي ساٿي سان ظلم ڪيو (ڪٿي اهو سڀ ڪجهہ رضامندي سان ٿيو هجي)
3. مظلوم کي معاوضو ادا ڪيو وڃي ۽ ان کي تلقين ڪئي وڃي تہ ان ڳالهہ تي غم ڪري پنهنجي زندگي تباهہ نہ ڪري.
4. جيڪڏهن دولتمند شخص جرماڻو ادا ڪري ان گناهہ کان نجات حاصل ڪري سگهي ٿو تہ ڇا غريب ماڻهو کي هي حق حاصل نہ آهي تہ هو خوشگوار احساسن کي پنهنجي قريب اچڻ ڏئي؟

عوام جو هڪ مختصر طبقو دل سان هي يقين رکي ٿو تہ شادي کان سواءِ جنسي تعلق سراسر بدمعاشي آهي. جڏهن تہ ٻيو وڏو طبقو چوي ٿو تہ اهو سڀ ڪجهہ دوستن جي درميان ذاتي مسئلو آهي جنهن کي عام طرح اڇلائڻ نہ گهرجي. ڏنڏي وارن سياستدانن کي اهو مسئلو دارالامرا (House of lords) ۾ ڪٽڻ گهرجي.

شادي شده زندگي جي دوران ٻارن جا خرچ وڌي ويندا آهن. جيڪي ان ڳالهہ جو

مطالبو ڪندا آهن تہ خاندان کي محدود رکڻ گهرجي. عورتن جي اڪثريت پنهنجي ٻاري ۾ فڪرمند رهندي آهي. انهن جي اها خواهش هوندي آهي تہ جيڪڏهن ٻار هجن تہ هڪ يا ٻن کان وڌيڪ نہ هجن. اهي ٻارن کي پنهنجي جسماني خوبصورتي جي لاءِ ماريندڙ زهر سمجهنديون آهن. هڪ فڪر جو انداز هي بہ آهي تہ ٻار انهن جي مستقبل جي راهہ ۾ رڪاوٽ بڻجي ويندا آهن، اهڙي طرح اهي ٻارن کان پري رهنديون آهن. ڪجهہ عورتون اهڙيون بہ آهن جيڪي رڳو عيش ۽ عشرت جون ڪوڏيون آهن ۽ ڪجهہ مردن کان پنهنجي حسن جي ساراهہ ۽ تعريف جون خواهشمند هونديون آهن. اهي سڀ عورتون ان وقت تائين ٻارن کان پري رهنديون آهن جيستائين اهي جوان آهن ۽ سندن ڪشش برقرار آهي. هي اندازو لڳائڻ مشڪل آهي تہ عورتن ۾ خانگي ۽ قومي زندگي بابت ڪهڙا تاثر آهن، پر اڄ ڪلهہ جي دؤر ۾ جيڪو رجحان هلي ٿو اهو معاشري کي برباد ڪري ڇڏيندو. (Tolstoy's Natacha) ان فلسفي جي وضاحت هيئن ٿو ڪري تہ هوءَ هڪ دلڪش، بيقرار ۽ عياش (Gay) آهي.

ها، هڪ فلسفو عورتن ۾ بہ موجود آهي تہ عورت زندگي جي وهڪري جي محافظ آهي ۽ زندگي جو اصل مقصد ماءُ بڻجڻ آهي. انهيءَ سان عورت جي وجود جي تڪميل ٿئي ٿي، ان جون سڀ فطري ۽ جنسي خواهشون ان ڳالهہ جي طرف رهنمائي ڪن ٿيون.

هاڻي اچون ٿا انهن گڏيل معاشي حالتن جي طرف جيڪي پيدائشي شرح جي مسئلي ۾ هڪ خاص توجهہ جي مستحق آهن. فرانس جي آبادي عملي طرح ساڪن آهي، يعني هڪ ئي مخصوص تعداد تي رڪجي وئي آهي. جڏهن تہ انگلينڊ ۾ اضافي جي طرف وڌي آهي. ان جو سبب هي آهي تہ انگلينڊ جا رهاڪو گهڻا ڪيٿولڪ مذهب جا پيروڪار آهن. آئرلينڊ، بريٽن (Bertons) ۾ ڪيٿولڪ جو تعداد گهڻو آهي ۽ ڪيٿولڪ مذهب خاندان کي محدود رکڻ جو قائل نہ آهي.

وچين درجي جا ڇوڪرا اڪثر ڪري هي چاهيندا آهن، تہ انهن جون شاديون اعليٰ ۽ تعليم يافتہ طبقن ۾ ٿين تہ جيئن انهن جو نسل ترقي جا موقعا حاصل ڪري، پر انهن جي اها خواهش تمام گهٽ پوري ٿيندي آهي. اعليٰ خاندان وارا انهن کي اڪثر ڌڪاري ڇڏيندا آهن. جنهن جو نتيجو هي آهي تہ غريبن جو بهترين عنصر جبر جو شڪار آهي.

ڏنڏي واري طبقي ۾ نوجوان عورتون جيڪي پيش قدمي، توانائي ۽ ذهني قوت

رکنديون آهن، شادي جي طرف مائل ناهن يا جيڪڏهن شادي ڪنديون بہ تہ هڪ يا ٻن کان وڌيڪ ٻار ڄڻڻ پسند ناهن ڪنديون. ماضي ۾ شادي ظاهري طرح عورت لاءِ معاشي تحفظ جو نالو هيو يا وري والدين جي طرف کان دٻاءُ جنهن ۾ انهن جي پوڙهي ٿيڻ جو خطرو نہ درپيش هيو. پر هاڻي هڪ عورت جيڪا معمولي صلاحيتن جي مالڪ آهي، اها بہ آساني سان روزي ڪمائي سگهي ٿي، ڪنهن سهاري کانسواءِ زندگي گذاري سگهي ٿي. اها هن مسئلي ۾ آزاد آهي تہ جڏهن چاهي شادي ڪري يا نہ ڪري.

ورهاست جي باري ۾ جيڪو قانون هن وقت رائج آهي، ان جو اثر آبادي جي اخلاق تي ڪيتري حد تائين پئجي سگهي ٿو؟ پر هاڻي ان مسئلي کي هڪ طرف رکي اچون ٿا ٻارن جي تعليم طرف. والدين کي پنهنجي ٻارن جي اخلاق، ڪردار ۽ تعليم تي پورو توجهہ ڏيڻ پوندو. ان طرح نہ رڳو انهن ٻارن جا اخلاق مهذب ۽ بلند ڪردار ٿيندا بلڪ پورو خاندان مثالي ثابت ٿيندو ۽ اهو قوم ۽ ملڪ جو سرمايو ثابت ٿيندو. ان ڳالهہ ۾ ڪو شڪ يا شبهو ناهي تہ ذهانت، ڪٿي ورثي ۾ ملي هجي يا اعليٰ تعليم ذريعي، اها خاندان ۾ خانداني وقار جي نگهداشت ڪندي آهي. اسان کي ڪمتر ۽ ڪمزور ذهني صلاحيتن وارن فردن جي ضرورت ناهي.

جيڪڏهن اسان جو معاشي نظام ۽ اخلاقي ڪردار تبديل نہ ٿي سگهيو تہ ايندڙ نسل اجان وڌيڪ پسماندگي جو شڪار ٿيندو ۽ اخلاق جا معيار تيزي سان ڪرندا ويندا. تاريخ جو جائزو ورتو وڃي تہ معلوم ٿيندو تہ اهڙي ئي صورتحال رومن سلطنت کي بہ پيش آئي هئي. سوچڻ جي ڳالهہ هي آهي تہ آبادي جو گهڻو حصو ان معاملي ۾ ناڪام نظر ٿو اچي ۽ اسان جو نسل قانون ۽ حالاتن مطابق ترقي ڇو نٿو ڪري سگهي؟ ان جي جان بازي، جوش ۽ ولولو ڇو گهٽ ٿيندو پيو وڃي؟ جيڪڏهن اهو فرض ڪيو وڃي تہ هڪ خاص بلندي تي پهچڻ کانپوءِ تهذيب تباهہ ٿيڻ لڳي ٿي تہ ان جو سبب بہ معلوم ڪرڻ گهرجي.

ڪجهہ ناڪاميون شديد ذهني مونجهارن جو سبب بڻجنديون آهن ۽ پوءِ قوم سنڀالجندي ناهي. پر ان قسم جي غيرواضع نظريي جو رڳو هڪ ئي دليل ڏئي سگهجي ٿو اهو هي آهي تہ سڀ ڪجهہ بي سبب پاڻ پڌائڻ ۽ عقيدي جي ڪچائپ جي پيداوار آهي. ان کان سواءِ اسان سائنسي ميدان ۾ بہ ڪا ترقي ناهيون ڪري رهيا ۽ نہ ئي ادبي يا اخلاقي زندگي ۾ جيڪڏهن اسين پنهنجي ڪمزورين تي نظر وجهون ۽ پنهنجي خامين کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪيون تہ هڪ مناسب رستو

تلاش ڪري سگهجي ٿو.

سڀ کان پهريان اسان کي هيءَ ڳالهہ سمجهڻ گهرجي تہ آخر اسين چاهيون ڇا ٿا. يورپ جي آبادي ۾ اضافو ناهي ٿي رهيو ان صورتحال ۾ اسان لاءِ اجا بہ آسان ٿيندو ٿو وجي تہ معاشي اصطلاحن کي وڌيڪ فروغ ڏنو وڃي ۽ جنگ کان پري رهجي. مستقبل ۾ اسان کي ٽن خوفناڪ مسئلن سان منهن ڏيڻو پوندو. پهريون، انگريز فرينچ ۽ جرمنن جي تعداد ۾ ڪمي. ٻيو ذهني صلاحيت جو زوال. ٽيون، تهذيبي ۽ اخلاقي قدرن جي ڪوٽ. جيڪڏهن اسين ان نتيجي کي بهتري جي طرف وٺي وڃڻ ٿا چاهيون تہ اسان کي پيدائش جي شرح تي وڌيڪ قابو پائڻو پوندو. اهو هڪ اهڙو مسئلو آهي جيڪو پوري مغربي معاشري جو احاطو ڪري ٿو.

ماضي ۾ مردن ۽ عورتن جي جبلت انهن کي هن طرف مائل ڪيو تہ پيدائشي شرح تي قابو پائڻ لاءِ ڪو قدم کڻڻ گهرجي. ٽي . آر . مالٿيوس (T. R Malthus _وفات 1835ع) هي نظريو پيش ڪيو هو تہ آبادي جو تيزي سان وڌڻ تمدن لاءِ تباهي جو مقدمو آهي. تنهن ڪري ضابطي کان ڪم وٺي ان ۾ ڪمي آڻڻ گهرجي. جڏهن مالٿيوس اهو لکيو هيو تہ ان وقت جي لحاظ سان هي نظريو درست هيو ۽ اڄ بہ سچ پچ آهي. پر اسان جي هيئين جاهلن ۽ ڳنوار طبقي کي اهي خيال نٿا پائن ۽ اهي پوري جنسي مزاج کي حاصل ڪندا رهيا ۽ ذرو بہ نہ ٿا سوچين تہ ان جا نتيجا قوم کي ڀوڳڻا پوندا.

اڄ جي جديد دؤر ۾ اسان جائزو وٺڻ کانپوءِ جيڪي نظريا قائم ڪيا آهن ۽ جن جو معاشري ۾ هر طبقي تي لاڳو ڪرڻ ضروري آهي، اهي ڪجهہ هيئن آهن.

1. جيڪڏهن ٻارن جو مستقبل شاندار بڻائڻو آهي ۽ انهن کي ملڪ جي لاءِ فخر جي قابل بڻائڻو آهي تہ انهن تي بيحد خرچ ڪرڻا پوندا. جيڪڏهن ٻار گهڻا هوندا تہ انهن تي پورو توجهہ نہ ڏئي سگهنداسين.
2. عورتن جو هڪ خاص تعداد جيڪو هڪ يا ٻن ٻارن کان وڌيڪ ٻار ڄڻڻ پسند نٿو ڪري، ڇاڪاڻ تہ ٻارن جي ڪري انهن کي ملازمت حاصل ڪرڻ ۾ يا ڪٿي ڪم ڪرڻ ۾ تمام گهڻيون ڏکيائيون پيش اچن ٿيون.
3. ٻارن ۾ ڇوڪرين جو تناسب وڌيڪ آهي، تنهن ڪري جڏهن اهي جوان ٿينديون آهن تہ اڪثر ڪري غير شادي شده رهجي وينديون آهن جيڪي معاشري ۾ بگاڙ جو سبب بڻجنديون آهن.
4. سرڪاري ۽ خانگي طور تي ادارا قائم ڪيا وڃن جيڪي ضرورتمند عورتن ۽

سندن ٻارن جي نگهداشت ڪن. هڪ عورت جيڪا ڪمائڻ جي صلاحيت رکندي آهي پر حمل جي صورت ۾ مزدوري نٿي ڪري سگهي تہ رياست ۽ ادارن طرفان ان جي خرچن کي پورو ڪرڻ گهرجي.

5. جسماني ۽ ذهني طور معذور ٻارن جي پيدائش جي حوصلا افزائي ڪئي وڃي. هڪ سٺي ۽ عمدي نسل جي افزائش لاءِ اها ڳالهہ بنيادي اهميت جي حامل آهي.

6. هڪ انجمن يا تنظيم قائم ڪئي وڃي جيڪا زال مڙس جي وچ ۾ طلاق جي معاملن جو جائزو وٺي. اهي عورتون جيڪي ٻارن جي جهنجهٽ کان آزاد رهڻ چاهن ٿيون ۽ ان بنياد تي طلاق جون خواهشمند آهن تہ انهن کي آزاد ڪيو وڃي.

ماضي ۾ اها ئي شادي ڪامياب هوندي هئي جنهن ۾ سيني اختيارن جو مالڪ مڙس هوندو هيو ۽ زالن ان سماجي ڳانڊاپي اڳيان سر جهڪايو هيو. انهن حالتن ۾ مڙس کي مڪمل خودمختياري حاصل هئي تہ هو جيڪو چاهي ڪري ۽ زال سر جهڪائي هڪ غلام جهڙي زندگي گذاريندي هئي. جن مسئلن ۾ ٿورا گهڻا اختلاف ٿيندا هئا اتي مڙس جو فيصلو اٽل هوندو هيو. زال جو فرض هيو تہ هوءَ وفادار ۽ مخلص رهي. مڙس جي هر برائي کي پوشيده رکڻ بہ زال لاءِ اولين فرض هيو.

اهو سلسلو صاف ستري انداز ۾ گهڻي عرصي تائين هلندو رهيو ۽ هڪ طرفي ٽريفڪ روان دوان رهي. عورتن کي شروع کان ئي اهوبڌايو ويندو هيو تہ مڙس جي پسند انهن جي اولين ترجيح هئڻ گهرجي. نتيجو هي نڪرندو هيو تہ زال رضا ۽ مرضي سان پنهنجو پاڻ کي قربان ڪندي هئي. ان پنهنجي ڀلائي لاءِ ڪڏهن ڪجهہ ناهي چاهيو ۽ پنهنجي ذميواري فرض سمجهي نڀائي. جڏهن تہ ان کي ڪڏهن اميد ئي نہ هئي تہ ڪا خوشي ان جي قسمت ۾ لکيل آهي. انڪري ڪيس ڏک بہ نہ ٿيندو هيو. ان جي مزاج مان ڪاوڙيا حسرت جو عنصر ئي غائب ٿي ويو. ان جي دل ان قدر مري چڪي هئي جو هوءَ هر ڏک ۽ غم کان آزاد ٿي چڪي هئي.

راهباڻي طور تي پنهنجي زندگي گذاريندڙ عورت جنهن جي تعريف ۾ اسان جي بزرگن زمين ۽ آسمان جا پلؤ ملائي ڇڏيا آهن, اها معاشري ۾ هڪ خاص حيثيت رکندي هئي. ان جي باري ۾ هڪ اهڙو تصور قائم ٿي ويو هيو جيڪو ماورائي انتها تائين پهچي چڪو هيو. اها اڄ بہ انهيءَ احترام جي نظر سان ڏٺي ويندي آهي. هاڻي اهي خيال پراڻا سمجهيا وڃڻ لڳا آهن ۽ اميد آهي تہ رسم و رواج

مهذب دنيا مان خارج ٿي ويندا.

هاڻي اچون ٿا مذهب معاشري جي طرف. هي حقيقت اسان کي تسليم ڪرڻي پوندي تہ شادي ۽ خاندان اسان جي سماج جو حصو آهن. ان تعلق ۾ اڪثر هي سوال ذهن ۾ اڀرندو آهي تہ هڪ عورت کي ڇو مرد جو فرمان بردار ٿيڻ لازمي آهي. پر بائبل تابعداري جي ان بيهوده خيال کي رد ڪيو آهي. بائبل جي فيصلي مطابق عورتن جا حق واضح طور تي اهي ئي آهن جيڪي مردن جا آهن. زندگي ۾ سٺو يا خراب بڻجڻ کي گڏ سَهڻو آهي.

هڪ مهذب معاشري ۾ بڻجڻ کي سوچ سمجهہ سان ڪم ڪرڻو پوندو. جيڪڏهن ڪو حل نہ ٿيندڙ مسئلو آهي تہ بائبل مان رهنمائي ملي سگهي ٿي. هي ياد رهي تہ انفراديت ۽ خود پسندي کان هٽي معاشري ۽ انسانيت جا بہ مطالبا آهن. انسانيت جو مستقبل، ڪائنات جو اڻ کٽ ڦهلاءُ ۽ عظمت، جنهن ۾ خبر ناهي تہ ڪيترين اميدون، خوفَ ۽ راز لڪيل آهن.

زال مڙس سڄي عمر ادب ۽ تعظيم جي روح سان برابري جي بنياد تي زندگي گذاري سگهن ٿا. انفرادي آزادي ۽ خود غرضي کي پوئتي رکي فطري تعاون حاصل ڪري سگهن ٿا. جڏهن تہ شادي جي پراڻي انداز تي مذهب حاوي آهي، تنهن هوندي بہ مهذب زندگي کي نئون نظريو پيش ڪرڻ گهرجي. هڪ اهڙو نظريو جنهن ۾ آزادي، انصاف ۽ پيار محبت جو اقتدار شامل هوندو.

محبت هڪ اهڙو لازوال جذبو آهي جيڪو انسان کي خوشيون بخشي ٿو ۽ شادي جي لاءِ تحريڪ پيدا ڪري ٿو. اڪثر ماڻهن جو خيال آهي تہ محبت کانسواءِ شادي ڪامياب ناهي ٿيندي. محبت جي ڪاميابي بڻجڻ لاءِ خوشي ۽ مسرت جو سبب آهي ۽ شادي کانپوءِ اطمينان ۽ ذهني سڪون ملندو آهي. انساني زندگي ۾ سڪون ان وقت تائين اچي سگهي ٿو جيستائين پاڻ ۾ محبت ۽ تعاون جي جذبو ڀرپور هجي ۽ هي سوچ جاڳي تہ اسان کي وقت دلچسپ ۽ خوشگوار بڻائڻو آهي.

زال ۽ مڙس جي پهرين خواهش هي هوندي آهي تہ ٻار بہ ٿيڻ گهرجن. اها هڪ فطري خواهش آهي. ٻار ضرور ٿيڻ گهرجن پر هاڻي معاشرو گهڻن ٻارن جو بار کڻڻ جي قابل نہ آهي. ڪجهہ ماڻهو ان جي حق ۾ آهن تہ ٻار هڪ ئي سنو ۽ اهو بہ ان وقت دنيا ۾ اچي جڏهن والدين جي عمر پوري ٿيڻ تي هجي ۽ جوش و جذبا هلڪا ٿيڻ لڳن. منهنجي ذهن ۾ اهو خيال غلط آهي. ٻار شادي جي فوراً بعد اچڻ گهرجي تہ جيئن اهو ٻڍائپ ۾ ماءُ پيءُ جو سهارو بڻجي سگهي.

اج دنيا ۾ دولت جي خواهش وڌندي پئي وڃي. انهيءَ شوق ۽ خواهش گهڻين مشڪلاتن کي جنم ڏنو آهي ۽ ڏکيائيون پيدا ڪيون آهن. قديم ۽ سادي زندگي کي جيڪڏهن خوش دلي سان اپنايو وڃي ته بيشمار مونجهارن مان ڇوٽڪارو ملي سگهي ٿو. شادي جا موجوده قانون هڪ طرح سادي زندگي جي طرفداري ڪن ٿا ۽ انهن سيني خدشن کان دور رهڻ ۾ مددگار ثابت ٿين ٿا جيڪي زندگي ۾ ايندا ويندا آهن.

ڪجهه ماڻهن ناجائز تعلق به قائم ڪيا آهن ۽ ظاهر آهي ته اهي ٻئي (زال مڙس) طور نه رهي سگهندا. ائين ٻارن جي به گهجائش ناهي هوندي. اهي ماڻهو قانون ۾ مجرم آهن ۽ مسلسل ذهني دٻاءُ ۾ رهندا آهن. ان صورت ۾ جنسي آرام به حاصل ناهن ڪري سگهندا. شادي ته هڪ اهڙي اتحاد جو نالو آهي جيڪو پيار محبت ۽ ٻارن تي مشتمل هجي ۽ اها شادي هڪ جوڙي جي اندار ئي رهي ڪامياب ٿي سگهي ٿي.

جيڪڏهن يورپي قومون زوال ڏانهن مائل ٿيڻ نٿيون چاهن ۽ عورت ۽ مرد جي تعلقات کي منظم ۽ خوشگوار رکڻ چاهن ٿيون ته انهن کي شادي جي نظريي کي اپنائڻو پوندو. ٻارن جي نشوونما معاشري لاءِ بيحد اهميت رکي ٿي. خفيه تعلقات جي ڪري ئي طلاق جا واقعا وڌندا پيا وڃن. ان ڪري اهڙن واقعن جي پيچ ڏاهه ڪرڻ لازمي آهي. ان ڪانپوءِ جيڪا ڪجهه خواهش باقي رهي ٿي، ان کي مردن ۽ عورتن جي انفرادي ضمير ۽ ايمان تي ڇڏي ڏجي.

باب ستون

مذهب ۽ ڪليسا

دنيا ۾ تقريباً سڀ تبديليون وچين واري زماني ۾ ۽ ان کان پوءِ آيون آهن ۽ سڀ جون سڀ تعليم، علم ۽ ادب جي ترقي جي ڪري ظاهر ٿيون آهن. دين جي اصلاح جي تجديد سورهين صدي ۾ ٿي ۽ ان کان ڪانپوءِ پروٽيسٽنٽ فرقي جو بنياد پيو. انهيءَ دؤر ۾ صنعتي انقلاب بہ آيو جنهن جي ڪري ڪنهن حد تائين مذهب زوال پذير ٿيو. قديم اعليٰ ادبيات ۽ چرچ جي تاريخ جي مطالعي ڪرڻ سان خبر پوي ٿي تہ فلڪيات جو نظام، طبعيات ۽ ان کانپوءِ ڊارون جي ضابطہ حياتيات ملي جلي ڪيٿولڪ عقيدي جو حليو ئي بگاڙي ڇڏيو. نتيجو اهو نڪتو تہ روحاني جذبن ۽ ڪجھ غير يقيني احساسن ڪرُ ڪنيو ۽ تيزي سان ڦهلجي ويا. شايد تعليم يافتہ طبقي جو هڪ محدود حصو انهن ڳالهين کان محفوظ رهيو.

چرچ جي مخالفت تقريباً هر جاءِ تي جاري رهي ۽ ان تلخي جي ڪري ترقي جي رفتار متاثر ٿي. ڪليسائي عقيدا، ڪٿي اهي سٺا هجن يا خراب، مهذب دنيا جي ضرورت آهن. انهن جا اثر هاڻي شروع ٿيا آهن مگر، يقيناً اهي خيال بلند ۽ پائدار هوندا. سينٽ فرانسس (St. Francis) ۽ انوسينٽ III (Innocent III) بہ اهڙا ڪنارا آهن، جن جا چَرچ اڄ تائين رهنمائي ڪري رهيا آهن. مگر اصطلاحن کان پوءِ انفرادي نظريو ڪيٿولڪ چرچ جي هٿن مان نڪرندو پيو وڃي. نتيجو هي ٿيو تہ ان تڪرار ۽ فساد ۾ مذهب جي طاقت ڪمزور ٿي وئي. مذهبي تنظيمن ۾ اڃا اهو جوش ۽ جذبو پوري طرح بيدار نہ ٿيو آهي جيڪو مذهب کي مظبوط بڻائي سگهي. تنهن هوندي بہ ڪليسائي ادارا طاقت وٺندا پيا وڃن.

قرونِ وسطيٰ ۾ ڪيٿولڪ چرچ هڪ اهم ڪاميابي حاصل ڪري ورتي. اهي سڀ کان وڏي نامياتي سوسائٽي جو قيام عمل ۾ ڪٺي آيا. ان سوسائٽي جي انتظام هيٺ وجدان جي باطني ۽ روحاني طاقت جي هم آهنگي حاصل ڪري ورتي جنهن کان مغربي دنيا اڃا تائين بي خبر ۽ لاعلم هئي. سينٽ فرانسس (St. Francis)، دانتي (Dante) ۽ ٿامس اڪوئناس (Aquinas Thomas) ان معراج جي نمائندگي ڪندا آهن.

جنهن حد تائين ذاتي ترقي جو تعلق آهي، ڪيٿڊرل (وڏو گرجا) وچئن درجي يا حلقي (Mendicant Orders) جي نمائندگي ڪري ٿو ۽ پاپائيت جو نظام (Papacy) ملڪ ۾ رائج آهي. پر اجا ان کي تڪميل جو درجو نٿو ڏئي سگهجي. اها محدود ڪاميابي آهي جنهن ۾ مهارت، ذهن ۽ روحاني طاقت سڀني شين جي ضرورت آهي.

چرچ جي اڳواڻن عوام کي پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو ته جيئن اهي مذهبي اثر کان پري وڃي نه سگهن پر پوءِ هي ٿيو ته چرچ اها طاقت پنهنجي حرس، حوس، ظلم ۽ ستم لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪري ڇڏي. جلد ئي عوام انهن کان بيزار ٿي پيو. دانتي جي دؤر کانپوءِ جيڪو ڪجهه دنيا ۾ رهجي ويو، ان کي فرسوده خيالن جي خلاف هڪ جدوجهد ڪرڻي پئي. اها جنگ اجا جاري آهي ۽ رڳو ان وقت ختم ٿيندي جڏهن سياست ۽ انسان جي سوچ جو ڪو نتيجو نڪرندو.

پادرين جي پيشي ۾ ڪجهه جعلي پادري به داخل ٿي ويا جن ان پيشي جي تقدس کي نقصان پهچايو. جلد ئي اهو تاريخي اجتماع ٿيو (انگلستان جي پارليامينٽ جو اجتماع 1660ع ۽ 1668ع ۾)جنهن ۾ پادرين مقدس ۽ نيڪ سيرت هئڻ جي دعويٰ ڪئي ۽ چيو ته باقي سڀ گنگهار آهن. اهڙي طرح چرچ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. ان جهيڙي ۾ شهزادا به دخل اندازي ڪرڻ لاءِ اٿي کڙا ٿيا ۽ پنهنجو پاڻ کي ”عظيم“ قرار ڏيڻ تي زور پرڻ ۽ ضد ڪرڻ لڳا. انهن جهڳڙن ۽ اقتدار جي جنگ ملي جلي چرچ جي اخلاقي قوت کي ڪافي نقصان پهچايو. پر ان جي باوجود اهو صحيح ناهي ته چرچ جو رستو ۽ دستور غلط آهي ۽ ان کي بلڪل ناقص قرار ڏنو وڃي. عام ماڻهن ۾ هڪ خيال ٻيو به پلجي رهيو آهي ته انهن سڀني ڳالهين کي سامهون رکي حڪومت جو اهڙو فيصلو سامهون اچڻ گهرجي جيڪو سڀني لاءِ قابلِ قبول هجي. انهن جو هي به چوڻ آهي ته جيڪي خرابيون سياست ۾ موجود آهن، اهي ئي خرابيون مذهب ۾ به داخل ٿي ويون آهن.

جيستائين چرچ جو تعلق آهي، ان جي اهميت گهٽي آهي؛ ڇاڪاڻ ته مذهب کي سياست تي فوقيت حاصل آهي ۽ مذهب کي سڀني براين کان پاڪ هجڻ گهرجي. هن وقت جيڪا بنيادي خرابي فڪر هيٺ آهي اها مذهب جي هڪ اهم ڪردار جي متعلق آهي، يعني پادري جو پيشو دنيا ۾ بدلجندڙ حالتن ۾ ان مسئلي کي دوستن جي معاشري (Society of friends) جو نالو ڏنو ويو آهي. انهن ماڻهن

کي اهو اختيار ڏنو ويو آهي تہ هو ان سلسلي ۾ ڪجھہ قانون ٺاهن ۽ نافذ ڪن.

اهي پادري جيڪي ان پيشي جي بدنامي جو باعث بڻجي رهيا آهن، انهن آمدني ۾ اضافي لاءِ هيڏي هوڏي بہ هٿ هنيا آهن. اهڙا ماڻهو سمجهندا آهن تہ انهن جي خلاف هڪ غلط فهمي ڦهلائي وئي آهي، جنهن جو ازالو ڪرڻ بيحد مشڪل آهي. اصل راز هي آهي تہ اهي ماڻهو اڌ پادري آهن يعني مذهبي معلومات ۾ ڪچا آهن، پر گهٽ ۾ گهٽ ايتري قابليت تہ ضرور اٿن تہ اخلاق ۽ مذهبي ڳالهين کي ڪنهن حد تائين سکن ۽ سوالن جا معقول جواب ڏئي سگهن.

ان سلسلي ۾ گهڻي قدر اعتراض انهن ماڻهن جي طرف کان اپري رهيا آهن، جيڪي اخلاقيات ۽ مذهب تائين پهچ رکندا آهن ۽ معاشري ۾ بہ هڪ نمايان مقام رکن ٿا. گهڻا ئي ماڻهو يقيناً مخلص آهن ۽ عيسائي جوش ۽ جذبي کي وڏي شدت سان محسوس ڪندا آهن. اهڙا اڪثر ماڻهو انهن ملڪن ۾ پنهنجو فرض سرنجام ڏئي رهيا آهن جيڪي هن وقت جنگ ۾ مصروف آهن. اهڙن سيني ماڻهن کي گذارش آهي تہ حضرت عيسيٰ جي نالي تي پيار ۽ محبت جي تبليغ بہ ڪندا رهن.

پر اهو ايتريقدر آسان ناهي. ان لاءِ ڀرپور محنت ۽ توجهہ گهربل آهي. اهي مخلص ۽ باهمت ماڻهو جيڪي ان تي يقين رکندا آهن تہ هڪ نئين زندگي وجود وٺي سگهي ٿي، اهي اڳتي وڌن ۽ ان خواب کي ساڀيان ۾ بدلائي ڇڏين. اهي ماڻهو جيڪي ٽالسٽائي کي پسندا ڪندا آهن، مڪمل سنجيدگي سان سان ڪوشش ڪندا آهن تہ زندگي ۾ رهنمائي لاءِ ان جي عقيدي کي قبول ڪري وٺن ۽ اهڙا مجبور ۽ محتاج بڻجي رهجي نہ وڃن تہ انهن کي ڳوناٺو، جاهل ۽ ڳنوار هجڻ ڪانسواءِ حڪومت جو باغي بہ قرار ڏنو وڃي.

جيڪڏهن مذهبي نقطہ نظر سان ڏنو وڃي تہ اها آزاد خيالي، جنهن جا اسين عادي آهيون، ان ۾ تبديلي آڻڻي پوندي. سڀ کان پهرين ۽ عظيم تبديلي جنهن جي ضرورت آهي، اها هيءَ آهي تہ اخلاقي قدرن کي زنده ڪيو وڃي. اسين سمورو وقت دنيا جي گمراهين ۾ گم رهندا آهيون ۽ سمجهون ٿا تہ خدا جي قهر ۽ غضب کان بچي ويندا سين؟

هي دنيا اسان جي آهي تنهن ڪري اسان تي ئي اها ذميواري عائد ٿئي ٿي تہ اسين ان کي جنت بڻايون يا جهنم. اقتدار اسان جو آهي. سلطنت ۽ شان شوڪت بہ اسان جو ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن اسين همت کان ڪم وٺون ۽ عقل و فهم پيدا

ڪيون، مذهبي زندگي جنهن جي اسين ڳولا ۾ آهيون، ان لاءِ اسان کي گهڻو ڪجهه ڪرڻو پوندو. ضعيف الاعتقادي يعني عقيدي جي ڪچائپ جي روڪ ٿام ڪرڻي پوندي. اسين افسوس ناڪ حد تائين دنياوي تعلقات ڇڏڻ وارا ٻڌجي رهي نٿا سگهون. اسان جو تعلق زندگي ۽ سمورين ريتن ۽ رسمن سان هوندو ۽ تڏهن اسان جي جسمن ۾ هڪ تحريڪ پيدا ٿيندي ۽ اسين اهو ثابت ڪري سگهنداسين ته زندگي ڪيتريقدر خوبصورت ۽ خوشين سان ڀرپور هوندي. اسين هڪ آزاد فضا ۾ رهنداسين جتي انسانيت سان محبت هوندي ۽ امن ۽ سڪون هوندو.

”مذهب“ هڪ اهڙو لفظ آهي جنهن جون ڪيتريون ئي معنائون آهن ۽ هڪ طويل تاريخ آهي. اصل ۾ مذهب جو تعلق مختلف رسمن ۽ معاشري سان آهي. هڪ مذهبي شخص جيڪو باقائدگي سان چرچ ويندو آهي، اهو رباني عملن ۾ شريڪ ٿيندو آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي ڪيٿولڪ سڏرائي خوش ٿيندو آهي، پر ٻئي طرف ان جو ذاتي رويو ڪهڙو آهي؟ تڏهن هو پنهنجو پاڻ کان سوال ڪندو آهي ته ڇا هي واقعي مذهبي آهي؟ چرچ سان ٿورو وڌيڪ تعلق هن جي اندر ۾ غرور پيدا ڪري ڇڏيندو آهي. پر حقيقت ۾ هي مذهب جي تاريخ کان بي خبر ۽ لاعلم آهي. پر گوسپل (Gospel حضرت عيسيٰ جي ٻارنهن انصارن مان هڪ) انهن عقيدن کي رد ڪري ڇڏيو آهي. ان جو چوڻ آهي ته اهي مصيبتون دائمي نه آهن ۽ اهي هميشه نه رهنديون.

انساني جسم ۾ ٽن قسمن جا جذبا گردش ڪري رهيا آهن 1. جبلت 2. ذهن 3. جوش ۽ جذبو. ۽ اهي ٽئي گڏجي روح جي زندگي سڏبا آهن. جبلت اهو جذبو آهي جيڪو سڀني انسانن ۾ ملندو آهي. ان ۾ ذاتي تحفظ سان گڏوگڏ خواهشون ۽ جوش شامل هوندو آهي. وڌيڪ هي ته خود پسندي، مال ۽ دولت سان محبت، خاندان سان محبت ۽ ان کان به وڌيڪ ملڪ سان محبت. ساڳئي طرح ان ۾ اهي سڀ جذبا شامل آهن جيڪي حياتياتي ڪاميابي لاءِ بيحد ضروري آهن. پر اهي ماڻهو جن جي ڪاميابي جو محور تخليق آهي (فرينچ Raison D'etre) ظاهر ڪري ٿو ته انسان جي حيواني فطرت ۽ ان جي حيثيت کي دنيا جي مخالفت ۽ مقابلي کان ڪير نٿو روڪي سگهي.

ذهن جي زندگي جي معنيٰ آهي علم ۽ دانش جي صلاحيت، نند پڻ جو شوق تجسس يعني جستجو جي شوق کان وٺي ذهني واڌ ويجهه ۽ افزائش تائين. شوق ۽

تجسس جانورن ۾ بہ هوندو آهي ۽ هڪ واضح نامياتي مقصد لاءِ ڪم ڪندو آهي، پر اها صرف انسانن جي خصوصيت آهي تہ اهي مقصدن جي حدن کان بہ اڳتي ٻاهر نڪري وڃن ٿا. جيڪو رڳو نقصان نہ ڏيندڙ بلڪ زهريلو بہ ٿي سگهي ٿو. تحقيق ۽ تجسس اهو جذبو آهي جنهن جي بنياد تي سائنسي علمن جي سڄي عمارت بيٺي آهي. شوق بيشمار محرڪن کي قوّت ۽ تيار ڪري ڇڏيندو آهي ۽ زندگي ۾ روشن خيالي غذا جي طور تي شامل ٿي ويندي آهي.

اڄ جي دنيا ۾ علم جي ساک، قدر و قيمت بيمثال آهي ۽ جهالت کي نفرت جي نگاهہ سان ڏٺو ويندو آهي. ڪير ڪيترو ذهين ۽ دولتمند ڇو نہ هجي، ان وقت تائين علم ۽ شعور حاصل حاصل نٿو ڪري سگهي جيستائين اهو پنهنجي تعليم کي مڪمل نہ ڪري وٺي. پر ان جو نقطہ نظر علم حاصل ڪرڻ ۽ ان کي انسانيت جي ڀلائي لاءِ استعمال ڪرڻ هجي، نہ ڪي ان جي ناجائز استعمال جو. علم حاصل ڪرڻ جو جنون ذهن جي زندگي جو جوهر آهي ۽ انهن خيالن جي طرف مائل ڪري ٿو. جيڪي اعليٰ ۽ بلند خيالن تي مشتمل آهن.

روح جي زندگي خيالي احساسن جي ڇوڏاري ڦرندي آهي. جيتوڻيڪ ان جي عظمت جوش ۽ جذبي جي زندگي سان گڏيل ۽ لاڳاپيل آهي. فن شروع ٿيندو آهي جذبي کان ۽ اڀرندو آهي روح جي اندر مان. مذهب شروع ٿيندو آهي روح کان ۽ زندگي تي ڇانئجي ويندو آهي. هي عين ممڪن آهي تہ دلچسپي، جوش، ناپسنديدگي ۽ نفرت، اهي سڀ جذبا ساڳئي وقت موجزن هجن. پر اسان کي انهن سمورن جذبن کي الڳ ڪري، سوچي سمجهي اهو فيصلو ڪرڻو پوندو تہ ڪهڙي ڳالهہ اسان جي لاءِ فائديمند آهي ۽ ڪهڙي نقصان ڏيندڙ. عظمت ۽ وڏائي، عبادت ۽ انسانيت، هي اهي اصول آهن جيڪي مذهب عطا ڪيا آهن ۽ خداداد يعني خدا جا ڏنل، قدرتي (Devine) آهن. جيڪڏهن دلچسپي ۽ مذهبي احساس ختم ٿي وڃن تہ زندگي جو سمورو حسن ڏينوان ڏول ٿي ويندو.

هڪ ڀرپور زندگي لاءِ وجدان (شعور)، ذهن ۽ روح بيحد ضروري عنصر آهن. هر هڪ جي پنهنجي پنهنجي خوبصورتي ۽ بدصورتي آهي. پر خوبصورتي کي ڳولي ان کي اجاگر ڪرڻو پوندو آهي ڇاڪاڻ تہ اهي ٽئين گڏجي ئي ترقي ڪري سگهن ٿا. جڏهن اهي گڏيل طور تي اڳتي وڌندا تہ لازوال بڻجي ويندا. انسانن لاءِ وجدان اهم ترين آهي. ان کان پوءِ ذهن ۽ روح جو وارو اچي ٿو.

تعليم يافتہ ماڻهن ۾ ذهن اڄ ڪلهہ نهايت تيزي سان وڌي ويجهي رهيو آهي ۽ گڏوگڏ وجدان ۽ روح کي بہ ساڻ ڪري اڳتي وڌي رهيو آهي. جيڪڏهن ائين نہ ٿئي تہ زندگي عجيب و غريب ۽ بي ڪيف ٿي ويندي. اصولاً وجدان ۽ ذهن هن وقت روح سان جنگ جي حالت ۾ آهن ۽ جوش ۽ جذبا گڏوگڏ وڌهي رهيا آهن. اها جنگ و جدل ماڻهن کي احساس ڏياري ٿي تہ هو خواه مخواه پنهنجي طاقت ضايع ڪري رهيا آهن. جڏهن تہ اها ئي طاقت هڪ خاص مقصد لاءِ استعمال ٿي سگهي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن ائين بہ ٿيندو آهي تہ هڪ انسان خواهش جي برخلاف ڪا خاص صلاحيت حاصل ڪري وٺندو آهي تہ نتيجي ۾ ان جي قوتِ حيات ڪمزور ٿي ويندي آهي ۽ ان جي نشوونما متاثر ٿيڻ لڳندي آهي. جيڪڏهن ماڻهو پنهنجي قوت ۽ طاقت بحال رکڻ چاهن ٿا تہ ضروري آهي تہ اهي جوش ۽ جذبي، ذهن ۽ روح جو ميلاپ حاصل ڪري وٺن.

وجدان، روح ۽ ذهن ٽئين هڪٻئي جا مددگار آهن جڏهن تہ انهن جي ترقي آزاد آهي. پر جڏهن انهن ٽنهي مان ڪنهن هڪ ۾ اخلاقي خرابي داخل ٿيندي آهي تہ نہ رڳو اهو ناڪام ٿي ويندو آهي پر ان سان گڏوگڏ ٻيا ٻئي عنصر بہ زهريلا بڻجي ويندا آهن. انهن ٽنهي کي گڏ اپرڻ ۽ وڌڻ گهرجي.

وجدان جي زندگي تمام ئي اهم آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو مختلف حرڪتن کي سئين سڌي تحريڪ ڏيندو آهي. پر جيڪڏهن اهو غير مطمئن آهي تہ انفرادي زندگي برباد ٿي ويندي آهي. جيڪڏهن باهمي دلچسپي جو عنصر قائم آهي تہ معاملو درست طور تي هلندو رهندو آهي نہ تہ ممڪن آهي تہ تنهائي يا وجدان مذهب پرستي جو نقاب اوڍي ڇڏي. پر مذهب پرستي اهو جذبو نٿي بڻجي سگهي جيڪو ماڻهو کان ماڻهو جدا ڪري.

في الحال اهي سڀ هڪ خاص مقصد هيٺ پاڻ ۾ وڙهي ۽ جهڳڙو ڪري رهيا آهن. اهي اختلاف معاشي مسئلو ڏسڻ ۾ اچن ٿا. خوشي حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن وجدان جي اهميت ۽ سنجيدگي تي غور ڪيو وڃي تہ پوءِ ان جي تڪميل جي طلب وڌي ويندي آهي. پر اهو هڪ اهڙو سلسلو آهي جيڪو هلندو ئي رهي ٿو. انهن مان ڪجهہ لمحا اتساهہ ڏيندڙ هوندا آهن ۽ ڪجهہ حوصلو ٽوڙيندڙ.

ذهن جي زندگي بهترين ۽ اعليٰ ڪارڪردگي کي ظاهر ڪندي آهي. ان ڪانسواءِ وجدان زندگي کي بہ صحتمند بڻائي ٿي ۽ جڏهن ان جو نتيجو نڪري ٿو تہ

هڪ دنيا اهو ڏسي حيران رهجي وڃي ٿي تہ وجدان روانگي ۾ پيداوار جو تمام عجيب، نئون ۽ خالص رستو دريافت ڪيو آهي. نتيجو هي نڪري ٿو تہ ان جي واڌ ويجهہ ۾ واڌارو ٿي ويندو آهي ۽ وجدان جي راهہ ۾ رڪاوٽ باقي ناهي رهندي. تنهن هوندي بہ اها بي لوثي ۽ غير جانبداري ان سان ڳنڍيل ۽ لاڳاپيل آهي پر جيستائين اهي ٻئي عروج تي نہ پهچي وڃن جنگ جاري رهندي. اهو آهي بنيادي سبب حياتيات جو مستقبل جي ٻين معاملن ۾ تنگ اڙائڻ جو ۽ ڪجهہ ٻين فلسفن جي جيڪي نمائندگي ڪندا آهن هڪ خاص قسم جي سوچ جو ۽ ان جو فائدو وجدان کي ملندو آهي. اها ڪوشش ان جي قابل آهي تہ ان جي جيتري بہ تعريف ڪئي وڃي گهٽ آهي. اها سوچ ۽ خيال جيڪي انسان کي حيوان جي معيار کان بلند ڪري ڇڏيندا آهن، اهي ان ڳالهہ تي مدار رکن ٿا تہ وجدان جي مڪمل واڌ ويجهہ ۽ ذهانت جو ميلاپ جلد کان جلد مڪمل ٿي وڃي.

جڏهن صاف سٿرا خيال ۽ وکريل وجدان پاڻ ۾ ملندا آهن تہ ان جو نتيجو اختلاف جي صورت ۾ نڪرندو آهي. ڪيترائي ذهين ماڻهو انهن تفاوتن کي ڪڍي اڇلائيندا آهن يا وري دنياوي تعلقات ڇڏڻ وارا بڻجي ويندا آهن. ڪيترن ئي موقعن تي وجدان جي راهہ ۾ رڪاوٽ وڌي ويندي آهي ۽ ٻنهي طرف هڪ اپسمنڊ رنڊڪ ٿي پوندو آهي. هڪ طرف ذهن جو مطالبو هوندو آهي ۽ ٻئي طرف روح جو. جڏهن تہ ٻنهي جو پاڻ ۾ رابطو ناهي هوندو.

بيشمار ماڻهن ۾ حب الوطني جو جذبو چڱي طرح پريل آهي. جنگ جي شروع ٿيڻ سان ئي انهن جو پهريون وجدان هي هيو تہ ٻين سان اتحاد جو جذبو پيدا ڪيو وڃي. وجدان ۽ جذبو جڏهن تہ ٻئي هڪٻئي کان متفق نہ هئا، ان ڪري ٻنهي جي وچ ۾ ڪجهہ معمولي بي رُخي ۽ رُڪائي پيدا ٿي وئي ۽ ان سوچ کي قبول نہ ڪيو. اتحاد جو اهو جذبو جيڪو هي خيال ڪٺي آيو تہ پرجوش زندگي لاءِ زندگي کي معاشري جي قوت ۽ نشوونما لاءِ ٻج فراهم ڪري سگهجن ٿا، خاموش ٿي هڪ طرف ويهي رهي ٿو.

ذهن جي زندگي پنهنجي راءِ جي آزادي جي ڪري ڳجهہ ئي ڳجهہ ۾ هڪ کي ٻئي کان الڳ ڪري ڇڏڻ جي صلاحيت رکي ٿي. ان جو سبب هي آهي تہ ذهن بنا روح جي وجدان کي ڪمزور نٿو ڪري سگهي ۽ اهڙي طرح وجدان زندگي جي ڪاڪردگي ۾ ڪو اضافو نٿو ڪري سگهي. انهيءَ بنياد تي ڪجهہ ماڻهو

جيتوڻيڪ معاهداڻي سوچ رکندا آهن پر ڪو اعليٰ ذهن ان ضد کي ڪو نيڪ مقصد عطا ڪري سگهي ٿو ۽ اها ئي سوچ "ديوتائن" جي خيال ۾ پسنديده بڻجي سگهي ٿي.

جيڪڏهن ان خيال کي ذهن ۾ رکيو وڃي تہ انساني زندگي ۾ همت ۽ حوصلو هجڻ گهرجي تہ اهو ضروري آهي تہ وجداني جذبا بيحد مضبوط هجن. پرجڏهن اسين سوچيون ٿا تہ زندگي کي خوشگوار هئڻ گهرجي تہ اسان کي ڪجهہ وڏيڪ ذميواري قبول ڪرڻي پوندي ۽ انفرادي واڌ ويجهہ جي جذبن کي اپارڻو پوندو. بس ائين سمجهي وٺون تہ هر شي روح جي زندگي لاءِ پيدا ڪئي وئي آهي، ان کي استعمال ۾ آڻڻو ئي پوندو.

حب الوطني هڪ نهايت عظيم جذبو آهي. ان جي اندر اهڙا بيشمار عمل لڪيل آهن جيڪي انسان کي بلندي ڏانهن وٺي وڃن ٿا ۽ انتهائي عظمت عطا ڪن ٿا. ان جذبي ۾ قرباني جو جوش، گهر جي محبت ۽ انهن سان پيار محبت جيڪي ڪنهن نہ ڪنهن ذريعي اسان سان ڳنڍيل آهن. انهن سيني جنون ۽ خواهشن جو رشتو وجدان جي زندگي سان آهي ۽ اهي جذبا سڀ ملي جلي پنهنجي وطن سان محبت ۽ رغبت پيدا ڪندا آهن. پر جيڪڏهن ان محبت ۾ روح شامل نہ هجي تہ اهو جذبو ايترو گهرو نٿو ٿي سگهي. اهڙي صورتحال ۾ اڪيلائي پسندي ۽ بيزاري پيدا ٿي ويندي آهي، جيڪا ڪڏهن ڪڏهن ٻين ملڪن سان نفرت ۽ عداوت جو جذبو بيدار ڪري ڇڏيندي آهي.

اهو ڪهڙو جذبو آهي جيڪو اسان کي اهو ٻڌائي ٿو تہ ٻيا ملڪ بہ اسان جي توجهہ ۽ محبت جا حقدار آهن. هي پيار جو اهو شديد جذبو آهي، جيڪو اسان جي دل ۾ انسانيت لاءِ آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن اسان جو ذهني افلاس بہ اسان کي اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏيندو آهي. جيڪڏهن اسين ڄاڻي وٺون تہ انساني قدر ڪيتريقدر بلند آهن ۽ انهن جي عظمت کي ڪيستائين سانڍي تاتي وڌو ڪري سگهجي ٿو تہ اهو خوشگوار احساس زندگي ۾ هڪ تحريڪ پيدا ڪري ڇڏيندو ۽ هڪ اهڙو جوش ڀريندو جيڪو هن وقت ٿورو ڪمزور آهي.

ٻين محبتن کي وڌائڻ ۾ بہ اها ئي فراخدلي ۽ قلب جي ڪشادگي ضروري آهي. پيار محبت جو اهو ئي جوش ۽ جذبو دنيا جي بهترين نعمتن مان هڪ آهي ۽ جڏهن مرد يا عورت يا قومن جي وچ ۾ اختلاف وڌندا آهن تہ ان موقعي تي وجدان ۽ خوش

قسمتي جي ضرورت هوندي آهي، تہ جيئن انهن جي تعلقات کي هڪ خاص حد ۾ رکيو وڃي ۽ انهن کي تهذيب جي دائري ۾ آندو وڃي.

هڪ انسان جي لاءِ ان ڪان وڌيڪ ٻي ڪا خوش قسمتي نہ آهي تہ ان جو مطلب ۽ پسند جي شي ان کي حاصل ٿي وڃي. جيئن جيئن هو پنهنجي خوش نصيبي تي رشڪ ڪندو ويندو آهي، اوترو ئي هن جي خوشي وڌندي ويندي آهي ۽ دنيا ان کي اجا بہ وڌيڪ خوبصورت ۽ رنگين نظر اچڻ لڳندي آهي. تنهن هوندي بہ جوش جو جذبو ان جي ذهني زندگي لاءِ تمام ئي فائديمند آهي. مرد ۽ عورت جي محبت ۽ وطن سان محبت، ٻئي جڏهن وجداني ڪيفيت ۾ اچي ويندا آهن تہ پوءِ بيروني دنيا سان انهن جي بيزاري ۽ عداوت وڌندي ويندي آهي. ان جو سبب هي آهي تہ انهن جو سوچ جو رُخ مزاج جي نسبت، تنول ۽ ڪل مذاڪ جي طرف گهٽو هوندو آهي. طنز و مزاح کي هڪ خوبصورت جذبو قرار ڏئي سگهجي ٿو پر ان سان گڏوگڏ هي بہ ضروري آهي تہ وجدان کي اڳتي وڌايو وڃي ۽ ان کي ايترو تہ بهتر انداز ۾ پيش ڪيو وڃي جو هر شخص واه واه ڪري.

اهو شخص جيڪو روح جي زندگي جو قائل آهي، ٻين جي دلين جو صحيح اندازو ڪري سگهي ٿو. هو ڏسي ٿو تہ هر انسان جي اندر پيار ۽ محبت جا جذبا پرورش وٺي رهيا آهن ۽ تڏهن ان تي پيار جي وجداني ڪيفيت طاري ٿي ويندي آهي ۽ اهو ان جذباتي ڪيفيت کي پنهنجي اندر محسوس ڪندو آهي. جن سان ان ڪڏهن محبت ڪئي هئي.

اهو ڪهڙو وجدان آهي جيڪو ان کي ٻڌائيندو آهي تہ هو ڪهڙي سوچ ۾ گم آهي، ان جي روحاني ڪيفيت تصديق ڪندي آهي. بهرحال ذهن کي هر حال ۾ هوشيار رهڻ گهرجي. جيتوڻيڪ گهٽ ٻڌڻ ۽ چؤديواري جي حد بندي روح کي طاقت بخشڻ کان روڪي ڇڏيندي آهي. پر ان سان گڏوگڏ روح اڳڪتي ڪندو آهي تہ ان جو وجدان ڇا ڪري رهيو آهي.

پيءُ ماءُ جي محبت جو جذبو ٻارن لاءِ انهيءَ طرح قلبِ ماهيت جي تقاضا ڪري ٿو. سئو سيڪڙو خالص وجداني محبت ۽ انهن کي ڪو نقصان نہ پهچڻ ڏيڻ جو جذبو. روح اهو ڪم سرانجام ڏئي سگهي ٿو. ٻارن جي وجداني محبت بلڪل صاف شفاف ۽ روشن هوندي آهي ۽ اڳتي هلي اهو جذبو خدمت، انصاف، احترم ۽ تعظيم جهڙا بلند خيال عطا ڪندو آهي.

روح جي زندگي روايتي مذهب سان تعاون ڪري اڄ ڪلهه سخت مشڪل ۾ گرفتار آهي. روح جي زندگي مثبت ۽ خوشگوار خيالن جو مطالبو ڪندي آهي. ان جو وجدان چوندو آهي خوشين ۽ پاڪيزه خيالن کي نظر ۾ رکڻ گهرجي. سڀ کان اهم ڳالهه هي تہ خوشي، مسرت، پيار، محبت ۽ خلوص آرس ۽ سستي پيدا ڪندا آهن، ٻين انسانن سان خوشگوار تعلقات کي فروغ ڏيندا آهن، بي بنياد سوچ ۽ تصورن جو خاتمو ڪندا آهن ۽ ذهن ۽ وجدان جي وچ ۾ اتحاد ۽ ٻڌي پيدا ڪندا آهن. ان کان سواءِ مختلف شين کي پنهنجي جاءِ تي واپس آڻڻ ۾ مدد ڪندا آهن. اهي ماڻهو جيڪي خيالن جي دنيا ۾ قدم رکي چڪا آهن، انهن جي لاءِ اهو ئي واحد رستو آهي جيڪو روح جي ذريعي خوشي، مسرت ۽ امن ۽ سڪون کي واپس آڻي سگهي ٿو.

باب اٺون

نيٺ ڇا ڪرڻ گهرجي؟

جيڪڏهن اسان کي پنهنجي ملڪ ۽ انسانيت سان محبت آهي ته هي فيصلو ڪرڻو پوندو ته اسان پنهنجي صلاحيتن سان دنيا کي ڪهڙو فائدو پهچائي سگهون ٿا. گهڻائي ماڻهو انسانيت جي خدمت ۽ فلاح و بهبود جو ڪم ڪرڻ چاهن ٿا. پر چؤطرف مشڪلاتن ۽ ڪشمڪش ۾ مبتلا آهن ۽ ڪنهن نتيجي تي ناهن پهچي سگهيا ته آغاز ڪيئن ۽ ڪٿان ڪن. مايوسي انهن کي گهيري وئي آهي. اهي ماڻهو بيوسي ۽ الجهن مان نڪري نٿا سگهن. يقيناً اسان جنگ کي بند نٿا ڪرائي سگهون، پر ان لاءِ پنهنجي حڪومت تي زور ته وجهي سگهون ٿا. بين الاقوامي طور تي پنهنجي آواز کي ته پهچائي سگهون ٿا. چڱو ڇڏيو ان ڳالهه کي، پنهنجو فرض هتان کان ٿا شروع ڪريون ته تعليم جي ميدان ۾ نوان رستا تلاش ڪرڻ گهرجن ۽ انهن سيني معاشي ۽ معاشرتي معاملن کي سلجهائڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. جن مسئلن ۾ گهڻيون خرابيون نظر اچي رهيون آهن، انهن جو هن مهل اسان وٽ ڪو به علاج نه آهي. اسان کي هي ميڻو پوندو ته هيءَ دنيا غلط انداز سان هلي رهي آهي ۽ ويجهي مستقبل ۾ ڪنهن تبديلي جي اميد نه آهي. پر ان جو مطلب هي به ناهي ته اسان هٿ هٿَ تي رکي ويهي رهون. اسان کي ڇا ڪرڻو آهي؟ ان جو فيصلو اڄ ئي ٿئي ته بهتر آهي. جيڪڏهن اسان جي اندر همت ۽ برد باري اچي وڃي ته اسين اهي ڳالهيون سوچي سگهون ٿا ۽ محسوس ڪري سگهون ٿا جيڪي اسان جي تصور ۾ آهن. سڀ کان پهريان ڪم هي ڪرڻو آهي ته پنهنجي ذهنن مان سموري سوچ مٽائي ڇڏيون ۽ جيڪي ڪجهه اسان کي صحيح لڳي ۽ جيڪي جذبا اسان سمجهون ته دنيا لاءِ مفيد آهن، اهي ڪٽي اڳتي وڌون. بلند حوصلو ۽ پيش قدمي رڪندڙن جي بنيادي طاقت هڪ اهم حيثيت تي رکي. اهي ماڻهو بيحد عظيم آهن جيڪي نيڪ مقصد ڪٽي اڳتي وڌن ٿا ۽ پنهنجي فرضن تي جان قربان ڪن ٿا. سياسي ۽ مذهبي رواداري الڳ الڳ نظريا آهن. بي خوف ۽ بهادر فرد ئي ان ميدان ۾ اڳتي وڌڻ جي همت ڪري سگهن ٿا.

جمهوريت هڪ نظريو آهي جيڪو پهريون دفعو آڳرن تي ڳڻڻ جيترن فردن ۾

پيدا ٿيو جن جو تعلق ڪراموبل جي فوج (Cromwell's army) سان هيو. انهن کي آمريڪا پهچايو ويو. جتي انهن آزادي جي جنگ ۾ حصو ورتو. ان فوج ۾ گهڻا ئي فرينچ به هئا. جيڪي لفائيت (Lafayette) سڏرائيندا هئا. اهي ماڻهو جڏهن فرانس ۾آيا ته پاڻ سان گڏ جمهوريت جو نظريو کڻي آيا ۽ هتي جمهوريت مستحڪم ٿي. ان کان سواءِ روسو (Rousseau) جي تعليم ۽ انقلاب کان به متاثر ٿيا.

شوشلزم هڪ عظيم طاقت آهي، جيڪا معاشي ۽ سياسي زندگي ۾ حالتن بدلائي سگهي ٿي. انهيءَ نظريي هيٺ عورت جي محڪومي جي تحريڪ هلائي وئي، جيڪا هاڻي ناقابلِ مزاحمت بڻجي چڪي آهي ۽ ان جي ڪاميابي گهڻو پري نه آهي. ان تحريڪ کي شروع ڪندڙن جا ڪجهه نالا هي آهن. ماري وولسٽن ڪرافٽ (Mary Wollstone craft) جان اسٽورارٽ ملز (John Stuart mills) ۽ شيلي (Shelley).

سوچ جي طاقت وڏي عظيم طاقت آهي. اهي ماڻهو جن کي سوچڻ سمجهڻ جي صلاحيت ٿوري وڏيڪ هوندي آهي، سي پنهنجي نصب العين مطابق عظمت حاصل ڪري سگهن ٿا. هي اهي ناياب فرد هوندا آهن جيڪي جيستائين زنده رهندا آهن، انسانيت جي خدمت ڪندا رهندا آهن. انهن جي ابتڙ اڪثريت انهن ماڻهن جي آهي جيڪي عام زندگي گذاريندا آهن ۽ ڪنهن بگاڙ ۾ پوڻ کانسواءِ دنيا مان گذاري ويندا آهن(بقول شاه عبداللطيف رحه "جهڙا آيا جڳ ۾ تهڙا ويا موٽي"). جيڪو ڪجهه انهن تي گذرندو آهي بس ان کي تقدير سمجهندا آهن.

پر هاڻي دنيا بابت نوان خيال جنم وٺي رهيا آهن ۽ هي تصور زور وٺي رهيو آهي ته هاڻي مسئلا ۽ حالتون اهڙا ناهن رهيا جو انهن جي رضا تي راضي رهجي. هاڻي دنيا کي ضرورت آهي اهڙن ذهين، بي لوث ۽ باهمت فردن جي جيڪي آزادي جي زبردست لهر کڻي اچن ۽ دنيا تي حڪومت ڪن.

ڪو به اجتماعي مقصد تنها حاصل نٿو ڪري سگهجي. ڪجهه انساني مسئلا ايترو قدر ڳنڀير آهن جو اهي رڳو رسمي نظريا قائم ڪري بي جان ۽ بي ثمر رهجي ويندا آهن. صحيح سوچ ڇا آهي؟ان جي باري ۾ فيصلو ڪرڻ مشڪل آهي. پر اها ڪا مجبوري به نه آهي جو انسان مايوس ٿي هٿيار ڦٽا ڪري يا خوف وچان اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪري.

جيڪڏهن اسين اميد جو نئون ڪرڻو روشن ڪرڻ چاهيون ٿا ته ڪنهن

سياسي نظريي جي ڳولا ۾ پنهنجو پاڻ کي گم ڪري ڇڏيون يا اسان کي ڪا اهڙي شي ايجاد ڪرڻ گهرجي، جيڪا يوٽوپيا واري نظام جهڙي هجي. اهو رستو اسين ڪيئن تلاش ڪري سگهون ٿا؟ ان لاءِ بهترين سوچ ۽ اعليٰ خيالن جي ضرورت آهي، جيڪي صحيح رستي لاءِ رهنمائي ڪري سگهن. پر جڏهن اسين عقل ۽ شعور جي روشني ۾ ڏسون ٿا ته سوچڻ لڳون ٿا ته صحيح رستي مان اصل مراد ڇا آهي؟ انهيءَ لاءِ ٻه عام اصول سامهون اچن ٿا جيڪي عمل جي قابل آهن:

1. معاشري جي مخصوص افرادي واڌ ويجهه ۽ قوتِ حيات کي وڌ ۾ وڌ ترقي ڏني وڃي.
2. اهو تعداد هڪ حد تائين رهي. ايترو گهٽ نه وڌي جو ٻيا ان جي ضد ۾ اچن.

اهي ٻئي اصول تعظيم ۽ احترام سڏائبا آهن. چوڻ جو مطلب هي آهي ته ٻين جي زندگي به ايتري ئي اهميت رکندي آهي، جيتري اسان جي. انهن اصولن ۾ سٺي صلاح ۽ دورانديشي جي ذريعي آزادي جي به ترويج ڪئي وئي آهي. فرض ڪريو ته ٻئي اصول اطيمنان بخّش آهن ته هاڻي انهن ٻنهي کي جوڙڻ يا انهن جي پورائي ۾ ڪهڙي رڪاوٽ آهي؟ سڀ کان پهريان ته اسان کي پنهنجي زندگي جو خيال رکڻو آهي، تنهن کانپوءِ معاشري جو ۽ پوءِ سڄي دنيا جو.

دنيا جون اڪثر شخصيتون ڪيترن ئي ڏکين ۽ پيچيده رستن تي عمل ۾ سرگرم آهن. جرمنن پنهنجو پاڻ کي ثابت ڪيو آهي ته هو زندگي جي قوت ۽ توانائي سان غير معمولي طرح ڀريل آهن. پر بدقسمتي اها آهي ته اهي هڪ اهڙي گس تي عمل ڪري رهيا آهن جيڪو انهن جي ان دعويٰ جي نفي ڪري ٿو. يورپ، آفريڪا جي نسبت ۾ وڌيڪ قوت ۽ توانائي رکي ٿو پر ان پنهنجي توانائي آفريڪا جي صنعتي نظام کي غلام ٺاهڻ تي خرچ ڪري ڇڏي ۽ ڏکڻ اڀرندي يورپ هنن ڏينهن ۾ آفريڪا مان شيدي مزدورن کي اغوا ڪري آمريڪي واپارين جي حوالي ڪري رهيو آهي ته جيئن اهي هنن کي غلام ٺاهن ۽ انهن جي رت جو هڪ هڪ ڦڙو نپوڙي پنهنجي تجوڙي ڀريندا وڃن.

عورتن جي ترقي جي راهه ۾ جيڪي رڪاوٽون هيون، اهي مستقبل ۾ پري ٽيڙ جا امڪان روشن ٿي رهيا آهن. هاڻي انهن هن اصول کي اپنايو آهي ته عزت ۽ عظمت جي لاءِ جيڪڏهن جان به قربان ڪرڻي پوي ته به اهي ان قرباني کان انڪار نه ڪنديون. انهن جو هي عزم ان ڳالهه جي نشاندهي ڪري ٿو ته ڪيتريون ئي سياسي تبديليون جلد ئي اچي سگهن ٿيون. انفرادي زندگي کي دراصل معاشري جي زندگي

بلڪ سچي انسانيت جي زندگي ۾ ضم ٿي وڃڻ گهرجي. ان جي عليحده ڪا حيثيت ناهي.

واڌ ويجهه اهو عنصر آهي جيڪو دٻائي نٿو سگهجي، پر اهو لازم آهي ته ان کي مثبت انداز سان استعمال ڪيو وڃي. اڪثر ڪري ان ڳالهه جي پرواهه نه ڪئي ويندي آهي۽ تڏهن نشوونما جو بيڙو غرق ٿي ويندو آهي ۽ پوءِ بيوسي جا احساس پيدا ٿيندا آهن، جيڪي جذبن تي اثر انداز ٿيندا آهن. مسئلو ان وقت خراب ٿيندو آهي جڏهن علم جي کوٽ وچ ۾ ايندي آهي.

هڪ فنڪار جڏهن ڪو شاهڪار تخليق ڪندو آهي ته ان جو فن خود پنهنجي وات سان سچ ڳالهائيندو آهي، پر اهو شخص جيڪو فنڪار يا مصور نه آهي، ان کي گهرجي ته پنهنجي اندر ۾ لڪيل فن کي ٻاهر ڪڍي اچي ۽ تلاش ڪري ته هو کهڙو ڪم سرانجام ڏئي سگهي ٿو. اهڙن ماڻهن کي همت نه هارڻ گهرجي. انهن کي پنهنجي زندگي ۾ تبديلي ۽ سڌارو آڻڻو پوندو ۽ پوءِ اهي پاڻ ئي محسوس ڪندا ته انهن جي زندگي ڪيتري نه شاد آباد ٿي وئي آهي.

خارجي ۽ ظاهري پابنديون ايترو ته نقصانڪار آهن جيترو ٻاهريان عنصرَ خواهشن کي ورغلائيندا آهن. محبت ۾ ناڪامي هڪ وڏي مايوسي ۽ نااميدي جو سبب بڻجي سگهي ٿي. پر باهمت هوشيار ۽ چالاڪ ماڻهو جيڪڏهن پوري ڪوشش سان گڏ پاڻ تي اعتماد به رکي ته اهو دولت به حاصل ڪري سگهي ٿو۽ محبت به.

جڏهن بنيادي جوش ۽ جذبي کي خواهش رد ڪندي آهي ته ان کي نااميدي جو احساس ٿيندو آهي. اميد کي دل ۾ ايترو گهٽو نه ويهارجي جو جڏهن ٽٽي ته انسان جي دل به چڪنا چور ٿي وڃي. خارجي تحريڪ اهو نقصان نٿي پهچائي جيڪو بيوسي ۽ شڪست کائڻ سان پهچندو آهي. جيڪڏهن جذبو مضبوط آهي ته هڪ اهڙو ڏينهن به ايندو جڏهن اهو مقصد حاصل ڪري وٺندو. ڪجهه ماڻهن جو خواهشون جڏهن پوريون ناهن ٿينديون ته اهي تباهي جي طرف گامزن ٿي ويندا آهن ۽ ظلم ۽ ڏاڍ کي پنهنجو لباس بڻائي ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن معاشرو صحيح رستي ڏانهن رهنمائي ڪري ها ته نيپولين جنگ جي راهه اختيار نه ڪري ها. هڪ مهم جي حيثيت سان هو مغربي آمريڪا ۾ گهٽيون ڪاميابيون حاصل ڪري سگهي پيو، جيڪو هن ظلم ۽ ڏاڍ ۽ خونخواري مان حاصل ڪيو.

انفرادي زندگي جي ظاهري طرح هي خوبي هئڻ گهرجي ته ڏسڻ وارا هر قدم تي ان جي تعريف ڪن. ان جا تخليقي جذبا، تعليم، اخلاق ۽ دماغي صلاحيتون ۽

اميدون اڳتي ئي اڳتي وڌنديون وڃن. اها زندگي ان صورت ۾ مڪمل ٿي سگهي ٿي، جڏهن مردن ۽ عورتن ۾ تخليقي جذبا هڪ ٿي ڪم ڪن. انهن جي زندگي جو مقصد هڪ گڏيل زندگي لاءِ هجي. ضروري ناهي ته سڀ ميمبر معاشري ۾ انفرادي طرح تي هڪبئي لاءِ مددگار ثابت ٿين پر جيئن جيئن معاشرو ترقي ڪندو ويندو آهي، تعاون جو راهون کلنديون وينديون آهن. اها طاقت ٻن حصن تي مشتمل آهي، هڪ تخليقي ۽ ٻيو غير تخليقي، جنهن کي آمد ۽ تڪلف به چئي سگهون ٿا.

سترهين صدي ۾ ”مذهبي اخلاقي مسئلن ۾ احتياط“ (انگلينڊ ۾ هڪ نظريو Puritanism) پيدا ڪيو ويو آهي. هي نظريو جوش ۽ جذبن کي اپاريندو آهي ۽ زندگي جي قوت کي نقصان پهچائيندو آهي. جنگ جڏهن آغاز تي هجي ته ائين لڳندو آهي، ڄڻ قوم جي زندگي پوري ٿيڻ جي طرف گامزن آهي. پر اڳتي هلي دنيا کي تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيندي آهي. جيئن موجوده جنگ جي صورتحال ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

جنگ هي ثابت ڪيو آهي ته مهذب ملڪن جي وچ ۾ جيڪو نظم و ضبط هلي رهيو هو ان جي اندر نقصان ڏيندڙ انداز ۽ شڪ شبهن جي فضا قائم ٿي وئي آهي. اهڙي طرح ظاهر ٿيو ته اصلاح جي ڪا طاقتور تحريڪ عالمگير پيماني تي اُٿي پوندي. اهي ماڻهو جن جي خواهش آهي ته دنيا وڌيڪ بهتر بڻجي، انهن کي ٻين ملڪن ۾ موجود پنهنجي هم خيال ماڻهن سان تعاون ڪرڻو پوندو. هي هڪ وقتي مسئلو نه آهي، ان کي پوري طرح اپنائڻو پوندو ۽ اهو ڪم حب الوطني جي ذريعي ٿي سگهي ٿو. هاڻي رهيا ڪجهه قومي ۽ عالمي سطح جا سوال، جيڪي ڪجهه هن قسم جا آهن ته نوجوانن جي رڳن ۾ جيڪا تخليقي قوت ڪارفرما آهي، اها مثبت انداز ۾ وڃڻ بجاءِ تباهي ڏانهن وڌندي پئي وڃي.

انساني زندگي ۾ جذبا ۽ خواهشون مختلف ٿيندا آهن. هڪ اهي جيڪي تعميري ۽ ٻيا زوال جا چئي سگهجن ٿا. اسان جا ڪجهه فعل تعمير جي طرف اشارو ڪن ٿا. پر گڏوگڏ تباهه ڪندڙ خواهشون به منهن ڪڍن ٿيون ۽ ٻين جي مال ۽ جائيداد تي قبضو حاصل ڪري وٺن ٿيون. بهترين زندگي اها آهي جنهن ۾ تعميري جذبا اهم ڪردار ادا ڪندا آهن. هي تسليم ڪرڻو پوندو ته جرمن جي قانون تحت اهو انتهائي نفرت جي قابل آهي ۽ مڪروه آهي. جيڪي مجرم ان ۾ ملوث آهن اهي عبرتناڪ سزا جي لائق آهن. پر مسئلو هي آهي ته مجرم انتهائي طاقتور ٿي ويا آهن ۽ جيستائين حڪومت غيرجانبداري ۽ انصاف سان ڪم نه ڪري، انهن مان جند

نٿي ڇڏائي سگهي. حقيقت ۾ ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ اهڙن خطرناڪ مجرمن جي پاڙ تڏهن ئي پٽي ڇڏڻ گهرجي جڏهن اهي ڪر ڪڍڻ جي ڪوشش ڪن.

هاڻي اسين ڳالهہ ٿا ڪريون تخليقي جذبن جي. هي چئي تہ اسين ڇا ڪمائينداسين، ڇا پئنداسين يا اسان لاءِ ڪپڙا ڪٿان ايندا؟ خواه مخواه رڳو اهو سوچي پنهنجو پاڻ کي پريشان نہ ڪرڻ گهرجي. جڏهن هڪ رياست جنگ جي ذريعي ٻئي ملڪ تي قبضو ڪري وٺندي آهي تہ ان کي ڇا ڇيو ويندو آهي؟ قبضي جو مطلب آهي ڪنهن بهتر يا عمده شي تي قبضو ڄمائڻ، ان کي قابو ۾ رکڻ ۽ ٻين کي خوشين کان محروم ڪري ڇڏڻ. تخليق جو مطلب آهي دنيا کي ڪو خاص تحفو ڏيڻ جيڪو انسانن لاءِ خوشي جو سبب بڻجي سگهي.

جڏهن کان آبادي جي وچ ۾ مادي شيون ورهائجي ويون آهن ۽ جڏهن کان ڦرلٽ جو رجحان وڌي ويو آهي، اتي حڪومت جو رعب هئڻ گهرجي. ان طرح باضابطہ هڪ سنو معاشرو وجود ۾ ايندو. پر اهوسپ ڪجهہ ابتدا آهي هڪ سٺي زندگي جي آغاز جي، جنهن ۾ تخليق کي آئيني حيثيت حاصل هوندي آهي ۽ ناانصافي جو قلعو پَٽِ پئجي ويندو آهي.

سياست سان گڏ ذاتي زندگي جو بہ اصول هي آهي تہ هر قسم جي تخليق جي حوصلا افزائي ڪرڻ گهرجي ۽ ان طرح اهي جذبا ۽ خواهشون گهٽ ڪيون وڃن، جيڪي ٻين جي جان و مال تي قبضي لاءِ پيدا ٿين. پر هاڻي ڇا ڪجي جو هن وقت رياست خود جنگ ڇيڙي مادي فائدن تي قبضي ڪرڻ جو جنون ڏسيو آهي. ٻئي طرف ڏٺو وڃي تہ غريبن جي مقابلي ۾ رياست دولتمندن جي حمايت ڪري ٿي ۽ انهن جي هر خواهش پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. ٻين رياستن سان مقابلو ڪري عوام ۾ احساسِ ڪمتري پيدا ڪري رهي آهي.

اسان جو مڪمل معاشي نظام ايتريقدر جو مختلف شين جي پيداوار تي بہ، جيڪو تخليق جو ذريعو آهي، قبضا گيري تي قائم آهي. اهڙي وقت ۾ بغاوت جو جذبو منهن ڪيڏي سگهي ٿو ۽ ڪو بہ جوش وارو جذبو رنگ لائي سگهي ٿو. جيڪڏهن حڪومت چاهي تہ صنعت ڪارن جي هڪ تنظيم قائم ڪري، مزدورن ۽ صنعت ڪارن جي وچ ۾ هڪ سودو ڪري سگهي ٿي، جيڪا تجارت جي فروغ جو سبب بڻجي سگهي ٿي. ان تنظيم جو بندوبست ۽ انتظام حڪومت وٽ ئي رهندو.

تعليم، شادي ۽ مذهب کي فطري ۽ لازمي تخليق چئي سگهجي ٿو. پر اهي ٽئي

شعبا بي سبب مداخلت جي ڪري تباهہ ڪيا ويا آهن. تعليم کي عام طور تي انهن معنائن ۾ فروغ ڏنو ويجي ٿو جو اهي ادارا دولت ۾ اضافي جو سبب بڻجندا آهن ۽ معاشري ۾ جاري خرابين کي ختم ڪرڻ جي بدران شيطاني خيالن ۾ غير اخلاقي تصورن کي جنم ڏئي رهيا آهن. جڏهن تہ اسان جي قومي ذميواري هئي تہ اعليٰ اخلاق ۽ بلند ظرفن جي جذبن کي بيدار ڪيو وڃي. اسان جو فرض هيو تہ اسين ذهانت سان ڀرپور شخصيتون ۽ مثالي انسان بنايون ها جيڪي دنيا ۾ پنهنجي ملڪ جو نالو روشن ڪري سگهن.

شادي جي مسئلي ۾ محبت ۽ دلچسپي هڪ تخليقي ڪم آهي. پر اسين حسد ۽ ساڙ جي بندشن ۾ جڪڙيل آهيون. مذهب، جنهن جي ذميواري آهي تہ آزاد خيالي ۽ جذبن کي ڏاهپ عطا ڪري، گهٽن فسادي معاملن ۾ الجهي رهجي ويو آهي. ان ڪري انهن سيني گڏيل مليل خيالن غير اخلاقي ۽ ناجائز قبضي جا تصور اپارڻ ۾ ڪافي مدد فراهم ڪئي آهي ۽ تعميري قوت گهٽجي تيزي سان زوال پذير ٿي رهي آهي. قومي نظريي جي خلاف اهڙين خواهشن کي فروغ ڏنو پيو وڃي، جيڪي ٻين کي ڪمزور تر ڪرڻ تي زور ڏين. اها ڪا سٺي ڳالهہ ناهي. پر اهو ان خوف کان بهتر آهي تہ ڪٿي ٻيو ان کي تباهہ نہ ڪري ڇڏي. اهي ٻئي محرڪ اهڙا آهن جيڪي سياست جي ڪشمڪش ۽ ذاتي زندگي جي چوڌاري گردش ڪندا رهندا آهن.

انسان جڏهن کان تعميري جذبن جي نظريي کي اپنايو آهي تڏهن کان ان مختلف قومن جي وچ ۾ فرق ختم ڪيو آهي. اهي جذبا مختلف قومن ۾ هڪجهڙا آهن ۽ ٻين جي تعميري خواهش ۾ ڪا رڪاوٽ نٿا وجهي سگهن. پر بس اهي بالا دستي جا جذبا، جيڪي هر وقت فساد پيدا ڪندا رهندا آهن ۽ ڪنهن بہ وقت سڪون حاصل ڪرڻ ناهن ڏيندا.

حالتن ۽ حادثن جي مدِنظر جذبن جي ابتدا ۽ سببن، جيڪي انهن کي تبديلي تي اتساهيندا آهن، انهن جو مطالعو ڪرڻ گهرجي. تعليمي ۽ سماجي ادارا انهيءَ طرح تعمير ڪرڻ گهرجن جو اهي انهن جذبن کي اجا وڌيڪ مضبوط بڻائن، جيڪي مختلف فردن ۾ هڪجهڙا جذبا پيدا ڪن ۽ انهن جذبن کي ڪمزور ڪن جيڪي تضاد ۽ فساد جي فضا پيدا ڪن ٿا.

هي مجيل ڳالهہ آهي تہ جذبي جي ذريعي، انفرادي زندگي ۽ معاشري جي زندگي جي ذريعي سان اتحادي قوت ۽ هدايتن جي راهہ تلاش ڪري سگهجي ٿي. خواهشون ٻن قسمن جون هونديون آهن، انهن ما هڪ بيروني ۽ ٻي اندروني سڏبي

آهي. ٻهرين جيڪا بيروني آهي، ان کي بيروني رڪاوٽ چئبو آهي. اها رڪاوٽ ڪٽي ٻين جي مخالفت تي مبني هجي يا فني مشڪلات يا ڪنهن عزم ۽ ارادي جي هجي. خواهش جو اهو قسم مضبوط جذبي جو اظهار آهي، جڏهن ڪا فوري ڪاميابي ناممڪن لڳي رهي هجي تہ اهو جذبو انهن جي مدد ڪندو آهي. وڌيڪ هي تہ اهو جذبو سيني ماڻهن ۾ درجہ بندي سان اُتم موجود هوندو آهي، جن جي زندگي تضادن سان ڀريل هجي ۽ رڳو ان وقت زوال پذير ٿيندو آهي، جڏهن انهن جي زندگي جي قوت ڪمزور ٿي ويندي آهي.

هن مسئلي ۾ اندروني طور تي خواهشون ۽ جذبا هڪ فساد ۾ ملوث آهن ۽ هڪجهڙي فطرت وٽ ڪو موقعو نہ آهي تہ انهن تي قابو پائي سگهي. اندروني خواهش ان وقت اڀرندي جڏهن موقعو ملندو ۽ اها رڳو انهن ئي ماڻهن جي خاصيت آهي، جيڪي پنهنجي زندگي کي خاص مقصد لاءِ وقف ڪري ڇڏيندا آهن. ان مسئلي جو ڪو حل ڪيڻ ضروري آهي ڇاڪاڻ تہ جڏهن خواهش جذبن جي جاچ پڙتال ڪندي آهي تہ اها پنهنجي طاقت جو رخ موڙي وٺندي آهي. جيڪڏهن جوش جي جاچ پڙتال وڌيڪ مضبوط ۽ سنجيده آهي تہ، خواهش ان جي طاقت کي وقتي طور تي ڪمزور ڪري ڇڏيندي آهي.

هڪ زندگي جيڪا مسلسل مزاحمت ۽ هچڪچاهٽ جو شڪار هجي، اها هڪ ڀرپور ۽ خوشگوار زندگي نٿي چئي سگهجي. جذبا ان وقت مرڻ لڳندا آهن جڏهن اهي مستقل نگراني ۾ هجن. جيڪڏهن نہ بہ هجن تہ اندر ئي اندر غائب ٿي ويند آهن ۽ ڪنهن ٻئي انداز ۾ ٻاهر ايندا آهن. انهن سببن جي بنياد تي اندروني خواهش کي ٿورو ڀري ڀري رکڻ گهرجي ۽ جوش جي خواهشن ذريعي انهن تي قابو پائڻ گهرجي.

زندگي کي هڪ رنگ ڏيڻ لاءِ خواهش تي قابو پائڻ نهايت ضروري آهي. انهن نفسياتي خواهشن کي ضبط ڪرڻو پوندو جيڪي خوشگواري ۽ مستي جي طرف لاڙو ٿيون ڏيارن. گندا خيال، شراب نوشي، بيهوشي جي دوا، دردناڪ مذاق ۽ دل لڳي اخلاقي معيار جي خلاف آهن. دنيا ۾ اهڙا بيشمار وندر آهن جيڪي مهذب ماڻهو پسند ڪندا آهن ۽ انهن کان لطف اندوز ٿي غم کان بي نياز ٿيندا آهن. هاڻي ضرورت ڇا جي آهي؟ نہ ئي دنيا کي ڇڏڻ جي ۽ نہ ئي مذهبي احتياط (Puritanism) جي.

يقيناً دنيا جون دلچسپيون، رنگ ۽ مهم جوئي بہ زندگي جو حصو آهن. پر هي

ناممڪن آهي تہ خوشگوار زندگي گذارڻ لاءِ جن شين جي ضرورت هوندي آهي انهن ڪي نظر انداز ڪيو وڃي، داخليت جو فلسفو (Subjectivism)، جيڪو اسان جي سوچ ۽ خواهش کي هدايت ڏيندو آهي ۽ هي سوچڻ تي مجبور ڪندو آهي تہ ڪا خارجي شي زندگي کي نامڪمل بڻائڻ ۾ جوش سان پريل آهي. اهڙو شخص جنهن جي زندگي ئي خوشين سان پريل آهي، اهو آهستي آهستي انهن شين کي ڇڏي ڏئي ٿو جن جي ذريعي هن خوشيون ۽ خوشحالي کي پنهنجي زندگي جي حاصلات بڻايو هيو. اهي انداز ۽ جذبا جيڪي ڪڏهن هن جي دل ۾ جاڳندا هئا، جيڪڏهن انهن جو قدر نہ ڪيو ويو تہ پوءِ ان زندگي جو ڪهڙو فائدو؟ سوچڻ جي ڳالهہ هي آهي تہ هاڻي اهي ڳالهيون ان شخص کي ڇو نٿيون پيائن جن تي ان جي زندگي جو مدار هيو. هاڻي بددلي ۽ اُداسي ان جي زندگي برباد ڪرڻ ۾ لڳيون پيون آهن. هڪ مقصد جيڪو زندگي کي متحد ڪري ٿو اهو آهي طويل دلچسپي ۽ مسلسل مصروفيت ۽ واري جي گهر بجاءِ ڪا يادگار تعمير.

داخليت جي فلسفي جا الڳ انداز آهن. جڏهن ڪجهہ ماڻهو عشق ۾ مبتلا ٿي ويندا آهن تہ اهي اجا بہ وڌيڪ خوش مزاج ۽ خوش اخلاق ٿي ويندا آهن. پر اهي ناهن چاهيندا تہ محبت اندر ئي اندر انهن کي ڪيڏانهن وٺي وڃي رهي آهي. جيئن جيئن جوش اپرندو آهي، محبت جو رُخ هڪ ٻئي زاويي جي طرف مڙي ويندو آهي ۽ ماڻهو سوچڻ لڳندو آهي تہ ڇا اهو ئي سندس زندگي جو مقصد آهي؟ آهستي آهستي هي احساس وڌيڪ گهرو ٿيندو ويندو آهي تہ ڇا هو محبت ڪرڻ لاءِ ئي پيدا ڪيو ويو آهي يا ان جون ڪجهہ ٻيون بہ ذميواريون آهن.

پروٽيسٽنٽ مذهب ۽ اخلاقيات جي ميلاپ سان جيڪي ڳالهيون پيدا ٿيون هيون، اهو رستو روح جي رستي جي بجاءِ ٻيروني دنيا جي طرف رهنمائي ڪري رهيو آهي ۽ گناهہ جو رستو ڏسي رهيو آهي. داخليت جي فلسفي ۾ خوشين جي سيرت جي ڳولا هڪ ئي طرح پريشان ڪندڙ هوندي آهي ۽ فلسفو ايپي ڪورس (Epicureanism) (نالي حڪيم انساني عضون کي لذت جي حاصلات جو ذريعو قرار ڏنو هيو) ۽ (Stoicism) (ان مذهب جا پيروڪار جنهن ۾ صرف ڀلائي کي زندگي جو مقصد قرار ڏنو ويو هيو ۽ ڏکن سورن کان آزاد ٿيڻ جي تلقين ڪئي ويندي هئي) اِهي اُهي نظريا آهن جن جي اندر هڪجهڙا اخلاقي فساد موجود آهن. انهن جي ابتڙ مارڪوس اورليئس (Marcus Aurelius) جيڪي قانون واضح ڪيا آهن، اهي جيتوڻيڪ ڪنهن حد تائين بهتر آهن مگر گهڻا دلڪش نہ آهن.

عورت ۽ مرد جي وچ واري زندگي ڪي جيڪڏهن ترتيب ۾ آڻو آهي تہ انهن جي اندر پوشيده تعميري جذبن کي بيدار ڪرڻو پوندو ۽ انهن کي هڪ مقصد جي تعين لاءِ گهڻا موقعا فراهم ڪرڻا پوندا.

اسان جون خواهشون ڪهڙيون آهن ۽ اسين ڇاڻا حاصل ڪرڻ چاهيون. اهو سمجهڻ ضروري آهي تہ ادارن جا نظريا ۽ خيال ڪهڙا آهن. دستور جي ذريعي نوان رستا تلاش ڪيا وڃن ۽ انهن کي وڌيڪ بهتر بڻائڻ لاءِ قدم کنيا وڃن.

اسان جي سوچ ان وقت تائين بي لاڀ رهندي جيستائين اسان ان کي ڪنهن مضبوط سياسي دائري ۾ شامل نہ ڪريون. اها سياسي جماعت ضرورت وقت امداد مهيا ڪري سگهي، جنهن جي اسان کي ضرورت آهي ۽ اها ضرورت آهي امن ۽ انصاف جي. اها تبديلي وڏي پيماني تي هئڻ گهرجي. جنگ ختم ٿيڻ ڪانپوءِ مزدورن جون شڪايتون بيحد اهم ۽ عام ٿي وينديون ۽ انهن جو احتجاج يورپ ۾ ڦهلجي ويندو.

جيڪڏهن مهذب دنيا کي، معاشي ڍانچي ۽ زندگي جي فلسفي ۾ بہ، زوال کان بچائڻو آهي تہ ان کي بنيادي تبديلي جي ضرورت آهي. اسان مان اهي ماڻهو جن کي هي احساس آهي تہ اها تبديلي ڪيئن هئڻ گهرجي، جيڪڏهن چاهن ۽ پسند ڪن تہ مستقبل تي گهرا اثر وجهي سگهن ٿا. اسان دريافت ڪري سگهون ٿا ۽ تبليغ ڪري سگهون ٿا ان تبديلي لاءِ جنهن جي اسان کي ضرورت آهي. اهو مضبوط عقيدو اپنايون جيڪو مثبت آهي ۽ انهن شين کان بچڻ جي ڪوشش ڪريون جيڪي غير مهذب ۽ غير ضروري آهن. اسان کي هڪ اهڙي هم آهنگي ۽ ان جذبي جي ضرورت آهي جيڪو نيمڪ حلالي پيدا ڪري سگهي.

جيئن ئي اها ڳالهہ واضح ٿي ويندي تہ ڪنهن قسم جي تبديلي جي ضرورت آهي تہ ان لاءِ ڪم ڪرڻ آسان ٿي ويندو. پر جيستائين جنگ ختم ٿيندي تيستائين خبر ناهي ڪهڙيون بربادين ٿي چڪيون هونديون. ان جي تفصيل ۾ وڃڻ فضول آهي. هڪ شي جيڪا يقيني آهي اها هيءَ آهي تہ اسان کي نئين سوچ ۽ خيالن جي ضرورت پوندي. سياسي فلسفي ۾ تحريڪ جو جيڪو مقصد نمايان طور تي بيان ڪيو ويو آهي، اهو اسان لاءِ ڪو خاص مفيد نہ آهي. اهي جوش ۽ جذبا جيڪي جنگ جي ڪري اڀري آيا آهن. اها آهي جذبن بابت واضح سوچ. جيڪا اجا اندر دٻيل آهي ۽ عوام کي معلوم هئڻ گهرجي تہ ان کي فائديمند ڪيئن بڻايو وڃي.

زندگي کي سنوارڻ يا بگاڙڻ ۾ معاشي نظام هڪ اهميت رکي ٿو. موجوده صنعتي نظام زندگي جو سڀ کان وڏيڪ تباه ڪندڙ عنصر آهي. مشينون ۽ بي شمار ناقابلِ استعمال پيداوار انهن سيني کي ڪنهن بهتر نظام جي دائري ۾ آڻي سگهجي ٿو. زندگي جو اهم ترين نظريو هن وقت هي آهي تہ اهي ڪهڙا معاملا آهن، جيڪي انسان کي ان جي حد اندر مڪمل خوشيون مهيا ڪري سگهن ٿا. پر اهو فلسفو نقصان ڏيندڙ بہ آهي ڇاڪاڻ تہ اهو انسان کي ان طرف وٺي ويندو آهي جنهن جو نتيجو ڪنهن تباهي جي طرف وڃي نڪري ٿو.

بهتر هي آهي تہ هڪ تعميري جذبي کي بيدار ڪيو وڃي، جيڪو هر هڪ جي انفراديت کي اجاگر ڪندو آهي. اعليٰ قدر ۽ بهترين فلسفا وڏي اعليٰ تعليم ڪانپوءِ ذهن نشين ٿيندا آهن. بهترين خيال ماضي جي بجاءِ مستقبل جي طرف ڇڪيندو آهي ۽ هڪ صحيح رستي تي هلڻ جي تلقين ڪندو آهي. هي ڳالهہ ناهي تہ ماڻهو انهن نيڪ ڳالهين کي نٿا سمجهن، پر انهن کي هڪ اهڙي قيادت جي ضرورت آهي جيڪا کين سڌو رستو ڏيکاري سگهي.

هي دنيا هڪ فلسفي جي تلاش ۾ آهي يا هڪ مذهب جي جيڪو زندگي کي اجاگر ڪري سگهي. پر زندگي کي اپارڻ سان گڏوگڏ هي بہ ضروري آهي تہ زندگي جي طرف کان عنايت ڪندڙ ٻين قدرن جو بہ احترام ڪيو وڃي. زندگي کي رڳو زندگي سمجهي گذارڻ سراسر بي وقوفي آهي. جيڪڏهن زندگي مڪمل طرح انسانيت لاءِ آهي تہ ان کي ڪو خاص ڪارنامو سرانجام ڏيڻو پوندو، جيڪو هڪ روشن مناري وانگر نظر اچي. اهي ماڻهو جيڪي زندگي جو قدر ڪندا آهن، اهي خود غرض ناهن ٿي سگهندا. انهن جو نصب العين ايترو تہ اعليٰ ۽ بلند هوندو آهي جيئن ڪو نوراني ڪرڻو جيڪو آسمان کان لهي سڌو دل ۾ سمائجي ويو هجي.

زماني جي رنگ (Time)، رابطي ۽ تعلق کي جيڪڏهن اسان جوڙي ڏسنداسين تہ معلوم ٿيندو تہ ان سان قوت، امن جو پيغام ۽ جدوجهد جي طاقت بہ جڙيل آهي. اسان جي دنياوي زندگي جو اهو خوشگوار تصور جيڪو (Spinoza) جي قول مطابق خدا سان محبت جو هڪ روشن مثال آهي. اهي ماڻهو جن جي دل ۾ هي جذبو هڪ دفعو سمائجي وڃي، اهي تسليم ڪندا تہ اها دور انديشي جي چاٻي آهي.

اسان کي عملي طور تي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ انفرادي طور تي هر هڪ لاءِ اهو فيصلو گهڻو مشڪل آهي. ان لاءِ اسان جون مصروفيتون ۽ موقعا اجازت نٿا ڏين. پر

جيڪڏهن روح جي عظمت اسان جي اندر موجود آهي ته اسان پاڻ ئي ڇاٽي ونڊاسين ته اسان کي ڇا اپنائڻو آهي ۽ ڪهڙين شين کان پرهيز ڪرڻي آهي.

رابطو ۽ تعلق، فاني ۽ غيرفاني ڇا آهن؟ جيڪڏهن اسين پنهنجي زندگي وقف ڪري ان مصيبت زده دنيا کي خوبصورت بڻائي سگهون ٿا ۽ ڪو مقدس (Devine) تحفو عطا ڪري سگهون ٿا ته اهو هڪ ڪارنامو ٿيندو. اسان کي زندگي کي تعميري حيثيت ڏيڻي پوندي. اڄ ڪلهه بغض ۽ ظلم ۽ ڏاڍ عروج تي پهتل آهن ۽ دنيا هڪ بدصورت روپ ۾ ڏند ڪڍي اسان جي سامهون بيٺي آهي. ڇا اسان ان کي تباهي جي ڪڏي ۾ اڇلايون؟ ڇا اهو ئي اهو فرض آهي جيڪو انسانيت اسان کان چاهي ٿي؟

اسان جو فرض واڪا ڪري چئي رهيو آهي ته معاشري کي ان قابل بڻايو جنهن ۾ انسان رهي سگهن. هڪ اهڙو معاشرو جيڪو مهذب ۽ فخر جي قابل هجي. اهو ڪو ايترو مشڪل به ناهي بس همت ۽ جذبي جي ضرورت آهي. اهي ماڻهو جيڪي هڪ نئين نسل کي نئين سر تعمير ڪرڻ چاهين ٿا، دنيا ۾ انهن کي غربت، مفلسي، اختلاف راءِ، تنهائي ۽ طرح طرح جي مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پوندو. پر انهن کي زنده رهڻو پوندو سچائي سان، پيار ۽ محبت سان، اعتدال پسندي ۽ ناقابلِ شڪست يقين ۽ اعتماد سان، تڏهن ئي اسين ڪنڌ ڪٽي هلي سگهنداسين. انهن کي ايماندار ۽ روشن خيال ٿيڻو پوندو، بي خوف، دلير ۽ صرف اعليٰ ۽ وسيع خيال رکندڙ ٿيڻو پوندو. هڪ اهڙي تنظيم يا ادارو قائم ڪرڻو پوندو جنهن ۾ عورتون ۽ مرد ٻئي شامل هجن. جيڪي پڪو ارادو ڪري ڇڏين ته اهي هر مشڪل جو مقابلو ڪندا، رڳو اهي ئي ڪاميابي حاصل ڪري سگهن ٿا.

عقل، ڏاهپ ۽ اميد اهي شيون آهن جن جي دنيا ۾ ضرورت آهي. جڏهن گوٿس (Goths)[11] روم کي تباهه ۽ برباد ڪيو ته ان وقت سينٽ آگسٽائين هڪ ڪتاب لکيو جنهن جو نالو "خدا جو شهر" (City of God) هيو. هن ڪتاب ۾ اميد جو هڪ ڪرڻو نظر اچي ٿو. ته رڳو ايترو ٿيو جو ماڻهو صدين تائين خواب ڏسندا رهيا ۽ پوءِ روم هڪ تنگ ۽ تاريڪ ڳوٺ ۾ تبديل ٿي ويو. هاڻي اسان تي فرض آهي ته هڪ نئين اميد کي آواز ڏيون ۽ ان کي جاڳايون. جڏهن ته وقت تمام خراب آهي، انڪري اسان کي گهرجي ته گهٽي کان گهٽو ڪم ڪريون. رڳو هڪ اعليٰ سوچ ۽

[11] الماني (جرمن) قوم جو هڪ فرد جنهن ٽين ۽ چوٿين صدي جي وچ ۾ مشرقي ۽ مغربي سلطنت تي حملو ڪري اٽلي، فرانس ۽ اسپين ۾ حڪومتون قائم ڪيون.

همت ئي اسان جي ايندڙ نسلن کي تباهي کان بچائي سگهي ٿي.

هي منهنجي خوش قسمتي آهي ته ليڪچرار جي حيثيت ۾ مونکي مختلف ملڪن جي ذهين فردن کي خطاب ڪرڻ جو موقعو مليو. هنن ۾ اهي نوجوان به شامل آهن جن ۾ اميد جي شمع روشن آهي. اهي ماڻهو جن جون تعميري صلاحيتون زنده آهن ۽ جيڪي چاڻي ويا آهن ته دنيا جو گهٽ ۾ گهٽ ڪجھ حصو سڌاري ۽ سنواري رهڻ گهرجي، جنهن ۾ انهن کي زنده رهڻو آهي.

بيشمار فرد هن جنگ ۾ زندگي تان هٿ کڻي وينا آهن. خبر ناهي ڪيترائي محتاجي ۽ مفلسي جي حالت ۾ پريشان ۽ نارض آهن ۽ انهن جو ڪو به سهارو ناهي. جيڪي زنده آهن اهي به نالي ماتر. انهن جون دليون وساميل آهن ۽ انهن جو اميدون ۽ خوشيون دم ٽوڙي چڪيون آهن. جذبا مري چڪا آهن ۽ انهن دردناڪ حالتن ۾ قوم پنهنجي رهنمائن ۽ سربراهن جي طرف ڏسي رهي آهي. اسان جي انهن کي التجا آهي ته خدا ڪارڻ هاڻي بس ڪيو. جنگ جي فضا کان ٻاهر نڪرو ۽ انهن نوجوانن سان ملاقات ڪيو جيڪي مايوسي ۽ حسرت وچان آسمان جي طرف نهاري رهيا آهن.

اهڙي ناسازگار حالتن ۾ جيڪڏهن اڳتي وڌي انهن ماڻهن کي ڳلي لڳايو وڃي ته اهي اڏ مئل ماڻهو وري جيئڻ لڳندا. انهن کي وري نئين زندگي ملي ويندي. انهن کي ائين محسوس ٿيندو ته ڄڻ ته اهي وري والدين جي محبتن سان آباد ٿي ويا هجن ۽ تڏهن ئي اهي ماڻهو جيڪي تباهي جا ذميوار آهن، انهن جي دلين مان هڪ تڙپ ۽ هڪ اواز اٿندو.

”نه! اهو سڀ ڪجھ درست نه آهي، اها ڪا سٺي ڳالھ نه آهي ۽ جنگ ڪو مقدس ڪم نه آهي. جيڪا تباهي ۽ بربادي ٿي آهي سا اسان جي ڪرتوتن جو نتيجو آهي. اسين نالائق ماڻهو آهيون جن بيشمار غلطيون ڪيون آهن. اسان هنن ٻارن کي جنگ جي ميدان ۾ موڪليو آهي، پنهنجي شيطاني ۽ خراب ارادن تان قربان ٿيڻ لاءِ. اهو اسان جو روحاني موت ۽ ناڪامي آهي. اهي نوجوان جيڪي اسان جي زندگي بچائڻ لاءِ سر ڏئي ويا، تمام عظيم هئا. جيڪڏهن اسين پهريان انهن جو قدر نه ڪيو ته هاڻي موت کان پوءِ انهن کي هن صورت ۾ خراج تحسين پيش ڪرڻ گهرجي ته جيئن انهن جو روح خوش ٿئي. اسان کي هڪ نئين دنيا جي شروعات ڪرڻي پوندي جتي هر طرف امن، خوشحالي ۽ هڪ شاندار مستقبل هجي.